

İnönü Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

ZEMAHŞERÎ VE *ATWÂQU'Z-ZEHEB fi'l-MEWÂ'İZ we'l-HUTAB*
ADLI ESERİ

Hazırlayan

Hacı ÇİÇEK

Danışman

Doç. Dr. Mehmet YOLCU

Doktora Tezi

MALATYA – 2015

ZEMAHŞERÎ VE *ATWÂQU'Z-ZEHEB fî'l-MEWÂ'İZ we'l-HUTAB*
ADLI ESERİ

Hazırlayan

Hacı ÇİÇEK

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim
Dalı

Danışman: Doç. Dr. Mehmet YOLCU

Doktora Tezi

MALATYA – 2015

ONAY SAYFASI

Hacı ÇİÇEK tarafından hazırlanan “Zemahşerî ve *Atwâqu’z-Zeheb fi’l-Mewâ’izwe’l-Hutab* Adlı Eseri” adlı tez çalışması,.../.../... tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği /oy çokluğu ile İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı’nda DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İmza

Başkan:.....

Üye (Tez Danışmanı):.....

Üye:.....

Üye:.....

Üye:.....

ONA Y

/03/2015

Enstitü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Bu Tezdeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını bildiririm.

DECLARATION PAGE

I hereby declare that all information in this document has been obtained and presented in accordance with academic rules and ethical conduct. I also declare that, as required by these rules and conduct, I have fully cited and referenced all material and results that are not original to this work.

Hacı ÇİÇEK

25-03-2015

ÖNSÖZ

Büyük sözlerin ve önemli aforizmaların etkilerini ve güçlerini yitirdikleri, hatta yok olup gittikleri, buna karşılık namütenahi sayıda yerel anlatının ortalıkta kol gezdiği iddiasının popüler görüş haline geldiği bir dünyada yaşıyoruz. Bu büyük laflara ve yerel sözlere ilişkin popüler iddia, onların toplumların projelerinde olsun, toplumsal düşüncede ve insanların gündelik hayatlarında olsun yankılarını bulduğu şekilde özetlenebilir.

Sözün çoğaldığı yerde insanlara kayda değer sözleri ulaştırmak, ince elenip sık dokunan konuşmalar yapmak, önemli uyarı ve nasihatlerde bulunmak daha önem kazanacaktır. Bu çalışmanın ilham kaynağı doktora derslerinde tanıştığım metinlerdir. Biz bu süreçte birçok metin okuduk. Bunların bir kısmıyla derslerimizde ilk olarak karşılaşıyorduk ve günlerce onların üzerinde düşünüyorduk. Atwâqu'z-Zeheb işte bu dersler sayesinde tanıştığımız, ilgi duyduğumuz ve üzerinde çalışılması gereken metinler arasında ön sıraya koyduğumuz bir metin oldu. Onun üzerinde okuma, anlama ve tahlil etme gibi edimlerin ötesinde çalışmalar yapıldı. Ardından ulaşılabilen yerlerde bulunan hocalarımızla onun bir Tez olup olmayacağı üzerinde fikir alışverişleri yapıldı. İstişarenin sonucu müspet çıkınca bu işe girişmeye karar verildi.

Zemahşerî de eserlerinde, özellikle de ele aldığımız bu çalışmada makaleleri ile iyi ahlâk sahibi insanı yetiştirmeyi amaçlamıştır. Eserinden anlaşıldığı kadarıyla onun gayesi, insanın tüm kötülüklerden arınıp, güzel ve ideal özelliklere sahip olmasıdır. Onun tüm makaleleri, nerdeyse bu noktalara odaklanmıştır, denilebilir.

Bu çalışmada badiyelerinde saf Arapçanın konuşulduğu Mekke'den binlerce kilometre uzakta yetişen ve Arapçanın temel eğitimini doğduğu yerde alan *Cârullah Zemahşerî*'yi ve onun musecca' bir formatta yazdığı *Atwâqu'z-Zeheb fî'l-Mewâ'iz we'l-Hutab* (Altın Kolyeler: Dinî Öğütler ve Hitabeler) adlı eserini çeşitli açılardan ele alacağız. Adı geçen eser, kendi alanında yegâne kabul edilmiş, örnek

alınmış ve daha sonra onun metodolojisinde eserler kaleme alınmıştır. Öyle ki edebiyatın cinas, iktibâs, seca', tıbâk, mukâbele, medh, zemm gibi bütün lâfzî ve manevî güzellikleri, eserde söz konusu edilmiştir.

“*Zemahşerî ve Atwâqu'z-Zeheb fi'l-Mewâ'iz ve'l-Hutab' Adlı Eseri*” başlığını taşıyan bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde Zemahşerî'nin sosyal, kültürel ve düşünsel hayatı; kişilik ve kimliğinin inşâsında öncülük eden hocaları; yetiştirdiği öğrencileri; İslâm ilimlerine, edebiyata ve dile dair eserlerinin kategorik tasnifi ele alınmıştır.

İkinci bölümde *Atwâqu'z-Zeheb fi'l-Mewâ'iz we'l-Hutab* adlı eser, şekil ve muhteva açısından ele alınmış; kendisinden sonra *Atwâq* formatında yazılmış eserlere dikkat çekilmiştir. Aynı bölümde *Atwâqile Zemahşerî*'ye ait olan *Maqâmât*'ın benzer ve farklı yönleri; Zemahşerî'nin, farklı makalelerde değindiği konular tahlil edilmiştir.

Üçüncü bölümde ise *Atwâq*'ta geçen edebî sanatlar, konu edinilmiştir. Bu konu çerçevesinde cinâs, iktibâs, intâk-teşhîs, mecâz, tekrîr, teşbîh, tıbâk vb. sanatlara dair kısa bilgiler verildikten sonra Zemahşerî'nin, eserinde kullandığı edebî sanatlardan bazı örnekler vurgulanmıştır.

Ülkemizde yazım alanında resmî olarak kabul gördüğünden transkrip bağlamında Arapça eser, müellif, tahkik ve tashih edenlerin isimlerindeki “vav” (و) harfinin “w”; “kaf” (ك) harfinin ise “Q, q” şeklinde yazılması uygun görülmüştür.

Arap dili ve belâğati alanında birçok eser yazan Zemahşerî hakkında bir çalışma yapmam önerisinde bulunan, tez hakkında doküman toplama, tezin hazırlanması ve yazımı sürecinde bize gereken katkıyı sağlayan danışman Hocam Doç. Dr. Mehmet Yolcu'ya; tavsiyelerinden yararlandığım tez izleme komitesindeki hocalarım Yrd. Doç. Dr. Atik Aydın'a ve Yrd. Doç. Dr. Recep Uçar'a; bilgisayar ortamında bizden yardımını esirgemeyen Dr. Hasan Maçın'e teşekkür ediyorum.

Hacı ÇİÇEK

Malatya- 2015

ÖZET VE ANAHTAR KELİMELELER

Arap dili ve edebiyatı, neredeyse her asırda gerek Arap gerekse yabancı olsun birçok kesim tarafından önemsenen ve katkıda bulunulan bir dildir. Arapça, bu yönüyle belki dünya dilleri arasında en şanslı dillerden biridir. Çünkü Arapça, Kur'an'ın dilidir.

Bu çalışmamızda Arap dili ve edebiyatına birçok Arap dilbilimcisiinden daha fazla katkıda bulunan Zemahşerî'yi ve onun *Atwâqu'Zeheb fî'l-Mewâ'iz we'l-Hutab* adlı eserini ele aldık. Çalışmada Zemahşerî'nin düşünce ve kültürel hayatı; onun hocaları ve öğrencileri; yazdığı eserleri; özellikle *Atwâq*'ın konuları ve edebî sanatları eksen alınmıştır.

Atwâq adlı eseri, kısa ve orta ölçekli 100 makaleden oluşmuştur. Zemahşerî'nin yazdığı eser, İslâm ahlakı ve faziletine; insanı inşâ ve tahrip eden tutumlara dairdir. Mesela ilim öğrenme, dürüst davranma, doğru söz söyleme, tefekkür etme ya da ihanet, cehalet, cimrilik, kibirlik taslama vb. olumlu ve olumsuz özellikler onlardan birkaçıdır.

Atwâq, daha sonraki bazı yazarlar tarafından örnek alınmış, onun formatında eserler kaleme alınmıştır. Hibetullah el-İsfahânî'nin (ö.600/1204) *Atbâqu'z-Zeheb*'i; Ebu'l-Ferec İbn'ul-Cevzî (ö.597/1200)'nin *Atbâquz-Zeheb*'i ve Ahmed Şevqî'nin (ö.1932) *Aswâqu'z-Zeheb*'ini sayabiliriz.

Bu eserin makale konuları belli bir sıraya göre dizaynedilmemiştir. Bazı konular, tek bir makalede ele alınmış, bazıları ise birkaç makalede işlenmiştir. Biz, çeşitli makalelere serpiştirilmiş konuları, bir araya getirdik; yeri geldiğinde Zemahşerî'nin görüşlerine dair kanaatimizi vurguladık.

Atwâq, baştan sona kadar edebî sanatlar ile süslenmiştir. Buradan hareketle Zemahşerî'nin Arap dili ve edebiyatına olan hâkimiyetini anlayabilmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Zemahşerî, *Atwâq*, Makale, Mew'ize, Hutbe.

ABSTRACT and KEY WORDS

Arabic language and literature is a language that is, weather Arabianor foreigners, contributed and complimented by many sectors in almost every century. With this aspect, Arabic is probably the luckiest language among world languages. Because Arabic is the Koran language.

In our study, we have discussed Zamakhsharî, contributing more than many Arab linguists to the Arabic language and literature, and his Atwâq work. In this study, It has been picked axis Zamakhshari's thought and cultural life; his teacher and students; the works which he wrote; especially Atwâq topics and literary arts.

Atwâq work, short and medium-sized, consisted of 100 articles. Zamakhshari's work is about the characters who build and destroy human in islamic morality and virtue For example, science learning, honest acting, right speech, contemplation or betrayal, ignorance, meanness, arrogant assumption. positive and negative properties are some of them.

Atwâq, emulated by some authors later, was written the works in his format. We can count Hibetullah al-İsfahânî's (d. 600/1204) the Atbâqu'z-Zeheb; Ebu'l-Faraj İbn'ul-Jawzi's (d. 597/1200)the Atbâqu'z-Zeheb and Ahmad Şavqî's (d. 1932) the Asvâqu'z-Zeheb.

The topics of article are not designed according to a certain order. Some of the topics dealt with in a single article, some of which are processed in the several articles. we have put together subjects which is interspersed to various article. Sometimes, we emphasized our conviction about the Zamakhshari 's opinion.

Atwâq is adorned with literary arts from beginning to end. Hence, we have been able to understand Zamakhshari's dominance of the Arabic language and literature.

Key words: Zamakhsharî, Atwâq, Articles, Maw'iza, Khutba.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	IV
ÖNSÖZ.....	V
ÖZET VE ANAHTAR KELİMELEER	VII
ABSTRACT and KEY WORDS	VIII
İÇİNDEKİLER	IX
KISALTMALAR	XIII
GİRİŞ	1
ARAŞTIRMA HAKKINDA GENEL BİLGİLER.....	2
1. Araştırmanın Önemi.....	2
2. Araştırmanın Yöntemi.....	4
3. Konunun Sınırlandırılması	5
4. Araştırmada Başvurulan Bazı Kaynaklar	6
BİRİNCİ BÖLÜM	8
ZEMAHŞERÎ'NİN HAYATI VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ	8
1.1. HÂREZM'İN SOSYO-EKONOMİK, COĞRAFİK VE KÜLTÜREL DURUMU.....	8
1.2. ZEMAHŞERÎ'NİN HAYATI	13
1.3. ZEMAHŞERÎ'NİN İLMÎ VE FİKRÎ KİŞİLİĞİ	22
1.4. HOCALARI	30
1.5. ÖĞRENCİLERİ.....	36
1.6. ESERLERİ.....	41
1.6.1. İslâm İlimlerine Dair Eserleri	41
1.6.2. Edebiyata Dair Eserleri	44
1.6.3. Dile Dair Eserleri.....	48
İKİNCİ BÖLÜM	56
ATWÂQU'Z-ZEHEB'İN ARAP EDEBİYATINDAKİ YERİ	56
2.1. ŞEKİL AÇISINDAN ATWÂQU'Z-ZEHEB	56

2.1.1.	Atwâqu'z-Zeheb'in Şerh ve Tahkikleri.....	56
2.1.1.1.	Qalâidu'l-Edeb fi Şerhi'l-Atwâqi'z-Zeheb –Mirzâ Yûsuf Hân Şerhi-.....	57
2.1.1.2.	Ahmed 'Abdu't-Tawwâb Awad Tahkiki.....	57
2.1.1.3.	Atwâq'ın Said Zihnî'nin Osmanlıca Tercümesi	59
2.1.2.	Atwâq Formatında Yazılan Eserler	59
2.1.2.1.	Atbâqu'z-Zeheb fi'l-Mewâ'iz we'l-Hutab –İsfahânî-.....	60
2.1.2.2.	Atwâqu'z-Zeheb ile Atbâqu'z-Zeheb'in Ortak Yönleri.....	61
2.1.2.3.	Eswâqu'z-Zeheb –Ahmed Şewqî-	64
2.2.	KONULARI İTİBARIYLA ATWÂQU'Z-ZEHEB.....	69
2.2.1.	Atwâq, Mew'ize ve Hutbe Kelimelerinin Anlamı	69
2.2.2.	Atwâq'ın Mev'ize ve Makalât Eserleri Arasındaki Yeri.....	72
2.2.3.	Atwâq'taki Makalelerin Ele Aldığı Konular	73
2.2.3.1.	Atwâq'a Göre İnsana Kişilik Kazandıran Özellikler	75
2.2.3.1.1.	İlim ve Takvanın Önemi.....	75
2.2.3.1.2.	İnsanın Aslı ve Mayası	78
2.2.3.1.3.	Dua Etmenin Adabı	79
2.2.3.1.4.	Adalet Vafına Dair.....	81
2.2.3.1.5.	Akıllı Arkadaş Edinmek.....	82
2.2.3.1.6.	Devlet Başkanları ve Hastalara Öğütler	85
2.2.3.1.7.	Kardeşlik ve Dostluk Hukuku.....	87
2.2.3.1.8.	İman Amel İlişkisi	90
2.2.3.1.9.	Helal Kazancın Önemi	91
2.2.3.1.10.	İffetli ve Kanaatkâr Olmak	92
2.2.3.1.11.	Model Bir Âlime Dair: İbn Wahhâs Örneği.....	94
2.2.3.1.12.	Tefekkür Etme ve Ölümü Hatırlama	97
2.2.3.1.13.	Onurlu ve Vefâlı Olmak	99
2.2.3.1.14.	Evlilik Anlayışı.....	100
2.2.3.2.	Atwâq'a Göre İnsanın Kişiliğini Bozan Özellikler	102
2.2.3.2.1.	Yaşına Göre Davranmamak.....	102
2.2.3.2.2.	Sihir ve Falcılık.....	105
2.2.3.2.3.	Dünyanın Aldatıcılığı	107

2.2.3.2.4.	Kibrin, Şan ve Şöhretin Çirkinliği	110
2.2.3.2.5.	Zalim İdarecinin Konumu	112
2.2.3.2.6.	Dünyalık Peşinden Koşan Âlimin Durumu.....	114
2.2.3.2.7.	Aşırı Şaka	117
2.2.3.2.8.	İffetsizlik	118
2.2.3.2.9.	Rüşvetin Toplumda Açtığı Yaralar	119
	ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	122
	ATWÂQU'Z-ZEHEB'İN EDEBÎ ÖZELLİKLERİ	122
3.1.	ATWÂQ'TA VURGULANAN BAŞLICA EDEBÎ SANATLAR	122
3.1.1.	Cinâs/Tecnîs (الجناس / التجنيس).....	123
3.1.1.1.	Cinâs-ı İştikâk (الجناس الاشتقاق).....	124
3.1.1.2.	Cinâs-ı Lâhik (الجناس اللاحق).....	124
3.1.1.3.	Cinâs-ı Mumâsil (الجناس المماثل).....	124
3.1.1.4.	Cinâs-ı mustevfa (الجناس المستوفي).....	126
3.1.1.5.	Cinâs-ı Muşâbehe (الجناس المشابهة).....	127
3.1.1.6.	Cinâs-ı Muzeyyel (الجناس المزيل).....	127
3.1.2.	İktibâs (الاقتباس).....	127
3.1.2.1.	İktibâs-ı Tam (الاقتباس التام)	128
3.1.2.2.	İktibâs-ı Gayr-ı Tam (الاقتباس الناقص)	128
3.1.3.	İntâk-Teşhîs (الانطالق/التشخيص)	132
3.1.4.	İsti'âre (الاستعارة).....	133
3.1.5.	İstifhâm (الاستفهام)	135
3.1.6.	Kinâye (الكناية)	136
3.1.7.	Mecâz (المجاز)	137
3.1.8.	Medh ve Zemm/Övgü ve Yergi (المدح و الذم)	138
3.1.9.	Nidâ (النداء)	141
3.1.10.	Seci' (السجع)	142
3.1.10.1.	Seci'-i Murassa' (السجع المرصع).....	144
3.1.10.2.	Seci'-i Mutarraf (السجع المطرف).....	144
3.1.10.3.	Seci'-i Mutevâzî (السجع المتوازي).....	144

3.1.10.4. Seci'-i Mutevâzin (السجع المتوازن)	146
3.1.11. Ta'rîz (التعريض)	146
3.1.12. Tekrîr (التكرير)	148
3.1.13. Telmîh (التلميح)	148
3.1.14. Teşbîh (التشبيه)	150
3.1.15. Tıbâk (الطباق)	154
3.1.15.1. Tıbâk-ı Îcâbî (Olumlu Tıbâk).....	155
3.1.15.2. Tıbâk-ı Selb (Olumsuz Tıbâk)	156
SONUÇ.....	158
BİBLİYOGRAFYA.....	160

KISALTMALAR

AÜAF: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi

Bkz.: Bakınız

byy.: Baskı yeri yok

b.: İbn

Çev.: Çeviren

DİA: Diyanetİslâm Ansiklopedisi

DİB.: Diyanet İşleri Başkanlığı

H.: Hicri

Hk.: Halk Kütüphanesi

İA.: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi

İSAM.: İslâm Araştırmaları Merkezi

İÜEF: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Ktp. : Kütüphanesi

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

md. : Madde

MKYK : Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu

MÜİFV: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı

müst. : Müstensih

tash.: Tashih

TDK.: Türk Dil Kurumu

thk. : Tahkik

ts.: Tarihsiz

TTK.: Türk Tarih Kurumu

TÜYATOK: Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu

Yay.: Yayınları, yayınevi

GİRİŞ

Yerli ve yabancı dilbilimcilerin katkı vermesi noktasında düşünüldüğünde, dünya dilleri arasında en şanslı dil, belki de Arapçadır. Arapçanın, diğer dillere nazaran birçok çevreden gördüğü katkıdaki en büyük pay ise Kur'an-ı Kerim'e aittir. Zira Kur'an, Gassânî ve Sasânî gibi iki süper devletin arasında çöle sıkışıp kalan Arapları ve Arapçayı, bölgesel birer öge ve obje olmaktan çıkarıp evrensel bir zemine oturtmuştur. Bu itibarla Arapçanın, Kur'an sayesinde dünya dilleri arasında önemli bir yere geldiğini ve günümüzde de bu konumunu koruduğunu söyleyebiliriz.

Tarihte kültürel ve ticarî anlamda sosyal ilişkilerin gerçekleştiği her dönemde yabancı dil öğrenme ihtiyacı doğmuştur. Çünkü farklı etnisiteler arasında sosyal ve kültürel aktivitelerin sağlanması, dillerin diyalogu ile doğru orantılıdır, denilse yeridir. Daha sonraları ise insanlar arasında profesyonel düzeyde dil öğrenme lüzumu hâsıl olmuştur.¹ Bu durum, her dil için geçerli olduğu gibi Arapça için de geçerlidir. Etnik kökeni itibarıyla gerek Arap gerekse diğer etnisitelerden olsun birçok dilbilimci, Arapçaya hizmet etmiştir. Onlardan kimisi, İslâm dinine mensubiyet ve aidiyeti; kimisi de, salt kültürel yaklaşımları veya oryantalist duyarlılıkları bağlamında Arapçaya katkı sunmuştur.

Arap dili ve edebiyatına katkıda bulunmuş Ebû'l-Eswed ed-Dueî (ö.69/688), Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ (ö.209/824)², el-Câhız (ö.255/869), el-Muberrid (ö.285 /901), İbnu'l-Mu'tezz (ö.296 /908), er-Rummânî (ö.384/994), Ebû Hilâl el-'Askerî (ö.395 /1004), İbn Reşîk el-Qayrawânî (ö.406/1063), el-Qadî 'Abdulcabbâr

¹ Yabancı dil öğrenme konusunda geniş bilgi için bkz. Mehmet Yolcu, "Yabancı Dil Öğrenimi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, II (2002), Sayı: 3; "Dil: İşlevi, Çeşitleri ve Alanları Bağlamında Kavramsal Bir İnceleme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, II (2002), Sayı: 4.

² Arap dili ve belagatine oldukça katkıda bulunmuş bu âlimin biyografisi için bkz. Sabri Türkmen, *Ebu 'Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ'nın Hayatı ve Eseri Mecâzu'l-Kur'an'ın Dil Özellikleri*, (basılmamış doktora tezi), Konya, 2000.

el-Curcânî (ö.415/1024), İbn Sinân el-Hafâcî (ö.466/1073) ve es-Sekkâkî (ö.626/1229) gibi Arap edip, dilbilimci, gramerci ve tenkitçinin yanı sıra İbn el-Muqaffa‘ (ö.143/763), Sîbeweyh (ö.194/809), İbn Cinnî (ö.395/1005), Qadı ‘Abdulqadir el-Curcânî (ö.471/1078), Hasan b. Bişr el-‘Amidî (ö.371/981)³ ve Zemahşerî (ö.538/1143) gibi Arap olmayan birçok edip ve dilbilimci de vardır.

Arap dili ve edebiyatıyla ilgilenme vetiresi her dönemde devam edegelmiştir. Endülüs’ten Hint Yarımadası’na; Buhârâ, Semerkant ve Hârezm’den Afrika’nın içlerine kadar her yerde, asırlarca İslâm ilimleri ile Arap dili ve belagatine dair çalışmalar yapılmış, eserler telif edilmiştir.

Yukarıda adı geçen zevat, daha çok, Kur’an dili olması gerekçesiyle Arapça ile ilgilenirken geçen asırda Corci Zeydan (ö.1914), Ignác Goldziher (ö.1921), Carlo de Landberg (ö.1924), Theodor Nöldeke (ö.1930) ve Carl Brockelmann (ö.1956) gibi dilci ve tarihçiler ise ya kültürel veya oryantalist düzeyde Arap dili ve edebiyatıyla ilgilenmişlerdir. Gerekçeleri ne olursa olsun, Arap dili ve edebiyatıyla iştigal edenlerin her birinin, az veya çok, bu alana katkı verdikleri göz ardı edilemez.

ARAŞTIRMA HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1. Araştırmanın Önemi

Zemahşerî, Arap dili ve edebiyatına önemli katkılarda bulunmuş çok yönlü bir âlimdir. Birçok bilgin tarafından “allâme” diye anılmıştır. Hatta Kâtib Çelebî (ö.1067/1657), Zemahşerî’yi birçok edebî sanatta “allâme” olarak nitelendirmiştir.⁴ Kendisi, tefsir, hadis, fıkıh, kalam, sarf, nahiv, Belâgat vb. birçok konuda eserler

³ Doğu illerinde Arap dili ve edebiyatına katkıda bulunmuş âlimlere dair geniş bilgi için bkz. Abdulhadi Timurtaş, *Çığır Açan Şark Âlimleri*, Kent Yay. İstanbul, 2008. Birçok ilim havzasında Arap dili ve edebiyatına dair çalışmalar yapıldığı gibi Osmanlılar ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da yüzyıllar boyunca İslâm ilimleri okutulmuş, Arapça ise en detaylı bir şekilde öğretilmiştir. Mesela “Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin merkezi konumunda bulunan Diyarbakır, asırlarca ilim ve kültür merkezi olma özelliğini taşımıştır. Diyarbakır’a bağlı ilçeler arasında da özellikle Silvan, Lice ve Hazro ilçeleri medrese eğitiminin gerçekleştirildiği önemli merkezler olmuştur. Söz konusu medreselerde birçok ilim adamı yetişmiştir.” Bkz. M. Cevat Ergin, “Hazrolu Seyda Hacı Abdulfettah Yazıcı”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt VIII, sayı 1, Diyarbakır 2006. s. 109.

⁴ Bkz. Mustafâ b. ‘Abdullah Hacı Halife Kâtib Çelebî, *Keşfu’z-Zunûn ‘an Esami’l-Kutub we’l-Funûn*, Mektebetu’l-Musennâ, Bağdât 1941, I/164.

yazmıştır. Zemahşerî'nin ilmî kapasitesi ve potansiyelinin kuşatıcılığı bu merkezde iken üzümlere ifade edelim ki Ülkemizde onun hakkında yapılan ilmî çalışmalar sınırlı kalmıştır.

Osmanlılar döneminde Zemahşerî'nin meşhur tefsiri *el-Keşşâf* yıllarca medreselerde okutulmuştur. Bunun yanı sıra sınırlı da olsa bazı eserlerine dair çalışmalar yapılmıştır. Onlardan 'Alî Nâzîma'nın (ö.1935) *Nevâbiğu'l-Kelim Tercümesi* çalışması ve Said Zihni Efendi'nin, Mehmet Zihni Efendi (ö.1913) ile ortaklaşa yaptığı *Tercüme-i Atvâqi'z-Zeheb fi'l-Mewâ'iz we'l-Hutab* adlı çevirisini, örnek olarak vermek mümkündür. Bunların dışında başka bir çalışmaya rastlayamadık. Said Zihni Efendi ile Mehmet Zihni Efendilerin çalışmaları, nesiller arası zaman ve dil farklılığı göz önünde tutulduğunda, günümüz muhataplarına kazandıracağı katkının kısır kalacağını tahmin etmek zor değildir.

Osmanlılar döneminde durum bu merkezde iken Cumhuriyet döneminde birçok ilimizde İlahiyat Fakültesi faal olmasına rağmen, sayılarına muadil bir düzeyde Zemahşerî hakkında bilimsel çalışmaların yapıldığı söylenemez. Yapılan çalışmalar ise daha çok, Zemahşerî'nin muhalled eseri *el-Keşşâf* eksenli olmuştur, denilebilir. Bu dönemde yapılan çalışmaların ilki belki de Ali Özek'in "Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri" adlı çalışmasıdır. Bu çalışmada Zemahşerî'nin *Esâsu'l-Belâga*'sı esas alınmıştır.

Bu çalışmanın dışında Abdülcélil Bilgin, *Kur'an'daki Deyimler ve Zemahşerî'nin Keşşâf'ı*, 2007; Enes Erdim, *Zemahşerî ve İbn 'Atiyye'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım*, 2010; Mehmet Kaya, *İ'râb Değerlendirmelerinin Kur'an'ın Anlaşılmasındaki Rolü Zemahşerî Örneği*, 2014; Mustafa Kılıç, *Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Kıraat Olgusu*, 2014, başlıklı doktora tez çalışmalarını sayabiliriz. Adı geçen çalışmalar, tezimizde söz konusu ettiğimiz çalışmanın alanı ve amacı ile pek örtüşmemektedir.

Bizim çalışmamız ise kendi alanında farklı bir yere sahip olan, kendisinden sonraki dilbilimciler tarafından taklit edilen *Atwâqu'z-Zeheb*'tir. Onun formatında yazılanların bir kısmı şekil, bir kısmı da muhteva noktasında onunla bir paydaya sahipler.

Hutbeler ve vaazlar alanı günümüzde hayli popüler bir akademik disipline doğru evriliyor. Ülkemizin kahir ekseriyeti Dîn'e ve İslam'a bağlılığında ısrar etti. Soldan sağdan esen sam yellerine karşı kendi mana köklerine tutundu ve savrulmalara, sarsılmalara ve büyük kayıplara rağmen, yıkılmadan, özünü yitirmeden günümüze kadar geldi. Bu demlerde ülke, Kutsalı ve Maneviyatı ile şahlanma dönemini yaşıyor. Kimse artık Dini ve İslami Şiarları yüzünden imha edilmek gibi tehlikelere maruz kalmıyor. Devlet, milleti ve değerleriyle barışmış durumda. Kur'ân-ı Kerim ve Siyer-i Nebi her okula ve her sınıfa girebiliyor. İslam'ın şiarları her yerde vakur biçimde temessül edebiliyor.

Bu ve benzeri olumlu gelişmeler, bize kendi edebiyatımız ve kültürümüz üzerinde daha fazla çalışma azim ve iştiağı veriyor. Dehrîlik, ilhâd ve çağdaş cahiliye karşısında ruhen ve vicdanen direnme takatini kaybeden, teslim olan ve çöken nesillerin bundan böyle kendi özlerine dönmeleri ve bu öze dönüş ile canlanıp dinamik bir ruha kavuşmaları mümkün olabilecektir.

İşte yukarıda bir ölçüde değinilen kültürel ve içtimai şartlarda *Etwâqu'z-Zeheb* adlı bu değerli eser, neslimizin ruh ve mana köklerini besleyecek önemli kaynaklardan biri işlevini görebilir. Bu açıdan önemi daha da öne çıkmaktadır.

2. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmayı yaparken metot olarak ilmi metodu kullandık. Aklın ve ilmin temel ilkelerine bağlı kaldık. Duygusal ve taraflı yaklaşım ve değerlendirmelerden uzak durduk. Objektif ve tarafsız biçimde tarihi süreci izledik. Kültürel ortam ve ahlaki zemini gözlemledik. Müellifimizi ve onun müellefatını inceden inceye tetkik ettik. Onun her yönü ile ilgilendik ama daha çok Arap Dili ve Edebiyatına katkılarını merkeze aldık. Bu bağlamda *Atwâqu'z-Zeheb*'e özel bir ihtimam gösterdik.

Yazarımızın eserlerinden söz ederken onları kategorik bir tasnife tabi tuttuk; “İslâm İlimleri”, “Edebiyat” ve “Dile dair eserler” şeklinde analitik bir formda ele almayı yeğledik. Konusu ve muhtevasına muttali olamadığımız eserleri ise alfabetik bir sıralamayla kaydettik. Zemahşerî'nin eserlerine yapılmış şerhleri; farklı dillere yapılan tercemeleri de tespit ettik. Özellikle *Atwâqu'z-Zeheb*'te geçen edebî sanatları öne çıkardık. Bu bağlamda cinâs, iktibâs, intâk-teşhîs, mecâz, mukâbele, mübâlağa, tekrîr, teşbîh, tıbâk ve tezât gibi sanatlara dair kısa bilgiler verdikten sonra Zemahşerî'nin, eserinde kaleme aldığı kimi edebî sanatlardan bazı örnekler verdik.

Bunların yanı sıra *Atwâq*'ın makalelerinde geçen ve Arap edebiyatında darb-ı mesel olmuş kişilerin kısa biyografilerine dipnotlarda yer verdik. Zira biz, kısa da olsa onlara dair bilgi vermemenin, makaleleri okuyanın zihninde bir boşluğun oluşmasına neden olabileceğini tasavvur ettik.

Müellifimizin hoca ve öğrencilerini ele alırken üstünkörü geçmedik; özellikle hocalarının ilmî ve fikrî konumlarını, Zemahşerî'ye tesirlerini, telif ettikleri eserleri yanı sıra onların uzmanlık alanlarını da belirtmeye çalıştık. Çünkü her öğrencinin hamurunun oluşmasında kendisine şekil veren hamurkârın, doğrudan bir etkisi vardır. Biz de bu gerçeği göz ardı etmedik; ilk kaynaklardan yararlanarak Zemahşerî'ye yön veren şahsiyetlerin biyografik birer resmini çekmeye çalıştık. Aynı metodu öğrencileri konusunda da takip etmeye gayret ettik.

3. Konunun Sınırlandırılması

Zemahşerî'nin *Atwâq* adlı eserinin 100 makaleden oluştuğu bilinmektedir. Yazar, bizzat kendisi eserinin kısacık bölümlerini “maqâle” diye adlandırmış ve bu makalelerinin de “hutbeler” ve “mew‘izeler” hakkında olduğunu ifade etmiştir.

Biz, çalışmamızda literal bağlamda “makale”yi, günümüzde herhangi bir konuda bir düşünce veya görüşü savunmak amacıyla gazete veya dergilerde yayınlanan yazı olarak değil, Zemahşerî'nin *Atwâq*’ta serdettiği formatta anlamamız gerekecektir. Diğer “hutbe” ve “mew‘ize” kavramları da cami ve mescitlerde, hatip ya da vaizler tarafından verilen dinî konuşmalar şeklinde değil; yazarın, makalelerinde yazmış olduğu biçimde algılamamız yerinde olacaktır. Bu kavramlar, günümüz koşullarında camilerdeki şifahi konuşmalar olarak değil; yazılı malzemeler sadedinde anlaşılmalıdır.

Tez konumuzu belirleme sürecinde yaptığımız araştırmalarda Zemahşerî'nin *Atwâqu’z-Zeheb* adlı eseri hakkında hiçbir bilimsel ve akademik çalışmanın yapılmadığına muttali olduk. Bu nedenle onun, Arap dili ve belâgati konusundaki bu musecca eserini çalışmamızın ana eksenini yaptık. Çalışmamızda Zemahşerî'nin hayatı, çevresi, kültürel ve düşünsel dünyası ve eserleri hakkında bilgi verilmişse de, çalışmanın ana gövdesi, eserde söz konusu edilen İslâm ahlakının insana

kazandırdığı erdemler, insanın tutumlarını bozan hareketler ile ilgili makaleleri baştan sona kadar süsleyen lâfzî ve manevî edebî sanatlardır.

Çalışmamızda yazarın, müteferrik makalelerde ele aldığı konuları tasnife tabi tuttuk; onları olumlu ve olumsuz diye farklı başlıklarda kavramsal ve içerik boyutta tanımlamaya ve analitik bir yaklaşımla tanıtmaya gayret ettik.

Edebî sanatları da cinâs (tecnis), iktibâs (alıntı), istifhâm (soru sorma), mecâz (değişmece), nidâ (seslenme, ünleme), teşbîh (benzetme) vb. başlıklarda ele aldık. Eserdeki sanatları, makale sırasına göre alfabetik metotla kaydetmeye çalıştık.

4. Araştırmada Başvurulan Bazı Kaynaklar

Zemahşeri, kendi alanında âlim bir kimsedir. Çalışmamız sürecinde ilk etapta en eski kaynaklara ulaşmaya çalıştık. Nitekim bu konuda arzuladığımız ve hedeflediğimiz temel kaynaklara ulaşmayı başardık. Kaynaklarımız, kimi zaman kavramlarla ilgili sözlükler, kimi zaman ise konumuzla ilintili kitaplar oldu.

Araştırmamızda kullandığımız yüzlerce kaynak kitapları iki ana grup olarak sınıflandırıyoruz:

1. Araştırmamız boyunca kelime ve deyimlerin türediği/türetildiği fiilleri tespit etmek için başvurduğumuz sözlükler oldu. Mesela İbn Fâris (ö.305/1004)'in *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa'sı*; el-Ezherî (ö.370/980)'nin *Tehzibu'l-Luğa'sı*; Cewherî (ö.396/1005)'nin *es-Sihâh'i*; Râğıb (ö.425/1034)'ın *el-Mufredât'ı*; Zemahşerî (ö.538/1143)'nin *Esâsu'l-Belâga'sı*; İbn Manzûr (ö.711/1311)'un *Lisânu'l-'Arab'ı*; *el-Kâmûsu*; Fîrûzâbâdî (ö.817/1414)'nin *el-Kâmûsu*; Mustafâ Şemseddin (ö.1560)'in *Ahter-i Kebir'i*; Muallim Naci (ö.1893)'nin *Lugatı*; Şemseddin Sami (ö.1904)'nin *Kamusu Türkî'si*; Cubrân Mes'ûd (ö.1931)'un *er-Raid'i*; Ma'luf (ö.1366/1947)'un *el-Muncid'i*; Muhammed Fuad 'Abdulbaqî (ö.1967)'nin *el-Mu'cemu'l Mufehres'i* ile Ferit Devellioğlu (ö.1985)'nin *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat'ı* çalışmamızda başvurduğumuz bazı sözlük ve kamuslardır.

Çalışmamızda başvurduğumuz 2. kaynak kitaplar alanında ise Zemahşerî (ö.538/1143)'nin *el-Keşşâf*, *Esâsu'l-Belâga*, *Maqamât*, *el-Mufasssal*, *el-Mustaqsa* ve *Newâbiğu'l-Kelim'i*; İbnu'l-Enbârî (ö.577/1181)'nin *Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabaqâtı'l-*

Udeba ile *Esraru'l-'Arabiyye*'si; İbnu'l-Cevzî (ö.597/1201)'nin *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mulûki ve'l-Umem*'i; Yâqût el-Hamevî (ö.626/1228)'nin *Mu'cem 'ul-Buldân*, *Mu'cemu'l- Udeba*'sı; İbnu'l-Esir (ö.630/1233)'in *el-Kâmil fi't-Tarih*'i; İbn Hallikân (ö.681/1282)'in, *Wefayâtu'l-A'yan*'ı; İbn Kesîr (ö.774/1372)'in *el-Bidâye ve'n-Nihaye*'si; es-Suyûtî (ö.911/1506)'nin *Tabaqâtu'l-Mufessirîn el-'İşrîn ile Buğyetu'l-Vu'ât*'ı; Kâtip Çelebi (ö.1657)'nin *Keşfu'z-Zunûn*'nu; 'Akerî (ö.1089/1678)'nin *Şezarâtu'z-Zeheb*'i; Bağdâtlı İsmâ'il Paşa (ö.1920)'nin *Hediyyetu'l-Ârifîn*'i ve Hayruddîn ez-Ziriklî (ö.1976)'nin *el-A'lam* adlı eserlerini zikredebiliriz.

Bunların yanı sıra onlarca bilimsel ansiklopedi maddesinden ve akademik makaleden yararladığımızı ekleyebiliriz. Verdiğimiz bu kısa malumattan sonra Zemahşerî'nin hayatına ve edebî kişiliğine geçebiliriz.

BİRİNCİ BÖLÜM

ZEMAHŞERÎ'NİN HAYATI VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ

1.1.HÂREZM'İN SOSYO-EKONOMİK, COĞRAFİK VE KÜLTÜREL DURUMU

Fahru'l-Hârezm, Ustazu'l-'Arab ve'l-'Acem Cârullah Zemahşerî'yi ve onun ilmî birikimini daha iyi anlamamız ve tahlil etmemiz açısından, onun yetiştiği çevrenin sosyal, kültürel ve sosyo ekonomik durumuna kısaca değinmemiz yerinde olacaktır.

Tarihçilerin tespitine göre Hazar Denizi'nin doğu sahili ile Aral Gölü ve Amu-Derya Irmağı⁵ arasındaki ülkeye “Havârezm” denir.⁶ Bölgenin adı, kimi zaman “Hârzem” şeklinde telaffuz edilmişse de “Hârezm” olarak ifadesi doğru sayılmaktadır. Buraya “Türkistân” da denilmektedir. Adı geçen ülkenin merkezi, Hârezm'in idarî ve iktisadî merkezi olan “Gürgenç” kenti idi.⁷ Araplar, bu kenti daha çok, “Curcâniye” diye bilir.⁸ Curcâniye'nin, Curcân b. Lâvez b. Sâam tarafından inşa edilmesinden dolayı bu adı aldığına dair rivayetler bulunmaktadır.⁹ Curcâniye'ye

⁵ “Mısır, Mezopotamya, Hindistan ve benzeri ülkelerdeki tarihi medeniyetlerin doğuş ve gelişmelerinde verimli deltalarıyla ön şartları hazırlayan ırmaklar gibi Hârizm bölgesindeki Amu-Derya'nın verimli deltası ve kıyıları da eskiden beri çevresindeki bölgenin kültür ve medeniyetinin gelişmesinde mühim rol oynamıştır.” Bkz. Nuri Yüce, *Muqadimmetu'l-Edeb (Hvarizm Türkçesi ile Tercümeli Şuştur Nüshası)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları, Ankara, 1993, s.3.

⁶ İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) verdiği bilgiye göre Hârezm, bir şehrin değil; bir yörenin ismidir. Bkz. Ebû Zeyd 'Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Dîwânu'l-Mubtedi we'l-Haber fî Târîhi'l-'Arab we'l-Berber*, thk. Halîl Şahhâde Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1988, s. 555. Hârezm'in bir adı da “Ehlu'l-Hevân”dır. Çünkü bu memleketin ahalisi, önemsiz ve değersiz kimselere itaat etmezdi. Bkz. Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. 'Ali b. Muhammed İbnu'l-Cewzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûki we'l-Umem*, tahk. Muhammed 'Abdulqadir 'Ata-Mustafâ 'Abdulqadir 'Ata, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1992, I/136.

⁷ Aydın Taneri, “Gürgenç” maddesi, *DİA*, XIV/321.

⁸ Bkz. *Büyük İslam Târîhi*, (Doğuştan Günümüze) komisyon, Çağ Yay. İstanbul, 1993, IX/21.

⁹ Bkz. Ebû'l-Qâsim Hamza b. Yûsuf b. İbrâhîm es-Sehmî, *Târîhu Curcân*, thk. Muhammed 'Abdulmu'îd Hân, 'Alemlu'l-Kutub, Beyrût, 1987, s. 43.

aynı zamanda Gürgenç de deniliyordu.¹⁰ İlk Hârezmşahlar devrinde (305-995) merkez Kâs iken Halife Me'mun'un, adı geçen kenti ele geçirmesiyle Ceyhun ırmağının sol tarafındaki Curcâniye merkez haline gelmiş; bilahare sadece ticaretle değil, siyâsal ve kültürel alanda da giderek önem kazanmıştır.¹¹ Curcâniye'nin genelde ticaret, kimi zaman da müstakil emaret merkezi olmasından dolayı, Arap coğrafyacıları Amu-Derya'yı takip ederek Amul'dan, Amu-Derya'nın eski mecrası Özboy'u takip ederek Gürgan'dan ve Merw'den oraya giden yolları ve menzilleri göstermişlerdir.¹²

Hârezm'in başkenti Curcâniye, maddi bakımdan büyük bir ilerleme göstermiş, devrin ilim ve sanat merkezleri arasına girmiştir.¹³ Bölgede ilmî alanda en büyük rolü, Ürgenç'in XII. Yüzyılda sürekli büyüyüp gelişerek Horasan'ın büyük şehirleri ile rekabet edebilecek bir ilim ve sanat merkezi haline gelmesiyle kendisini gösterdiğini görüyoruz. Coğrafi bakımdan zaten önemli bir ticaret merkezi olan bu şehir, Sultan Atsız (ö.552/1156) zamanında başlayarak, özellikle Tekiş (ö.596/1200) ve Alaaddin (ö.616/1220) devirlerinde, dönemin ileri gelen âlimlerini cezbeden parlak bir ilim ve sanat muhiti olmuştur.¹⁴ Atsız 536/1141'deki Horasan seferinden sonra bazı meşhur âlimleri adı geçen merkeze davet etmiştir. Herakî (ö.541/1146), Qadı Ebû'l-Fazl Kirmanî (ö.545/1150), Ebû Mansûr 'Abbâdî (ö.547/1152) ve Qadı Huseyin Arsabandî (ö.548/1153) gibi pek çok âlim de bu davete icabet ederek

¹⁰ İbn Hallikân, *Wefayâtu'l-A'yan we Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, Dâru Sadır, Beyrût, 1971, V/174.

¹¹ *Büyük İslâm Târîhi*, IX/21-22.

¹² Zeki Velidi Togan, "Hârizm" maddesi, *İA*, 5/1, s. 248. Daha geniş bilgi için bkz. Ebû'l-Hasan 'Ali b. Huseyin el-Mes'udî, *et-Tenbih we'l-İsrâf*, tsh. 'Abdullah İsmâ'il es-Sâvî, Dâru's-Sâvî, Qahire, ts. s. 57-59. Sultan Melikşâh, Taştard Anuş Tekin Garçei'yi Hârizm'e vali tayin ettiğinde bölgenin idaresi fiilen Kıpçak Türklerinden Ekinci (İlkinci) b. Koçkar'ın elinde kalmıştı. Sultan Berkyaruk zamanına kadar (1092-1104) önemli siyasi hadiselerle sahne olmayan Hârizm, bu dönemde devrin güçlü emirlerinden Kodan ve Yaruktaş'ın müdahalesiyle karşılaştı. Sultan Berkyaruk, Horasan Valisi Habeşi b. Altuntak'ı bu iki emiri cezalandırmakla görevlendirildi. Habeşi otoriteyi tesis ettikten sonra Taştard Anuş Tekin'in oğlu Kutbuddin Muhammed'i Hârizmşah unvanıyla Hârizm valiliğine getirdi (490-1097). Böylece 629 (1231) yılına kadar hüküm sürecek olan Hârizmşahlar hanedanının temeli atılmış oldu. Bkz. Abdülkerîm Özaydın, "Hârizm" maddesi, *DİA*, XVI/220.

¹³ "Bozkırlardaki komşuları Oğuz, Peçenek, Kıpçak, Kanglı ve öteki Türk boyları ile alış veriş yapan Hârezm halkı, bu ticareti sonraki zamanlarda da Bulgar, Skandinavya, İslâm ülkeleri ve hatta Hindistan ile sürdürerek çok zenginleşmiştir. *Arna* ve *Yab* denilen büyük ve küçük sulama kanalları açılarak tarımda ileri bir seviyeye erişilmiş, halkın çalışkan ve zeki oluşu da ilim ve kültür hayatının oldukça yükselmesini sağlamıştır." Bkz. Nuri Yüce, *Muqadimmetu'l-Edeb*, s. 4.

¹⁴ Amu-Derya'nın doğusundaki Sağ Hârizm'in merkezi Kâs (Hvârizm), batısındaki Sol Hârizm'in merkezi de Gürgenç (Curcâniye/Ürgenç) idi. Hezâresb, Kerder, Hemcerd ve Hîve önemli büyük şehirlerdi. Bkz. Nuri Yüce, *age*, s. 3.

Ürgenç'e yerleşmişlerdir. Bunlardan başka Zemahşerî (ö.538/1143), Fahreddin Razî (ö.606/1209), Şihâbuddîn Hiwakî ve şair Reşîduddîn Watwât (ö.573/1177) Hârezm'de yaşamışlardır.¹⁵

Hârezm'in coğrafi konumu ise saldırılara karşı savunmayı kolaylaştıracak bir yapıdaydı. Amuderya ve ona bağlanan kanallar, yüzlerce şehir ve kasabayı yabancı istilalardan koruyan tabii barikatlardı. Zaman zaman bentler açılarak işgal ordularının geçeceği yerler sular altında bırakılırdı. Bu sebeple Hârezm'i idare eden valiler kısa sürede bağımsız hanedanlar kurmuşlardır; ancak etrafın geniş çöllerle kaplı olması gibi bazı coğrafi engeller sebebiyle hâkimiyetleri yalnız kendi bölgelerine münhasır kalmıştır.¹⁶

Hârezm aynı zamanda önemli bir ticaret merkeziydi. Sibiryâ düzlükleri ve İran, Çin, Hindistan, gibi Asya ülkeleriyle Avrupa'da yer alan Güney Rusya ve İskandinav ülkelerini birbirine bağlayan ana yolların kavşak noktasında bulunuyordu; İslâmi devirde özellikle Deşt-i Kıpçak ve Aşağı Volga arasındaki eşya nakliyatında çok önemli bir yeri vardı. Büyük kervanlar taşıdıkları yüzlerce yük malı Hârezm'de satışa sunarlardı.¹⁷

Hârezm bölgesinde, Hârezmşahlar devletinin Anuştingin kolunun hüküm sürdüğü devrede (470/1077-628/1231), Merw, Merwu'r-Rud, Gürgenç gibi bazı şehirlerde kütüphaneler mevcuttu. Merw'de üç yıl kalan ve ünlü eseri için döküman toplayan Yâqût el-Hamewî (ö.626/1230), bu şehirde on kütüphane bulunduğunu söyler. Yâqût, kitap okurlarının, herhangi bir rehin vermeden bu kütüphanelerden belli bir süre için ödünç kitap alabildiğini, kendisinin de bundan oldukça yararlandığını eklemektedir.¹⁸

Şurası unutulmamalıdır ki İslâmiyet'in kabulünden sonra Hârezm'de ilim, şiir ve edebiyatta büyük bir gelişme olmuştur. Hârezmşah unvanına sahip Müslüman hükümdarlar âlim, şair ve edipleri himaye etmiştir. Hârezm halkı da ilme düşküncü, zenginleri medrese ve kütüphaneler yaptırarak ilim ve kültürün gelişmesine katkıda

¹⁵ *Büyük İslâm Târîhi (komisyon)*, IX/60-61.

¹⁶ Özeydın, "Harizm" maddesi, *DİA*, XVI/217.

¹⁷ Özeydın, agm, *DİA*, XVI/217.

¹⁸ Şihâbuddîn Ebû 'Abdullah Yâqût el-Hamewî, *Mu'cem'ul-Buldân*, 2. Bsm. Dâru Sadır, Beyrût, 1995, V/114-116.

bulunmuşlardır. Me'munîler, Gazneliler, Selçuklular, Hârezmşahlar ve daha sonraki dönemde Hârezm'e hâkim olan mahalli hanedanlar da ilim ve sanata ilgi göstermiştir. Bu sayede Hârezm, Moğol istilasına kadar İslâm dünyasının en önemli merkezlerinden biri olma statüsünü korumuştur.¹⁹

616/1220 yılında Merw'i terk eden Yâqût el-Hamewî, kentteki kültür merkezleri hakkında şu aydınlatıcı bilgiyi vermektedir: “Aynı surlar içinde yer alan Hanefî ve Şafi’îlere ait iki ulu camii gördüm. Şehirde, kalite ve sayısı bakımından dünyada benzerini görmediğim on vakıf kütüphanesi mevcuttu. Mesela Azizuddin Ebûbekir Atîk ez-Zencânî tarafından inşa edilen *el-Hizânetu’l-‘Azîziyye* adlı kütüphanede on iki bin civarında kitap vardı. İnşa edeni bilinmeyen bir başka kütüphanenin adı ise *el-Hizânetu’l-Kemâliyye* idi. Aynı şekilde Merw’de Hanefî mezhebine müntesip el-Mustevfâ Ebû Sa’d Muhammed b. Mansûr (ö.494/1101)’un medresesinde bir kütüphane; Nizâmu’l-Mülk medresesinde bir kütüphane; Samanîlere ait iki kütüphane; ‘*Amîdiyye*, *Hâtuniyye*, *Zâmiriyye* ve *Mecdu’l-Mulk* kütüphaneleri bulunmaktaydı.” Bütün bu bilgileri veren Yâqût, “Merw şehrinin kendisini çok büyülediğini, oraya duyduğu iştiaak ve sevginin, kendisine memleket, çoluk-çocuk, eş-dost özlemini unutturduğunu” da aktarmaktadır.²⁰

İlmî faaliyet ve canlılıktan ötürü bu yörede her tarafta medreseler, kütüphaneler, tekkeler, hastaneler ve eczaneler mevcuttu. Zengin vakıflara sahip olan bu kurumların başına hükümdar tarafından tanınmış âlimler tayin ediliyordu. Eğitim ve öğretim dili olarak Arapça ağır basıyor, ilmî ve dini eserler Arapça kaleme alınıyordu. Birçok âlim, hem Arapça hem Farsça eser yazmada zorlanmıyordu.²¹ Öyleki Sultan Melikşâh (ö.485/1092) zamanında ilim, edebiyat ve imar sahalarında önemli gelişmeler olmuş, yer yer medreseler, kütüphaneler, imaretler, hastaneler ve erzak depoları inşa edilmiştir.²²

¹⁹ Bkz. Özaydın, agm, *DİA*, XVI/219.

²⁰ Daha geniş bilgi için bkz. el-Hamewî, *Mu‘cem ‘ul-Buldân*, V/116.

²¹ *Büyük İslâm Târihi*, IX/60-61.

²² *Büyük İslâm Târihi*, XIV/88. Aslında Melikşâh’ın imparatorluğu çok geniştir. Çin sınırlarından Kudüs’e, Yemen’den ta uzak kuzeye kadar olan bütün yerlerde Melikşâh adına hutbe okunuyordu. Bkz. Deguignes Joseph, *Büyük Türk Târihi*, Haz. Selahattin Alpay ve arkadaşları, Türk Kültür Yay. İstanbul, 1977, IV/1016. Melikşâh, ahlak ve gidişat bakımından hükümdarların en iyisiydi. Kendisi “es-Sultanu’l-‘Adil” diye anılırdı. Bizzat kendisi ders dinlemek için oturur, halkın dertlerini dinler, doğru hükümler vermeye çalışırdı. Kapısı herkese açıktı. Onun döneminde yollar güven içindeydi.

Hem Sultan Alparslan (ö.461/1072)'a hem Sultan Melikşâh'a yaklaşık yirmi dokuz yıl vezirlik yapan Nizâmu'l-Mülk (ö.485/1092)²³, Bağdât'ta, Nisâbur'da ve diğer İslâm beldelerinde *Nizâmiye Medreseleri* adıyla eğitim-öğretim kurumları inşa etti. Onun meclisi, fakih, âlim ve fazıl insanlarla dolup taşardı. Kendisi bizzat bu medreselerle yakından ilgilenir; oraya gelen kişilere vaktinin çoğunu ayırırdı. Kendisine “Bunlar, seni devlet işlerinden alıkoymuyor mu?” diye sorduklarında o, “Buraya gelenler, dünya ve ahiret hayatının güzellikleridir. Onları, başımın üzerine bile oturtsam, kendilerine bir şey yaptığımı söyleyemem” cevabını vermiştir.²⁴ Melikşâh, onun marifet ve maharetli babacan idaresinden dolayı kendisine “Baba yönetici” anlamına gelen “Atabek” ünvanını vermiştir.²⁵

İbn Fazlân (ö.310/923), vefatından çok kısa bir süre önce (309/922 yılının zilkade ayında) ziyaret ettiği Curcâniye'den söz ederken yöre halkının, inanış noktasında her namazdan sonra Hz. Ali'ye lanet okuduklarını; bölgenin iklim şartlarının oldukça sert ve soğuk olduğunu vurgulamıştır.²⁶ İbn Fazlân'dan yaklaşık dört asır sonra yaşamış olan ve Hârezm ile Curcâniye'yi ziyaret eden ünlü Seyyah İbn Battuta (ö.779/1369)'nın, bölgenin iklim koşulları hakkında verdiği bilgiler, İbn Fazlân'ın verdiği bilgiler ile tamamen örtüşmektedir.²⁷

Bkz. Mahmûd Şâkir, *İslâm Tarihi*, çev. Ferit Aydın, Kahraman Yay. İstanbul, 1995, V/197; Joseph, *age*, IV/1016. Melikşâh, en meşhur ulemadan bir komisyon oluşturarak, altı maddelik *el-Mesâilu Melikşâhiyye ve'l-Qavâidu's-Ser'iyye* adıyla bir mecelle yazdırmıştır.

²³ Nizamu'l-Mülk âlim, dindar, cömert, adil, hoşgörülü, çok affedici ve uzun susmayı bilip dinleyen değerli bir şahsiyetti. Bkz. Mahmûd Şâkir, *İslâm Tarihi*, V/197.

²⁴ Ebû'l Fidâ İsmâ'il İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, Ammân, ts. XII/140; Mahmûd Şâkir, *age*, V/197.

²⁵ Sağlıklarında birbirine bağlı ve bir insicam içinde Büyük Selçuklu İmparatorluğunu yöneten Sultan Melikşâh ile Nizamu'l-Mülk'ün ölümleri arasında sadece 35 gün vardır Bkz. Mahmûd Şâkir, *age*, V/197.

²⁶ İbn Fazlân, Curcâniye'nin iklim koşulları hakkında şu bilgiyi vermektedir: “Orada soğukun şiddetinden çarşıların ve caddelerin bomboş olduğunu gördüm. Hamamdan çıkıp eve girdiğimde soğuktan sakalımın donduğunu görür, buzunu ateşin karşısında eritirdim. Bir evin içinde bulunan ikinci bir evin içinde uyurdum. İçteki evin içinde ise keçe ile kaplı bir “Türk çadırı” vardı. Ben bu çadırın içinde kürklere ve abalara sarınmış olarak uyuduğum halde çok defa soğuktan yanağım yastığa yapıştırdı. Bu nedenle Allah, yöre halkına bol odun ve yakacak bahşetmiştir.” Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Ahmed b. Fazlân b. ‘Abbâs İbn Fazlân, *Seyahatname*, haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975, s. 27-31.

²⁷ İbn Battuta da, Hârezm'deki Ceyhun Irmağı'nın kışın beş ay boyunca donduğunu, bazı insanların donan ırmak üzerinden geçtiklerini söylemiştir. Bkz. Ebû ‘Abdullah Muhammed b. ‘Abdullah b. Muhammed İbn Battutâ, *Tuhfetu'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr we 'Acaibi'l-Esfâr*, Dâru's-Sark el-Arâbi, byy ve ts. I/278.

1.2. ZEMAHŞERÎ'NİN HAYATI

Asıl adı Mahmûd b. 'Omer b. Muhammed b. 'Omer ez-Zemahşerî olup künyesi Ebû'l-Qâsımdır. Hârezm'e bağlı Zemahşer Köyü'nde 27 Receb 467'de (19 Mart 1074) doğmuştur.²⁸ Zemahşer, Hârezm'den yaklaşık dört mil ötede bir köydür.²⁹ Zemahşer, hem sağlığında hem öldükten sonra Cârullah Zemahşerî ile özdeş bir yerleşim birimi olarak konumunu sürdürögelmiştir.³⁰

Bazı tüccarların verdiği bilgiye göre Zemahşer, gördüğü imar faaliyetlerinin sonucunda bir köy görüntüsünden çıkıp adeta bir kent haline gelmiştir. Öyle ki Hârezm'in en güzel yerleşim birimi konumunu kazanmıştır.³¹ İbn Hallikân'ın (ö.681/1283) verdiği bilgiye göre Zemahşer, Hârezm'in en büyük köyleri arasında yer almaktadır.³²

Tarihçilerin, Müslüman seyyah ve coğrafyacıların, hakkında verdikleri geniş ve tafsilatlı bilgilerden anlaşıldığına göre Hârezm, Orta Asya'nın medeni gelişmesinde büyük tesiri olan önemli bölgelerden biridir. İşte Zemahşerî böyle bir bölgede, ilim ve âlimleri seven, çeşitli şehirlerde ilim müesseseleri inşa ettiren, toplum hayatını sükûn ve emniyete kavuşturan, bireyin hayat standartını en yüksek seviyeye ulaştıran Melikşâh gibi bir sultan ile Nizâmu'l-Mülk gibi bir vezirin hüküm sürdüğü bir devirde dünyaya gelmiştir.³³ O devirde âlimler, zamanın gailelerinden

²⁸ Bkz. Ahmed b. Aybek b. 'Abdullah el-Huseynî ed-Dimyâtî, *el-Mustefâd min Zeyli Târîhi Bağdad*, thk. Kayser Ebû Ferah, Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, Beyrût, ts. XVIII/228-229; Şihâbuddîn Ebû 'Abdullah Yâqût b. 'Abdullah el-Hamewî, *Mu'cem'ul-Buldân*, 2. Bsm. Daru Sadır, Beyrût, 1995, III/147. Zemahşerî, çağının biricik üstadı, imamı, allamesi, nahivcisi ve dilcisi olarak kabul edilmiştir. Bkz. Ebû'l-Mehâsin Cemâleddin Yûsuf b. Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûk-i Mısr we'l-Qâhire*, Dâru'l-Kutub, Qâhire, ts. V/274; Ebû'l-Ferec 'Abdurrahmân b. 'Ali b. Muhammed İbnu'l-Cewzî, *el-Muntazam*, XVIII/37-38; Ahmed b. Muhammed el-Edirnewî, *Tabaqâtu'l-Mufessirîn*, thk. Suleymân b. Salih el-Hazzî, Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, Suud-i Arabistan, 1997, s. 172; Ebû Muhammed Muhyiddîn 'Abdulqadîr b. Muhammed el-Quraşî, *el-Cewâhiru'l-Mudîyye fî Tabaqâti'l-Hanefiyye*, Munîr Muhammed Kütüphanesi, Karaçi. ts. II/162.

²⁹ İbn Tangriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, V/274; İbn Battutâ, *age*, I/278; 'Abdurrahmân b. Ebû Bekir Celaeddin es-Suyûtî, *Lubbu'l-Lubâb fî Tahîrî'l-Ensâb*, Dâru Sadır, Beyrût, ts. s. 127.

³⁰ Bkz. Ebû Sa'd 'Abdulkerîm b. Muhammed Merwezî, *el-Ensâb*, thk. 'Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, neşr. Meclisu Dâireti'l-Ma'arif el-'Osmaniyye, Haydarâbâd, 1962, VI/315. Cemâleddin Ebû'l-Hasan 'Ali b. Yûsuf İbnu'l-Qıftî, *İnbâhu'r-Ruwât 'Ala Enbahi'n-Nuhât*, I-IV, el-Mektebetu'l-'Unsurîyye, Beyrût, 2003, III/265.

³² Bkz. Ebû'l-'Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, *Wefayâtu'l-A'yan we Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, Dâru Sadır, Beyrût, 1971, V/174.

³³ Zemahşerî'nin doğduğu yılda Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Melikşâh gibi bir sultan ile Nizamu'l-Mülk gibi bir vezir hüküm sürerken; Abbasîler cephesinde ise halife Kâim Biemrillah

azade olarak ilimle meşgul oluyor; iâşe ve ibateleri için başka iş kollarında çalışmak mecburiyetinde kalmıyorlardı. Unutulmamalıdır ki din ve fikir hürriyetinin serbest olduğu bir muhitte, elbette ilmi faaliyetler gelişecek ve toplum, çeşitli ilim alanlarının meyvelerini toplayacaktır.³⁴

Melikşâh ile Nizâmu'l-Mülk'ün idaresindeki Hârezm'de (Zemahşer) sanat ve ticaret zirveye ulaşırken; edebiyat ve edebi sanatlar parlak dönemini yaşarken; beri tarafta Abbasîler, en zayıf hatta çöküş yıllarını yaşıyordu.³⁵

Zamahşerinin ailesi hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Kendi ifadelerinden anlaşıldığına göre, dini emirlere riayet eden bir aileden gelmektedir. Annesinin, duaları kabul olunan salih, ince ve atifet sahibi bir kadın olduğunu söyler. Babası da, sebebi pekiyi bilinmeyen bir olay neticesinde hapsedilmiş ve hapiste iken 494/1101 senesinde vefat etmiştir. “Dîwânu'l-Edep” adlı eserindeki şiirlerinden anlaşıldığına göre babası, kendini dine vermiş, gecelerini ibadet, gündüzlerini oruçla geçiren, ibadetlerini aksatmayan, âlim, edip, malı az ve ona önem vermeyen zühd ve takva sahibi bir kimse idi.³⁶

Zamahşerî, Mu‘tezile mezhebinin önemli simalarından³⁷ olup bu konuda fikrî tartışmalara girmekten çekinmediği anlaşılmaktadır.³⁸ Gerek kendisinin “Ebû'l-Qâsım el-Mu‘tezilî” şeklinde takdim edilmesini istemesi ve Mu‘tezilî olmaktan şeref duyması gerekse “Hâtemu'l-Mu‘tezile/Mu‘tezile'nin Mührü” diye anılması bu mezhebe bağlılığının çok güçlü olduğunu göstermektedir.³⁹

Zamahşerî, Abbasî halifelerinden ‘Abdullah el-Muqtadî Billâh b. Qâim (467-487/1075-1094; Ahmed Mustazhir Billâh b. Muqtadî (487-512/1094-1118); Mustarşid Billâh b. Mustazhir (512-529/1118-1136); Mansûr Râşid Billâh (529-

yakalandığı hastalıktan ötürü vefat etmiş, onun yerine Muktedî Biemrillah halifelğe geçmiştir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII/109.

³⁴ Bkz. ‘Abdülmevîr ‘Ali Muhennâ, *Rabî‘u'l-Ebrâr we Nusûsu'l-Ahyâr*, (muqaddime), Muessesetu'l-A‘lamî, Beyrût, 1992. I/5; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, DİB Yay. Ankara, 1988, I/344.

³⁵ ‘Ali Muhennâ, *Rabî‘u'l-Ebrâr*, (mukaddime), I/5.

³⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I/344

³⁷ ‘Abdulbâqî b. ‘Abdulmecîd Yamânî, *İşâretu't-Ta'yin fi Terâcumî'n-Nuhâti wel-Luğawwiyyîn*, thk. ‘Abdulmecîd Deyâb, Merkezu'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, Riyâd, ts. s. 345.

³⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye we'n-Nihâye*, I/1892.

³⁹ Mustafa Öztürk-Mehmet Suat Mertoğlu, “Zamahşerî” maddesi, *DİA*, XLIV/236.

530/1135-1136) ve Muhammed Muqtafi Billâh b. Mustazhir (530-555/1136-1160)'in dönemlerinde yaşamıştır.⁴⁰

Zemahşerî'nin yaşadığı dönemde Hârizm canlı bir ilim ve kültür merkeziydi. Buna rağmen Zemahşerî, gerek sakatlığı gerekse ailesinin geçim sıkıntısı çekmesi yüzünden, babası tarafından terzilik mesleğine verildi; fakat onun ilim tahsili hususundaki ısrarı üzerine medreseye gönderildi. Vefatından birkaç yıl öncesine kadar ilim tahsili ve icâzet almak için çaba sarfetti. Gençlik yıllarından itibaren Hârezm, Buhârâ ve Bağdât gibi ilim merkezlerinde birçok âlimin derslerine katıldı.⁴¹

Zemahşerî'nin, toplumun genelinde İslâm dininin belirleyici, ilim havzalarında ise Arap dili ve edebiyatının hâkim olduğu bir çevrede yaşadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Dolayısıyla Zemahşerî'nin, mevcut kültürel atmosfere intibakı da zor olmamıştır. Çünkü sosyal bir varlık olan insanın, çevre faktöründen olumlu ya da olumsuz etkilenmesi pek tabiidir.⁴² Toplumun genel durumu böyle iken azınlıkların da kendi özel kültürlerini geliştirdiklerini, düşünce ve ifade hürriyetine sahip olduklarını, gelenek ve göreneklerini özgür bir atmosferde yaşadıklarını belirtmemiz gerekir.⁴³

Zemahşerî'nin yetiştiği çevrede insanlar arasında sosyal ilişkilerde dostluk ve muhabbet ön plandaydı. Hârezm ahalisi, her devirde düşünce özgürlüğünün aşığı olmuş, camilerinde ve medreselerinde kelim meselelerine dair birçok münazara ve müsademe-i efkâr yapmaktan hoşlanmışlardır. Onlar, özgür fikirlere gösterdikleri hoşgörü ile birçok insanı kendilerine hayran bırakmışlardır. Bu nedenle Hârezm'de gerçek anlamı ile Mu'tezile mezhebi yayılmış ve bu mezhebe mensup büyük fakih ve müfessirler ile kelim âlimleri yetişmiştir. Mahmûd Zemahşerî ve onun birçok öğrencisi bunun en büyük kanıtıdır.⁴⁴

⁴⁰ 'Abdülmeîn, *age*, I/5-6; Mahmûd Şâkir, *İslâm Tarihi*, 1995, V/193, 211, 227, 241, 243.

⁴¹ Öztürk-Mertoğlu, "Zemahşerî" maddesi, *DİA*, XLIV/235.

⁴² "Birey, hayatının ilk yıllarında ailesi ile olan etkileşiminde din ile ilk defa karşılaşır. Bu karşılaşmanın kalitesi ve işe yararlılığı, ailenin dine bakış açısına göre değişir. Çevre ile ilişkilerinin başladığı andan itibaren birey, toplum ve kültürdeki dinî çeşitlilik ve zenginliğin farkına varır. Bu farkındalık, onu hem toplumun dinî uygulamalarına, hem de kültürün dinî muhtevalarına ortak kılar." Bkz. Recep Uçar, Sosyal Kesimler ve Sünnet Algıları Araştırması: Malatya (Din Eğitimi Alan Yorumu), *İnönü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Güz 2012/3 (2), s. 49.

⁴³ 'Ali Muhennâ, *age*, I/6.

⁴⁴ Togan, "Harizm" maddesi, *İA*, 5/1, s. 246.

Zemahşerî'nin yetiştiği çevre, ilim ve kültür bağlamında oldukça verimli bir çevre idi. Mesela Zemahşerî'yi en çok etkileyen kişinin, Ebû Muzar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbîy el-İsbahânî (ö.507/1113)'nin olduğunu söyleyebiliriz. O, Mu'tezilî inançlarıyla tanınmış; Hârezm bölgesinde Mu'tezile'nin inanç ve yorumlarını ilk defa seslendiren ve yayan kişi olmuştur.⁴⁵ Bütün ahlakî değerleri kendisinde toplayan; dil, belâgat, nahiv ve tıp alanında çağının biricik âlimi olan Dabbîy, öğrencisi Zemahşerî'yi kültürel yönden beslediği gibi malî açıdan da desteklemiş, ona her türlü katkıda bulunmuştur. Kendisi, ilim halkalarını oluşturmuş, insanları aydınlatmaya gayret etmiştir. Öyleki Dabbîy'nin çalışmaları sonucunda insanlar çevresinde birikmiş, Hârezm bölgesinde mutezili inanç ve yorumlar, oldukça yaygınlaşmıştır. İşte Zemahşerî, Mu'tezile inançlarını bu hocasından öğrenmiştir.⁴⁶ Kimi zaman, bazı idarî otoritelerce yöre insanlarını etkilemek ve kanaatlerini değiştirmek amacıyla uzak çevrelere bile Mu'tezilî bilgilerin gönderildiğini biliyoruz. Bu faaliyetlerin, özellikle Zemahşerî'nin doğumuna yakın bir zaman diliminde yoğunlaştığını görüyoruz. Başka bir deyişle Zemahşerî'nin, bir ilim ve kültür atmosferinde gözünü açtığını müşahade ediyoruz.⁴⁷

Hem müfessir hem Arap dili ve belâgatının âlimlerinden olan Zemahşerî, Mekke'ye seyahat etmiş, uzun bir süre orada kalmış, Beytullah'ın yanında ikamet ettiğinden "Cârullah /Allah'ın komşusu" lakabıyla nitelenmiştir ki bu sıfat, onun özel bir ismi haline gelmiştir.⁴⁸

⁴⁵ Suyûtî, *Buğyetu'l-Wu'ât fi Tabaqât i'l-Luğaviyyîn we'n-Nuhât*, I-II, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, el-Mektebetu'l-Misriyye, Lubnan/Sayda, ts; II/276; Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi*, s. 317.

⁴⁶ Hamewî, *Mu'cem'ul-Udebâ*, VI/2686.

⁴⁷ Mesela Abbasîler devrinde Harunurreşid'in iktidara gelmesiyle Mu'tezilîler daha çok itibar görmeye başlamıştır. Mu'tezilî âlimlerin bilgisine ve ikna gücüne önem veren halife, bazılarını tebliğ ve irşad için Çin'den Bizans'a kadar uzanan birçok bölgeye göndermiştir. Gazneli Mahmûd 'un (420/1029) yılında Rey'i işgal ederek Buveyhî Hükümdarı Mecduddevle'yi bertaraf etmesi üzerine burada bulunan Mu'tezilîler Horasan bölgesine göç ettiler. Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey'in (429/1037) tarihinde Rey'i ele geçirmesi, (447/1055) ve (450/1058) yıllarında Bağdat'a giderek halifeyi ziyaret etmesi, Abbasîler nezdinde Selçuklular'ın itibarının artmasına ve Mu'tezile'nin yeniden canlanmasına yardımcı oldu. Bkz. İlyas Çelebi, "Mu'tezile" maddesi, *DİA*, XXXI/392-393.

⁴⁸ Bkz. 'Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed b. 'Îmâd 'Akerî, *Şezarâtu'z-Zeheb fi Ahbâri min Zeheb*, thk. Mahmûd Arnaûti, Dâru İbn Kesîr, Dimaşq-Beyrût, 1986, VI/196; Ebû Muhammed 'Afifuddîn 'Abdullah b. Es'ed b. 'Ali b. Selmân Yafi'î, *Mir'atu'l-Cinân we 'İbretu'l-Yaqazân fi Ma'rifet-i ma Yu'teberu Min Hawâdisi'z-Zamân*, haşiye: Halîl el-Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1997, III/206.

Her zaman ve her devirde olduğu gibi, o zamanda da ilim elde etmek için ilim âşıkları şehir şehir dolaşır, gittikleri yerlerdeki âlimlerden feyz alırlardı. Zemahşerî de eğitim alma yaşına gelince, Saman oğullarının elinde bulunan, ilim ve edep yıldızlarının doğduğu bir yer olan Buhârâ'ya ilim tahsili için gitti. Babası vefat ettiğinde, o, ilim talebi için memleketinden uzaklarda bulunuyordu. Fakir, fakat muttaki bir aile içinde yetişen Zemahşerî, ileride hayatına tesir edecek ilk ilmî ve edebî bilgileri bu aile içerisinde almıştı. Onun ilmî ve fikrî gelişmesine en fazla tesir eden, Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî (ö.507/1113) olmuştur. Bu zat dil bilgilerinde, nahivde ve edebiyatta, zamanının yegânesi olarak bilinir. Bir müddet Harizm'de ikamet etmiş, onun ilminden ve ahlakından insanlar istifade etmişlerdi. Ondandır istifade edenlerden biri de Zemahşerî idi. *el-Mufasssal* ve *Esâsu'l-Belâga* adlı eserlerinde, bu hocasının tesiri açık olarak görülür. Ed-Dabbî, Zemahşerî'yi sadece dil ve nahiv yönünden etkilememiş, aynı zamanda ona i'tizali fikirlerini de aşılamıştır. Çünkü bu zat, mantık, felsefe ve i'tizal yönünden de kuvvetli ve mezhebini yaymakta hırslı bir kimse idi. Hârezm'de i'tizali fikirler öyle sağlam bir şekilde yayılmış olacak ki, artık Harizm kelimesi, Mu'tezile kelimesiyle eş anlamlı bir manaya gelmeye başlayacaktır.⁴⁹ Zemahşerî'nin Horasan'a gittiğini ve orada Ebû'l-Feth 'Ali b. el-Huseyn el-Erdistânî ve 'Ubeydullah b. Nizâmü'l-Mülk'ü medh ettiğini, daha sonra Selçukluların merkezi olan İsfahân'a geldiğini ve İslam'a yaptığı büyük hizmetlerinden dolayı Melikşâh'ı öven şiirler söylemiştir.⁵⁰

Zemahşerî, hacca gidiş yolunda Bağdât'a uğramış, bu vesileyle Ebû's-Se'adât Hibetullah b. 'Ali b. Muhammed b. Hamza el-Hasenî İbnu's-Şecerî (ö.542/1148) tarafından kutlanmıştır.⁵¹

Zemahşerî, 512/1118 yılında şiddetli bir hastalığa yakalanmıştır. Zemahşerî, eserinin "Hutbetu'l-Kitâb" adlı giriş kısmında, bir ara şafak vaktinde yarı uykulu olduğu bir esnada sanki kendisine habire "Ya Ebû'l-Qâsım" şeklinde seslenildiğini söylemiştir. Bu tablodan oldukça etkilenen Zemahşerî, kendisine hitap edilen ifadelerden hareket ederek makame yazmış, ardından arkadaşlarına okutmuştur. Sözü

⁴⁹ Bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I/344

⁵⁰ Cerrahoğlu, *age*, I/345

⁵¹ Dimyâtî, *el-Mustefâd*, XVIII/228-229.

edilen olay, 512/1118 yılının Receb ayında vuku bulmuştur. Bu olay üzerine devlet adamlarına bir daha methiye yazmamaya, onlardan ihsan ve makam talep etmemeye karar vermiştir.⁵² Sağlığına kavuştuktan sonra Mekke'ye gitmek üzere yola çıkmış; Bağdât'a uğrayıp buradaki âlimlerle görüşmüş, onların derslerine katılmıştır. Mekke'ye ulaştığında ise Emir İsâ b. Wahnâs tarafından karşılanmıştır. Bu arada Arap yarımadasının birçok bölgesini dolaşmıştır. Seyahatleri esnasında Arap kabileleriyle ilgilenmiş; Arapça'nın incelikleri ve farklı lehçeleri hakkında geniş bilgi edinmiştir.⁵³ Mekke'de iki yıllık ikametinin ardından Hârezm'e döndü. Burada Hârizmşahlar Hükümdar Kutbuddin Hârizmşah ile oğlu Atsız ona büyük itibar gösterdi. Hârizm'e dönüşünden on yıl kadar sonra tekrar Mekke'ye hareket etti.⁵⁴

Zemahşerî'nin, ölümünden bir yıl önce 537/1142'de Mekke'de olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Ebû Hafs Necmuddîn 'Omer b. Muhammed en-Neseî (ö.537/1142), kendisinin Mekke'de Zemahşerî ile görüşmek istediğini, hatta evine kadar gidip kapıyı çaldığını, ancak kendisine izin verilmediğini; dolayısıyla görüşmenin gerçekleşmediğini belirtmektedir.⁵⁵ en-Neseî, çok geçmeden aynı yıl içinde (12 cemâziyelevvel 537 -3 Aralık 1142-) tarihinde Semerkant'ta vefat etmiştir.⁵⁶ Zemahşerî'nin, Mekke'yi son terk edişinde bazıları onun arkasından mersiyeler yakmıştır. O mersiyelerin bir yerinde,

(فأرض مكة تدرى الدمع مقلتها ... حزناً لفرقة جار الله محمود)

“Cârullah Mahmûd 'un ayrılışı nedeniye mahzun Mekke toprağı, gözyaşlarını dökmektedir.”⁵⁷

Zemahşerî, Mekke'ye yaptığı bir yolculukta Mekke'nin dışına çıktığını, neredeyse bütün Arap topraklarını dolaşıp oradaki birçok yeri gördüğünü ve en güzel

⁵² Bkz. Zemahşerî *Maqamât*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2004, s. 10-11.

⁵³ Zemahşerî'den yaklaşık dokuz asır sonra Muhammed Esed (ö. 1992) de, Arapça'nın incelikleri ve farklı lehçeleri hakkında geniş bilgi edinmek için Arap kabilelerini dolaşmış, onların kelimelere yüklediği anlamları öğrenmeye çalışmıştır. Bkz. Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı -Meal-Tefsir-*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yay. İstanbul, 1999, I/ 24.

⁵⁴ Öztürk-Mertoğlu, “Zemahşerî” maddesi, *DİA*, XLIV/235.

⁵⁵ el-Quraşî, *el-Cewâhiru 'l-Mudiyye*, I/394-395.

⁵⁶ el-Quraşî, *age*, I/394-395.

⁵⁷ Bkz. İbn Hallikân, *Wefayât*, V/174.

yerin ise Taif'ten dört günlük mesafedeki bir vadinin olduğunu, *Esâsu'l-Belâga* adlı eserinin ب - ر - ت maddesinde açıklamıştır.⁵⁸

Akerî (ö.1089/1678), bazı hocalarından Zemahşerî'nin seyahatleri esnasında ahşaptan protez ayak ile dolaştığını duyduğunu söylemiştir. Nedenini ise aşırı soğuklarda Hârezm vilayetlerine yapmış olduğu seyahatlerin birinde ayağının donduğuna bağlamış, bu olaya birçok insanın tanık olduğunu da eklemiştir.⁵⁹ Bu ifadeden başka, Zemahşerî'nin ayağının soğuktan donduğuna dair elinde bir belgenin olduğu kaynaklarda mevcuttur. Zemahşerî, o belgeyi yanında bulundurmakla bazı kimselerin yanlış düşünmelerine engel olmayı amaçladığını söylemiştir.⁶⁰ Zemahşerî, ayak aksaklığını, ilmî çalışmalara engel görmediği gibi bünyenin sağlamlığını da her işin üstesinden gelinebilecek bir faktör olarak değerlendirmemiştir. Onun pratik hayatından, düşünce ve yorumlarından anladığımız kadarıyla asıl belirleyici saik, insanın azmi, cehd ve gayretidir. Aşağıdaki beyit, onun bu konudaki değer yargısını açıklar niteliktedir:

(كم رأيت من اعرج في درج المعالي اعرج

ومن صحيح القدم ليس له في الخير قَدَمٌ)

“Zirvelere tırmanan nice topallar;

⁵⁸ Bkz. Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu Sûd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1998, I/92.

⁵⁹ Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nubelâ*, XV/17; 'Akerî, *Şezarât*, VI/196. Ayrıca bkz. Şemsuddin Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ahmed b. 'Osman b. Qaymâz ez-Zehebî, *el-İber fi Haberi Men Gaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, ts. II/455. Zemahşerî, çocukluğuna ait bir hatırasını anlatırken annesinin kendisine yaptığı bir bedduadan söz etmiştir. Kendi ifadesine göre günün birinde bir serçe yakalamış; onunla oynamak için ayağına ip bağlamıştır. İpe bağlı olan kuş, uçarak bir deliğe girer; çocuk yaştaki Zemahşerî, deliğin dışında kalan ipi çeker ve serçenin ayağının kopmasına neden olur. Onun bu hareketini duyan annesi, olup bitenden oldukça üzülür ve oğluna: “Serçenin ayağını kopardığın gibi Allah da senin ayağını koparsın” diye bedduada bulunur. Zemahşerî, yıllar sonra ayağı sakatlandığında başından geçen bu nahoş olayı hatırlamış ve çevresine bu yorumla anlatmıştır. Bkz. el-Hamewî, *Mu'cem'ul-Udebâ*, VI/2688; İbn Hallikân, *Wefayât*, V/169; Yafî'î, *Mir'atu'l-Cinân*, III/206; 'Akerî, *Şezarât*, VI/195; Yamanî, *İşaretu't-Ta'yin fi Terâcumi'n-Nuhati we'l-Luğawwiyyîn*, s. 345. Biz, Zemahşerî'nin ayağının kesilmesini, annesinin kendisine yaptığı bedduadan değil, ilim uğrunda aşırı soğukların hâkim olduğu yerlere seyahat yapmasından kaynaklandığını düşünüyoruz. Zira annelerin bedduaları, genelde hançerelerinden aşağıya inmez. Başka bir ifadeyle, onların bedduaları kalbî değil, dil ucuyladır denilebilir. Hatta “Annenin bedduasını süt keser, tutmaz” sözü, halk arasında oldukça meşhurdur.

⁶⁰ Zemahşerî, ayağının kangren olmasının Hârezm'de aşırı soğukların hüküm sürdüğü, karların, aşırı yağdığı bir mevsimde vuku bulduğunu söylemiştir. Bkz. İbn Hallikân, *Wefayât*, V/169.

*Hayırda da öne geçmeyen nice sağlamlar gördüm.*⁶¹

Zemahşerî, evlenmemiştir. Evlenmeme nedenini ise onun bir makalesinden anlayabiliyoruz. Örneğin *Atwâq*'ın 97. Makalesinde şöyle demektedir:

(لا تخطب المرأة لحسنها، ولكن لحسنها. فإن اجتمع الحصن والجمال، فذاك هو الكمال. وأكمل من ذلك أن تعيش حصوراً، وإن عُمرت عصوراً)

“Kadına güzelliği için değil, namusu için talip ol! Hem güzel hem namuslu olursa bu, en ideal olanıdır. Ama bundan en iyisi, asırlarca yaşasan da bekâr kalmandır.”

Zemahşerî, burada *“Kadın, dört şeyi için nikâh edilir; malı, soyu, güzelliği ve dini için; sen, dindar olanını seç ki huzur bulasın, mutlu olasın”* hadisine işaret etmiştir.⁶²

Zemahşerî'nin; ilimle uğraşmayı, öğrencileriyle ilgilenmeyi evlilik hayatına tercih ettiğini onun (وحسي تصانيفي وحسي رواتها) *“Kitaplarım ve onu nakledenler, bana yeter”* sözünden anlayabiliyoruz.⁶³

Zemahşerî'nin 538/1143 yılında öldüğü hakkında herhangi bir görüş ayrılığı yoktur.⁶⁴ Hârezm ve Hicâz'da bir süre; Bağdât'ta ise birden çok kalan Zemahşerî, Hârezm'de Arefe günü (9 Zilhicce 538-14 Haziran 1143) vefat etmiştir.⁶⁵

Zemahşerî'nin öldüğü yerleşim birimi konusunda farklı görüşler bulunmaktadır: Kimisi Hârezm'de⁶⁶; kimisi Curcâniye'de⁶⁷; kimisi Hârezm'in kasabası olan Karkanc'ta⁶⁸ vefat ettiğini söylemiştir. Zemahşerî'nin Mu'tezilî olması

⁶¹ Zemahşerî, *Newâbiğu'l-Kelim*, Matba'atu Vadi'n-Nîl, Qâhire, ts. H/1286, s. 25.

⁶² Bkz. Buhârî, *Nikâh* 15; Muslim, *Rada* ' 53; Ebû Dawûd, *Nikâh* 2; Nesai *Nikâh* 13.

⁶³ 'Ali Muhennâ, *Rabîu'l-Ebrâr* (mukaddime), I/8.

⁶⁴ Ebû'l-Hasan 'Ali b. Ebû'l-Kerem Muhammed b. 'Abdulkerîm b. İbnu'l Esir, *el-Kâmil fî't-Târîh*, thk. Ebû'l-Fidâ 'Abdullah el-Qâdî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1987, IX/330; eş-Şeyh Muhammed Tantavî, *Neşetu'n-Nahv we Târîhu Eşheri'n-Nuhât*, thk. Ebû Muhammed 'Abdurrahmân b. Muhammed İsmâ'il, İhyau't-Turâsi'l-İslâmî, 2005, s. 247.

⁶⁵ İbnu'l-Cewzî, *Târîhu'l-Mulûk*, XVIII/38; İbnu'l Esir, *el-Kâmil*, 1987, IX/130; Merwezî, *el-Ensâb*, VI/316; İbnu'l-Esîr, *el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, II/74; Zehebî, *el-İşâre*, s. 275.

⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I/1296.

⁶⁷ Bağdatlı İsmâ'il Paşa, *Hedyyetu'l-'Ârifîn Esmâu'l-Muellifîn Âsâru'l-Musannifîn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'-Arabî, Beyrût, 1951, II/402.

⁶⁸ Bkz. Dimyatî, *el-Mustefâd*, XVIII/229; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Hasan b. Hatib İbn Kunfuz el-Kusanîni, *el-Wefayât -Mu'cemu Zemenî li's-Sahabet-i we 'A'lâmi'l-Muhaddisîn we'l-Fuqahâ we'l-*

nedeniyle, onun arkasından rahmet okuyanların yanı sıra kimisi “Allah, onu affetsin”⁶⁹, kimisi de “Allah, ona acısın”⁷⁰ deme gereğini duymuştur.

Zemahşerî’nin öldüğü tarihini, onun yeğeni (kız kardeşinin oğlu), Ebû ‘Amr ‘Amir b. Hasan es-Simsâr⁷¹, şu şekilde bildirmiştir: “Dayım, Hârezm’e bağlı Zemahşer’de 467/1074’te Receb ayının 27’sinde çarşamba günü doğmuş; 538/1143 yılı Zilhicce ayının arefe gecesinde de vefat etmiştir.”⁷² Yeğenin, dayısı hakkında verdiği bu özlü bilgi, aslında Zemahşerî’nin hem doğum hem ölüm tarihlerinin belirlenmesinde bir temel taşı görevini yapmaktadır.

Zemahşerî’nin öldüğü tarihte Hârezm bölgesinin idaresi Atsız (ö.552/1156)’ın elinde bulunuyordu.⁷³ Aynı yıl, Büyük Selçuklu Sultanı Sencer (ö.551/1156), Hârezm Sultanı Atsız’ı yenmiş ve onu hükmü altına almıştı.⁷⁴

İbn Battuta (ö.779/1369), Seyahatnamesi’nde “Hârezm’in dışında büyük âlim Ebû’l-Qâsım Mahmûd b. ‘Omer Zemahşerî’nin kabri bulunmaktadır. Kabrinin üzerinde bir kubbe bulunmaktadır. Zemahşer ise Hârezm’e dört mil uzakta olan bir köydür” bilgisini vermektedir.⁷⁵

Zemahşerî, öldüğünde mezar taşına şu ibarenin yazılmasını tavsiye etmiştir:

(آلهي؛ لقد أصبحت ضيفك في النرى ... وللضعيف حق عند كل كريم)

“Allahım, misafirin oldum toprak altında,

Her cömertin katında misafirin bir hakkı vardır.”⁷⁶

Bazı kaynaklarda Zemahşerî’nin aşağıdaki beyti mezarına yazılmasını istediği yönünde kayıtlar varsa da⁷⁷ durum onların sandığı gibi değildir. Aslında Zemahşerî, o şiiri (2/Bakara, 26) ayetinin tefsirini yaparken inşad etmiştir.

Muellifin-, thk. Adil Nuvayhid, Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, 4. Bsm. Beyrût, 1983, s. 278; İbn Qutluboğa, *Tâcu’t-Terâcim*, I/102; İbn Tangrıberdî, *en-Nucûmu’z-Zâhire*, V/274.

⁶⁹ Ebû’l-Fadl Ahmed b. ‘Ali b. Muhammed b. Ahmed İbn Hacer ‘Asqalânî, *Lisânu’l-Mîzân*, thk. Dairetu’l-Ma‘ârif en-Nizâmiyye, Hindistan, neşr: Muessesetu’l-A‘lamî li’l-Matbû‘at Beyrût, 1971, VI/4.

⁷⁰ Zehebî, *Siyer*, XV/18.

⁷¹ Merwezî, *el-Ensâb*, VI/316.

⁷² Bkz. el-Hamewî, *Mu‘cem‘ul-Udebâ*, VI/2688; el-Enbârî, *Nuzhetu’l-Elibbâ*, s. 292.

⁷³ Bkz. Mahmûd Şakir, *İslâm Tarihi*, V/247.

⁷⁴ Deguignes Joseph, *Büyük Türk Tarihi*, IV/1051.

⁷⁵ Bkz. İbn Battuta, *Tuhfetu’n-Nuzzâr*, I/279.

⁷⁶ Yafî‘î, *Mir‘atu’l-Cinân*, III/207.

(يَا مَنْ يَرَى مَدَّ الْبُعُوضِ جَنَاحَهَا ... فِي ظُلْمَةِ اللَّيْلِ الْبَهِيمِ الْأَلِيلِ
وَيَرَى عُزُوقَ نِيَاطِهَا فِي نَحْرِهَا ... وَالْمُخَّ فِي تِلْكَ الْعِظَامِ النَّحْلِ
اغْفِرْ لِعَبْدٍ تَابَ مِنْ فَرَطَاتِهِ ... مَا كَانَ مِنْهُ فِي الزَّمَانِ الْأَوَّلِ)

“Ey gecenin zifiri karanlığında, sivrisineğin kanatlarını ve damarlarda dolaşan nesneleri gören; balarısının kemiğine iliği koyan Rabbim! Mazide kimi zaman haddini aşan bu kulun günahlarını bağışla!”⁷⁸

İbn Hallikân (ö.681/1283), önceleri Halep’te adı geçen beyitlerin Zemahşerî tarafından kabir taşına yazılmasını tavsiye ettiğini duyduğunu ama daha sonra ilk beyitin tavsiye edildiğini bildirmektedir.⁷⁹

1.3. ZEMAHŞERÎ’NİN İLMÎ VE FİKRÎ KİŞİLİĞİ

İslâm ilimleriyle uğraşan çevrelerde Zemahşerî ismi geçtiğinde, ilk anda akla gelen ilmî alan, Arap dili ve belâgatidir denilse yeridir. Onun İlmî alanı, Arap dili ve belâgati ile sınırlı değildir; tefsir alanında yazdığı *el-Keşşâf* ile Türk dili ve edebiyatı konusundaki *Muqaddimetu’l-Edeb* adlı eseri, ilim çevrelerinde bilinmektedir. Zemahşerî, muhaddis, şair ve edebiyatçıların yoğun olduğu bir çevrede yetişmiştir.⁸⁰ O, irab, lugat, ıstikak, me‘ani, beyan, tefsir gibi dil ve din ilimlerinde en büyük üstat olarak kabul edilir.⁸¹ Karakter yapısı ve ilmî metodolojisi noktasında bağımsızmış gibi bir görüntü arzetsen de dil okulları arasında Bağdât ekolünden sayılmıştır.⁸² O, fikhî aidiyette ise Hanefî’dir.⁸³

⁷⁷ ‘Ali Muhennâ, *age*, I/10.

⁷⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/116; Yafi‘î, *Mir‘at*, III/207; Garsuddîn Halîl b. Şahin ez-Zâhirî, *el-İşârât fi ‘İlmi’l-‘İbârât*, Dâru’l-Fikr, Beyrût, ts. s. 829; ‘Akerî, *Şezarât*, VI/198.

⁷⁹ İbn Hallikân, *Wefayât*, V/173.

⁸⁰ Avad, *Atwâq*, s. 9.

⁸¹ Selami Sönmez, “Ebu’l-Kasım Mahmûd Zemahşerî ve Eseri Muqaddimetu’l-Edeb’in Didaktik Değeri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 40, Erzurum, 2009, s. 147.

⁸² Şevkî Dayf, Zemahşerî’nin yanı sıra İbnu’s-Şecerî (ö. 542/1148), Ebû’l-Berekât el-Enbârî (ö. 577/1181), Ebû’l-Beqâ el-Ukberî (ö. 616/1219), İbnu Ya‘iş (ö. 643/1246) ve Radiyy el-İstirabâdî’yi (ö. 686/1288) Bağdât okulu mensupları arasında kaydetmektedir. Bkz. *el-Medârisu’n-Nahviyye*, s. 277.

⁸³ Bkz. Taqıyyuddîn Ahmed İbn Teymiyye, *Minhâcu’s-Sunneti’n-Nebewiyye fi Naqzi Kelâmi’s-Şi‘ati’l-Qaderiyye*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim, Cami‘atu’l-İmâm Muhammed b. Su‘ûdi’l-İslâmiyye, 1986, IV/432.

Zemahşerî, sonradan öğrendiği Arapça'dan başka, Türkçe, Farsça ve Hârezmce'yi de çok iyi bildiği halde, eserlerini genellikle Arapça yazmıştır.⁸⁴ Hiç kimse onun uzman olduğu alanlar konusundaki üstünlüğünü inkâr etmemiştir.⁸⁵ Öyle ki birçok kimse onun ilminden yararlanmışır.⁸⁶

Kanaat ve yorumları bağlamında Zemahşerî'ye atfedilen şu nokta da oldukça önemlidir: Onun, *Tefsir*'inde Kur'an'a dair (الحمد الذي خلق القرآن) "Kur'an'ı yaratan Allah'a hamdolsun" ibaresini kullandığını ama daha sonra nedamet duyup onu biraz yumuşatarak (الحمد لله الذي جعل القرآن) lafzı ile değiştirdiğini söylese de bunun bir gerçekliği bulunmamaktadır. Zira Keşşaf'ın birçok nüshasında mevcut bu düzeltmenin Zemahşerî tarafından değil, başkaları tarafından yapıldığını İbn Hallikân nakletmektedir.⁸⁷

İbn Haldûn (ö.808/1406), Zemahşerî'nin *el-Keşşaf*'ını takdir etmekle beraber onun akidevî olarak fasid olan Mu'tezile mezhebine mensup olduğunu; Kur'an ayetlerini belâgat yönünden izah ederken, kendi mezhebinin görüşlerini delil olarak gösterdiğini⁸⁸ eklemektedir. Bunun yanı sıra İbn Haldûn, dil özelliklerini esas alan tefsirlerden söz ederken, bu konuda Zemahşerî'nin *el-Keşşaf* adlı tefsirini "en güzel tefsir" olarak örnek vermekten de kendini alamamıştır.⁸⁹

Müneccimbaşı Ahmed Dede (ö.1702), kinâye ta'rîz konularını ele aldığı eserinde belâgat alanında Zemahşerî'yi otorite olarak kabul ederken⁹⁰ Said Nursi (ö.1960) ise "belâgat imamı"⁹¹ olarak nitelemektedir.

⁸⁴ Yüce, "Zemahşerî" maddesi, *İA*. s. 511.

⁸⁵ Şerefuddîn, *İbn Esirler ve Meşâhiri Ulema*, Maarif Nezareti, Zafer Kütüphanesi, Dersa'adet, 1322, s. 76.

⁸⁶ Bkz. Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed el-Makarrî et-Tilmisânî, *Ezhâru'r-Riyâd fi Ahbâri 'İyâd*, Sundûku İhyai't-Turâsi'l-'Arâbî, Memleketu'l-'Arabiyye ve'l-İmârâtu'l-'Arabiyye el-Muttahide, byy ve ts. III/283.

⁸⁷ İbn Hallikân, *el-Wefayât*, V/170; et-Tilmisânî, *Ezhâru'r-Riyâd*, III/297; el-'Akerî, *Şezarât*, VI/196; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II/1476.

⁸⁸ İbn Haldûn, *Diwânu'l-Mubtedî*, s. 556.

⁸⁹ İbn Haldûn, *age*, s. 556.

⁹⁰ Musa Yıldız, "Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin Risâle fi'l Kinâye ve't- Ta'rîz'i", *İslâm Araştırmaları*, sayı 4, 2000, s. 48.

⁹¹ Said Nursi, *İşâratu'l-İ'caz*, RNK Neşriyat, 9. Bsm. İstanbul, 2013, 147. Nursi, Arap dili ve belagatı bağlamında üslubu üç esasa ayırarak: "Birincisi, üslub-u mücerrettir. Seyyid Şerif'in (ö. 816/1413) ve Nasıruddin Tusî'nin (ö. 672/1274) sade üsluplarıdır. İkincisi, üslub-u müzeyyendir. Abdulqâhir'in (ö. 471/1078) *Delâilu'l-İ'caz we Esrâru'l Belağa*'sındaki şaşı ve parlak sözleridir. Üçüncüsü ise üslub-u âlidir. Sekkakî (ö. 626/1229), Zemahşerî ve İbn Sina'nın (ö. 1037) bazı

Birçok ilim erbabı Zemahşerî'den övgüyle söz etmiş; Arap dili ve edebiyatına yaptığı katkıdan dolayı onu takdirle anmıştır. Mesela Zemahşerî'den, Yâqût el-Hamewî (ö.626/1230), “Birçok farklı ilim dalında uzman”⁹²; Cemaleddin Ebû'l-Hasan el-Qıftî (ö.646/1249) “Arap dili ve edebiyatının imamı”⁹³; İbn Hallikân (ö.681/1283), “Tefsir, hadis, nahiv, lugat ve beyan ilmindeki büyük imam”⁹⁴; Yafî'î (ö.768/1367), “Edebi sanatlarda çağının imamı”⁹⁵; ‘Abdulhay b. Ahmed ‘Akerî (ö.1089/1678), “Çok faziletli, kendi asrının tartışmasız imamı”⁹⁶ şeklinde sitayişle söz ederken, bazı âlimler ise onu ağır eleştirmekten çekinmemiştir. Öneğin İbn Teymiyye (ö.728/1328), Mu'tezilî usulü takip ettiğinden *el-Keşşâf*'in apaçık batıl bir tefsir olduğunu söylemiş; Zemahşerî'yi de, fesat ile Kur'an'ı tefsir ettiği iddiasıyla ağır eleştirmiştir. İbn Teymiyye'ye göre Zemahşerî, fasih, belîğ ve güzel ifadeler ile kendi sözlerindeki bidati gizlemiş olmasına rağmen, insanların birçoğunun bunun farkına varmadıklarını belirtmiştir. Gerekçe olarak ise Zemahşerî'nin, Sa'lebî (ö.427/1035) ve Wahidî (ö.468/1076)'nin yaptığı gibi kendi tefsirinde her sure için mevzu hadis nakletmesini göstermiştir.⁹⁷ Anladığımız kadarıyla İbn Teymiyye, Zemahşerî'nin belâgatini ve güzel edebî ifadelerini, eserlerinin satır aralarına serpiştirdiği bidatleri gizlemek için bir paravan olarak kullandığı görüşündedir.

Zemahşerî, bütün eserlerinde ve işlediği konularda orijinal fikirleri, kendine has düşünceleri ve ifade tarzı vardır. O, her şeyden önce hür düşünceli, çalışmalarında akıl ve mantık yolunu tutan bir araştırmacıdır. Ele aldığı konular, kendinden önce yazılmış ve işlenmiş olmakla beraber, sadece geçmiş fikirlerin nakil,

muhteşem kelimeleridir” yorumunda bulunmuştur. Bkz. Nursi, *Muhakemât*, RNK Neşriyat, 13. Bsm. İstanbul, 2013 s. 83. Said Nursi, şunu da eklemiştir: “Üslup meratibi pek mütefavittir; bazen o kadar latif ve rakikdir ki, nesim-i seherden daha aheste eser. Bazen o kadar gizlidir ki, zamanın savaş diplomatlarının desais-i harbiyelerinden daha mesturdur. Bir diplomatın kuvve-i şammesi lazımdır ki, ta istişmam edebilsin (anlayabilsin) Mesela (من يحيى العظام و هي رميم) *Men yuhyi'l 'izâme we hiye remîm* (36/Yasin 78) ifadesinden Zemahşerî, (من يبرز الي انميدان) *Men yebruzu ile'l meydan* üslubunu istişmam etmiştir. Evet, insan isyanla Halikın emrine karşı manen müdafaa ve mübareze eder.” Bkz. Nursi, *Muhakemât*, s. 71.

⁹² el-Hamewî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI/2687-2689.

⁹³ el-İbnu'l-Qıftî, *İnbâh*, IV/177.

⁹⁴ İbn Hallikân, *Wefayât*, V/168.

⁹⁵ Yafî'î, *Mir'at*, III/206.

⁹⁶ ‘Akerî, *Şezarât*, VI/194-195.

⁹⁷ Bkz. Taqıyyuddîn Ahmed İbn Teymiyye, *el-Fetâwâ el-Kubrâ*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1987, V/85; *Minhâcu's-Sunne*, IV/432; *Muqaddimetu fi Usûli't-Tefsîr*, 2. Basım. thk. ‘Adnân Zerzûr, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1972, s. 78, 82, 86, 90.

tanzim ve terkiibinden ibaret değildir. Bilakis kendi özel düşünceleri, yepyeni inşa tarzı, üslup ve ifadeleriyle yazdığı ve işlediği her konuya bir şeyler katmaya çalışmıştır.⁹⁸

Zemahşerî, *Atwâq* adlı eserinde ele aldığı her konuda/makalede, ya bir ayete ya da bir hadise göndermede bulunmuştur. Konularını işlerken, çok edebî ve belîğ bir üslupla işlemiş, okuyan ve dinleyeni hayran bırakmıştır. Mesela eserinin 6. Makalesinde duanın mahiyetini ele alan Zemahşerî, bazı ayetlere⁹⁹ telmîhte bulunmaktadır. Zemahşerî'ye göre kişi, sağırlara sesini duyurmak istercesine duada bağırıp çağırmamalı, tumturaklı sözlerden kaçınmalıdır. Onun yorumuna göre bağırıp çağırarak yapılan dualar, nefsin hevasından kaynaklanmaktadır. Eğer kişi, bid'ate değil de, sünnete meyilli; gösteriş meraklısı değil de, kulunun kalbinden geçenleri bilen Allah'ın rızasını istiyorsa, samimi olarak, içinden dua etmelidir.

Atwâq 'taki makaleler, nesir şeklinde olmasına rağmen cümleler ve kelimeler, bir şiir formatında kendi aralarında bir ahenk ve insicama sahiptir. Cümleler, okuyan kimsenin üzerinde bir müzik armonisi etkisi bırakmaktadır. Mesela 6. Makalede şu kelimelerin ahenk ve musikî boyutunu açıkça görebiliyoruz:

(وجد - ترد / هدير - جدير / سنة - بدعة - سمعة / عليم - خبير / هجس - اوجس / المشهور - المنشور / الكتم -
الختم / الكتاب - الشراب)

27. Makalede ise kafiye formatındaki şu kelimelere şahit oluyoruz:

(نعامة - زعامة / زعيم - نعيم / استار - احرار / اهرع - امطاع / طغاة - بغاة / هالك - هوالك - عفاء -
ضعفاء)

Bu tür kelimelerdeki uyum ve insicamı, istisnasız her makalede görmemiz mümkündür. Zemahşerî, üstün zekâsı ve keskin bakışıyla tanınmıştır. Buhârâ, Bağdât, Şam ve Mekke gibi birçok ilim merkezine yolculuk yapması ve oradaki meşhur şahsiyetlerden dil, edebiyat, belâgat, sarf, nahiv, tefsir, hadis, fıkıh ilimleri

⁹⁸ Özek, *age*, s. 54.

⁹⁹ 2/Bakara 186; 20/Taha 7; 67/Mülk 13.

alanında dersler alması, onun İslâm ilimlerinde otorite olmasına yardımcı olan faktörler arasında sayılabilir.¹⁰⁰

Zemahşerî'nin Mu'tezile kanaat anlayışına sahip olduğu konusunda herhangi görüş ayrılığı yoktur.¹⁰¹ O, genellikle çevresini Mu'tezile mezhebinin yorumlarına çağırmıştır.¹⁰² Mu'tezile mezhebine aidiyet ve mensubiyetini hiçbir zaman açıklamaktan çekinmemiştir.¹⁰³ Zemahşerî'nin, Mu'tezile mezhebine mensubiyet ve aidiyetini açıkça belirtmesi şöyle dursun, o, bir arkadaşını ziyarete gidip izin istediğinde "Kapıda Ebû'l-Qâsım el-Mu'tezilî var" demekten çekinmemiştir.¹⁰⁴ Zemahşerî'nin her gittiği yerde ilgiyle karşılandığını, çevresine insanların toplandığını, birçok öğrenciye ders verdiğini¹⁰⁵ ve Bağdât gibi kültür merkezlerinde diğer ilim adamlarıyla münazaralara girdiğini¹⁰⁶ biliyoruz.

Zemahşerî'nin eğitim-öğretimi, çocukluğundan itibaren başlamıştır. O, henüz küçük yaşlarda iken dil ve din ilimlerine ilgi duymuş,¹⁰⁷ ilim uğruna Buhârâ ve Bağdât'a yolculuk yapmıştır. Uzun bir süre Mekke'de kalmış, *el-Keşşâf* adlı tefsirini orada yazmaya başlamıştır. Bu esnada Basra ekolünün en önemli isimlerinden Sîbeweyhî'nin (ö.194/809) *el-Kitâb* adlı meşhur nahiv eserini okumuştur.¹⁰⁸ Kendisi zeki; ilim, kültür ve edebiyata âşık; düşünce özgürlüğüne son derece saygılı; derinlikli konulara giren; tartışma ve diyaloga önem veren bir âlimdir.¹⁰⁹

Akıl yürütmenin, yorum ve tartışmanın olduğu bilimsel alanlarda, farklı görüş ve bakışların, yumuşak veya hakaret olmadıkça sert tavırların olması da garipsenmemelidir. Zira aklî ve zihnî faaliyet ve aktivitelerin olduğu her zaman ve

¹⁰⁰ 'Abdussettâr Dayf, *Dîwânu 'z-Zemahşerî*, Mu'essesetu'l-Muhtâr, Qâhire, 2004, s. 363.

¹⁰¹ Ebû'l Fidâ İsmâ'il İbn Kesîr, *el-Bidâye we'n-Nihâye*, Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, 'Ammân, ts. XII/219; İbnu'l-Cewzî, *el-Muntazam*, XVIII/37-38; Zehebî, *Siyeru A'lam*, XV/17.

¹⁰² İbn Hallikân, *Wefayât*, V/170; Zehebî, *Siyer*, XV/18; İbn Hacer 'Asqalânî, *Lisânu'l-Mîzân*, VI/4.

¹⁰³ Bkz. İbnu'l-Cewzî, *el-Muntazam*, XVIII/38.

¹⁰⁴ Bkz. 'Akerî, *Şezarât*, VI/197.

¹⁰⁵ Zehebî, *Siyer*, XV/18.

¹⁰⁶ 'İmaduddin İsmâ'il b. 'Ali b. Mahmûd b. 'Omer b. Şahinşâh Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, Matba'atu'l-Huseyniye, Qâhire, ts. III/16.

¹⁰⁷ Zemahşerî, ilmî bağlamda kendi çağının yegâne bilgini kabul edilmiştir. Bkz. Ebû'l 'Adl Zeynuddîn Qâsım b. Qutluboğâ b. 'Abdullah es-Sûdûnî el-Cemâlî, *Tâcu't-Terâcim fi Tabaqât i'l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Dâru'l-Kalem, Dimaşq, 1922, II/101.

¹⁰⁸ Bkz. Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, s. 283.

¹⁰⁹ Esmâ Ebûbekir Muhammed, *Atwâqu'z-Zeheb fi'l-Mewa'iz we'l-Hutab Tahkiki*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1994, s. 4-5.

mekânda farklı düşünmenin, farklı algılamının, farklı yorumlamanın olması da tabiidir. Zemahşerî'nin yetiştiği kültürel çevre de bu gerçeklikten vareste değildir. Bu itibarla Zemahşerî'nin, kimi zaman farklı kanaat çevrelerine tavizsiz davrandığı görülmektedir. Bu konuda tasavvufi yorumlara sahip çevreyi örnek göstermek mümkündür.¹¹⁰ Biz, Zemahşerî'nin, Kur'an ve Sünnet'ten mülhem ruh ve nefis tezkiyesini esas alan tasavvufa değil; aksine Antik Yunan, Eski İran ve Hint felsefesinden etkilenen tasavvuf biçimine karşı çıktığını anlıyoruz. Hangi çağda yaşanırsa yaşansın, hangi yaş grubunda bulunulursa bulunsun ya da hangi ilmî seviyeye çıkılırsa çıkılsın; insanların, tartışma ve fikir teatisi konusunda duygularını önplana çıkardıklarında yanlışa düşmeleri kaçınılmazdır. Zemahşerî de kimi zaman farklı kanaat çevreleriyle bireysel ve meşrepsel planda tartışmalara girmiştir. Söz konusu tartışma ve eleştirilerin, zaman zaman ilm-i cedelin gerektirdiği formattan oldukça uzaklaştığını görebiliyoruz.

Burada iki ilim erbabının, bir konuda ne kadar duygusal davrandıklarına dair kaynaklarımızda geçen nâhoş bir olayı paylaşmak istiyoruz. Ebû'l-Berekât Enbârî (ö.577/1182), bir ara Zemahşerî'nin, Ahmed b. Muhammed Meydanî (ö.518/1124)'nin yazdığı *Kitâbu'l-Hâdî li's-Şâdî* (كتاب الهادى للشادى) adlı eserinin içeriği ile adının örtüşmediğini vurgulamak için Meydanî'ye, “Böyle seviyeli ve nefis bir kitaba niçin bu adı koydun? Çünkü “şâdî/شادى” kelimesi, “ilmin az bir kısmını alan kimse” demektir. Hâlbuki bu kitap, ilme yeni başlayanlara değil, ilimde yüksek dereceye çıkmış olanlara daha layıktır” şeklinde normal bir uyarıda bulunduğunu¹¹¹ nakletmektedir. El-Kıfî (ö.646/ 1248) ise buna ilaveten Zemahşerî'nin, Meydanî'nin yazdığı *Kitâbu'l-Emsâl*'ini gördüğünde kışkırdığını, eline kalemi alarak “Meydanî” kelimesindeki “mim” harfinin yerine “nun” harfini yazdığını; dolayısıyla “Nemdânî”ye dönüşen kelimenin Farsçada “hiçbir şey bilmeyen, hiçbir şeyden anlamayan” manasına geldiğini belirtir. Bunun üzerine Meydanî'nin de, Zemahşerî'nin bazı kitaplarına aynı yöntemle Zemahşerî'deki “mim” harfini “nun” ile değiştirerek “Zenahşerî” diye not eder. Not edilen kelime ise

¹¹⁰ Bkz. Zirikî, *el-A'âm*, VII/178.

¹¹¹ Bkz. Enbârî, *Nuzhetu'l-Elabbâ*, s. 266.

Farsçada “karısını satan adam” anlamına gelir ki bu niteleme, birçok eser bırakmış olan Meydânî’ye hiç yakışmamıştır.¹¹²

Arap dili ve edebiyatına katkıda bulunan Zemahşerî, Arapçanın hem konuşma hem yazma alanında bir boşluk doğmaması amacıyla Arapça ilimleri tasnif etmeye çalışmıştır. O, söz konusu ilimler lugat, sarf, iştikâk, nahiv, me’anî, beyân, bedî’, arûz, kavâfî, hat/implâ, inşâ ve muhâdarâtıdır. Zemahşerî, implâ, inşâ ve muhâdarâtı, yan ilimler olarak kabul etmiştir.¹¹³ İbn Haldûn, Zemahşerî’nin belâgat konusunda manaya daha çok önem verdiğinden söz ederek onu Bağdât ekolundan saymıştır.¹¹⁴ Kanaatimizce Zemahşerî’nin şu görüşleri, İbn Haldûn için bir referans niteliğindedir: “Fıkıhla uğraşan bir fakih, fetva ve hüküm vermede bütün emsallerini geçse de; bir kelamcı söz söylemede herkesi yense de; bir tarihçi İbnu’l-Qıniyye’den daha güçlü bir hafızaya sahip olsa da; bir vaiz Hasan el-Basrî (ö.110/728)’den daha etkili va’zu nasihatte bulunsa da; bir nahivci Sîbeweyhî (ö.194/809)’den daha uzman da olsa Kur’an’a has olan beyan ve meanî’de uzmanlaşmadıkça Kur’an’ın ince mana ve nüktelerine vakıf olması düşünülemez.”¹¹⁵

Arapça dil ekolleri arasında Bağdât ekolundan sayılsa da her konuda onlar ile mutabık kaldığını söylemek zordur. O, Bağdât ekolüne mensup olmasına rağmen yer yer Basra ve Kufe ekollerinin görüşlerine katılmış; kimi zaman diğer bütün nahivcilere muhalefet ederek yorumlarında yalnız kalmayı da bilmiştir.¹¹⁶ Örneğin Şevqî Dayf (ö.2005), Zemahşerî’nin yanı sıra İbnu’s-Şecerî (ö.542/1148), Ebû’l-Berekât el-Enbârî ö. 577/1181), Ebû’l-Beqâ el-‘Ukberî (ö.616/1219), İbnu Ya’iş (ö.643/1246) ve Radiyy el-İstirabâdî’yi (ö.686/1288) Bağdât okulu mensupları arasında kaydetmektedir.¹¹⁷ Zemahşerî, ilimle uğraşmanın gayesini de açıklamıştır:

¹¹² Arap dili ve edebiyatı âlimlerinden Meydânî’nin “*el-Emsâl, es-Sâmî fî l’-Esâmî, el-Hâdî li’ş-Şâdî, Nahvu’l-Meydânî, el-Mesâdir, Nuzhetu’t-Tarf fî İlmi’l-Sarf, Meniyyetu’r-Râdî fî Mesâilî’l-Qâdî*” gibi eserleri vardır. Bkz. el-Hamewî, *Mu’cemu’l-Udebâ*, II/511-513; İbnu’l-Qıftî, *İnbâhu’r-Ruwât*, I/159.

¹¹³ Mustafâ Sâdiq b. ‘Abdurrezzâq b. Saîd ‘Abdulqadir er-Rafîi, *Târîhu Âdâbi’l-‘Arâb*, Dâru’l Kuttâbi’l-‘Arab, byy. ve ts. I/28

¹¹⁴ İbn Haldûn, *Diwânu’l-Mubtedî*, s. 555.

¹¹⁵ Bkz. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Haqâiqi Ğavâmidî’t-Tenzil we ‘Uyuni’l Eqâvil fî Wucûhi’t-Te’wîl*, Dâru’l-Kuttâbi’l-‘Arabî, Beyrût, 1987, Muqaddime, s. 2.

¹¹⁶ Dayf, *el-Medârisu’n-Nahviyye*, s. 284, 286.

¹¹⁷ Bkz. Dayf, *el-Medâris*, s. 277.

(العلم للرحمن جلّ جلاله ... وسواه في جهالاته يتغمغم)

ما للتراب وللعلوم وإنما ... يسعى ليعلم أنه لا يعلم)

“İlim, Allah Celle Celâluhu içindir.

Gayrısı, cehaletinde homurdanmaktadır.

İlim; ne mal kazanmak, ne sanat yapmak,

Ancak bir şey bilmediğini bilmek içindir.”¹¹⁸

İlmî hayatı boyunca Zemahşerî'nin Ehl-i beyt'e özel bir sevgi ve bağlılık gösterdiğini görmekteyiz. Onun aşağıdaki mısraları, bunun en açık delili durumundadır:

(كثر الشك والخلاف وكل ... يدعي الفوز بالصراف السوي)

فاعتصامي بلا إله سواه ... ثم حيي لا حمد وعلي.

فاز كلب بحب أصحاب كهف ... كيف أشقى بحب آل النبي)

Şek, şüphe ve ayrılıklar oldukça arttı.

Her fırka, kendince doğru yola çağırıp kurtulduğunu iddia etmekte,

Benim ise tek sığınağım, eşi benzeri olmayan Allah'tır.

Sevgim ise Ahmed ile 'Ali'yedir.

Bir köpek (Kıtmîr), Ashâb-ı Kehf sevgisiyle kurtulmuşken,

Ben, Ehl-i beyt'e karşı nasıl bedbaht olabilirim? ¹¹⁹

Ebû'l-Esved ed-Duelî (ö.69/688), Sîbeweyhî (ö.194 /809), el-Câhız (ö.255/869), el-Muberrid (ö.285 /901), İbnu'l-Mu'tezz (ö.296 /908), er-Rummânî (ö.384/994), Ebû Hilâl el-'Askerî (ö.395 /1004), İbn Cinnî (ö.395/1005), İbn Reşîk el-Qayravânî (ö.406/1063), el-Qadî 'Abdulcabbar el-Curcânî (ö.415/1024), İbn Sinân el-Hafâcî (ö.466/1073), 'Abdulqâhir el-Curcânî (ö.471/1078) ve es-Sekkâkî

¹¹⁸ el-Hamewî, *Mu'cem'ul-Udebâ*, VI/2689; Ebû 'Abdullah İbnu'l-Vezir Muhammed b. İbrâhîm el-Qâsimî, *el-'Avâsım we'l-Qavâsım fî Zebbi an Sunneti Ebi'l-Qâsım* thk ve tahrîç. Şu'ayb el-Arnaûtî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1994, II/101, IV/60, 357; VII/321; Muhammed b. 'Ali b. Muhammed b. 'Abdullah eş-Şevkânî, *el-Fethu'r-Rabbânî fî Fetâvâ el-İmam eş-Şevkânî*, Mektebetu'l-Ciyl el-Cedîd, San'a, ts. I/268; eş-Şevkânî, *et-Tuhef fî Mezâhibi's-Selef*, Mektebetu İbn Teymiyye, Qâhire, 1415, s. 47

¹¹⁹ Bkz. el-Hamewî, *Mu'cem'ul-Udebâ*, VI/2689; Şeyh Bahâuddîn Muhammed b. Huseyin b. 'Abdussamed el-'Amilî, *el-Keşkül*, thk. Muhammed 'Abdulkerîm en-Nemirî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1998, I/169; Muhammed 'Abdulazîz en-Naccâr, *Diyâu's-Sâlik ilâ Ewdehi'l-Mesâlik*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 2001, II/183.

(ö.626/1229)¹²⁰ gibi dilbilimci, gramerci ve tenkitçilerin yanı sıra Zemahşerî'nin de Arap dili ve edebiyatına oldukça katkıda bulunmuş bir dil ve belâgat âlimi olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. O, olayları hep analitik bir perspektifle irdelemiş ve sorgulayıcı metodu takip etmiştir.

Zemahşerî, sadece Arap dili ve belâgatiyle değil; aynı zamanda Hârezm Türkçesini de diğer insanlara tanıtmaya hizmetiyle bilinmektedir. Bu konuda Zemahşerî'nin sözcük bilimsel nitelikli *Muqaddimetu'l- Edeb* adlı çalışması, örnek olarak verilebilir.¹²¹

Tarihte gerek siyasal gerekse ilmî planda olsun, neredeyse herkes için lehte ya da aleyhte birçok kanaat ve yorumda bulunulmuştur. Zemahşerî de bu gerçeklikten nasibini almıştır ama o, her şeye rağmen çağının biricik üstadı, imamı, allamesi, nahivcisi ve dalcisi olarak kabul edilmiştir.¹²²

Zemahşerî'nin ilmî ve fikrî kişiliğine dair bilgiler verdikten sonra kültürel bağlamda onun şekillenmesine katkıda bulunan hocalarına ve ilmî konumlarına değinmemiz yerinde olacaktır.

1.4. HOCALARI

Onun, ilim tahsil edecek hocaları bulmada pek zorluk çekmediği anlaşılmaktadır. Zira Zemahşerî'nin yetiştiği çevre, medrese ve kütüphaneleriyle bir ilim merkezi olduğundan ilim adamlarının varlığı noktasında da münbit bir havza idi. Zemahşerî, bir taraftan hocalarından ilim alırken, diğer taraftan da öğrencilerine ilim öğretmiştir denilebilir. Bir bakıma ona “Hocaların öğrencisi, öğrencilerin hocası” demek mümkündür. Zemahşerî'nin ders aldığı ve yararlandığı hocaları, oldukça

¹²⁰ Belâgat ilimlerini şimdiki tertip üzere ilk defa düzene sokan kişi es-Sekkâkî'dir. Onun bu çalışması bazı âlimlerce takdir; bazılarınca da tekdir edilmiştir. Bkz. Mustafa Kırkız, *Arap Belâgat İlminin Târîhi ve Gelişim Aşamaları*, Beyan Yay. İstanbul, 2014, s. 265.

¹²¹ Bkz. Tenişev, Ethem Rahimoviç, Eski Yazı Dilleri: Türk Yazılı Abidelerinin Dilleri, Rusçadan çev. Janılmırza Bapaeva, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 1,1 2012 s. 56.

¹²² Bkz. Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûk-i Mısır we'l-Qâhire*, V/274; İbnü'l-Cewzî, *el-Muntazam*, XVIII/37-38; Ahmed b. Muhammed el-Edirnewî, *Tabaqâtu'l-Mufessirîn*, thk. Süleymân b. Salih el-Hazzî, Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 1997, s. 172; Ebû Muhammed Muhyiddin 'Abdulqadir b. Muhammed el-Quraşî, *el-Cewâhiru'l-Mudîyye fî Tabaqât il-Hanefiyye*, Kütüphane-i Munîr Muhammed, Karaçi. ts. II/162.

fazladır. Biz, Zemahşerî'nin kişiliğinin oluşmasında emeği geçen en önemli hocalarından birkaç tanesini zikretmekle yetineceğiz.

1- Ebû 'Abdullah Muhammed b. 'Ali b. Muhammed b. Huseyin b. 'Abdumelik b. 'Abdulvahhâb ed-Dameğânî (ö.478/1086). Bu zat, 398/1008 yılında Rey ile Nisâbûr arasında yer alan Dameğan'da doğmuş¹²³, memleketinde fıkıh okumuş; 19 yaşında 418/1027'de Bağdât'a gitmiştir. Hanefî 'âlim Qudûrî'den (ö.428/1037) fıkıh ve hadis dersleri almıştır.¹²⁴ Orada (447/1054) *Qadıl-qudât* derecesine yükselmiştir. Son derece dürüst ve ahlaklı bir kişiliğe sahip olup ilim uğruna birçok sıkıntılara katlanmıştır. Öldüğünde önce evine gömülmüş, bir süre sonra Ebû Hanife (ö.150/767)'nin haziresine nakledilmiştir.¹²⁵ Zemahşerî, çıktığı bir hac yolculuğu esnasında Bağdât'ta uzun yıllar qâdıl-qudâtlık yapmış olan bu hocasının hadis ve fıkıh derslerine katılmış, ondan çok yararlanmıştır.¹²⁶ Devlet

¹²³ Ziriklî, *el-A'lâm*, 1980, I/254.

¹²⁴ Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, V/122. Ayrıca bkz. Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, V/287.

¹²⁵ Bkz. İbnu'l-Cewzî, *el-Muntazam*, XVI/249-252. ed-Dameğânî öldüğünde, cenazesine mahşeri bir kalabalık katılmış; yörenin bütün uleması da cenazeye hürmeten omuzlarındaki medrese elbiselerini çıkarmış, cenazenin arkasında yürümüştür. Bkz. Tağriberdî, *en-Nucûm*, V/122. Burada bir noktaya değinmemiz yerinde olacaktır: Ali Özek, *es-Sem'anî'nin el-Ensâb* (vr. 219)'ndan hareket ederek ed-Dameğânî'nin ölüm tarihinin (478/1086) yerine (498/1106) olması gerektiğini (Zemahşerî ve Arap Lügatçılığındaki Yeri, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, s.51, dipnot no: 166) belirtmiştir. Biz, esas aldığımız *es-Sem'anî'nin el-Ensâb* adlı eserini birkaç kez dikkatlice okumamıza rağmen kaydedilen tarihe rastlayamadık. Hatta *el-Ensab*'ta ed-Dameğânî'nin 478/1086 tarihinde öldüğüne dair bir kayıt bulunmaktadır. Bkz. thk. 'Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimi'l-Yamanî, Meclisu Daireti'l-Ma'ârifî'l-Osmaniyye, Haydarabâd, 1382/1962, V/290. ed-Dameğânî'nin ölüm tarihine dair bkz. Ebû Muhammed Hibetullah b. Ahmed el-Ekfânî, *Zeylu Zeyli Târîhi Mewlidi'l-'Ulema we Wefâtuhum*, thk. 'Abdullah b. Ahmed b. Selmân el-Hamd, Dâru'l-'Asıma, Riyâd, 1409, s. 61; el-Cewzî, *el-Muntazam*, XVI/251-252; Yafî'î, *Mir'atu'l-Cinân*; III/94; Ebû'l-Hasan 'Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Lubab fî Tehzîbi'l-Ensâb*, Dâru Sadır, Beyrût, ts. I/486; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XIV/25; Safdî, *el-Wâfî*, IV/102; el-Quraşî, *el-Cewâhiru'l-Mudiyye*, II/97; İbn Haldûn, *Târîh*, V/121; el-'Akerî, *Şezarât*, V/343; Hizânetu't-Turâs Fihris Mahtûtât, Merkezi'l-Melik Faysal, VI/600.

¹²⁶ Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi*, s. 317. Zemahşerî'nin Hocası ed-Dameğânî, Bağdât'ta uzun süre görev yaptığından, birçok kişiye ders vermiştir. Öğrencileri arasında 'Abdumelik b. Muhammed b. Hasan Ebû Sa'd es-Samerî (ö. 493/1100); önceleri Hristiyan iken bilahere Müslüman olan ve *Kitâbu'l-Minhac* sahibi Ebû 'Ali et-Tayyib Yahyâ b. İsa b. Cezele (ö. 493/1100); Ebû Mansur Ahmed b. Muhammed b. 'Abdulvâhid b. es-Sabbağ (ö. 494/1101); Ebû'l-Huseyin Ahmed b. Muhammed b. Hamza es-Sekafî (ö. 496/1103); Ebû 'Ali el-'Adl el-Hatib (ö. 515/1122), kendi oğlu Ebû Cafer 'Abdullah b. Muhammed (ö. 518/1125) ve Muhammed b. Hasan b. Kürdî Ebû's-Sa'adât el-Mua'ddal (ö. 518/1125) gibi bilginler vardır. Daha geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Cewzî, *el-Muntazam*, XVII/67-68, 201, 226-227; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I/1851; Tağriberdî, *en-Nucûm*, V/166.

adamları Sultan Tuğrul Bey (ö.455/1063) ve Qâim Biemrillah (ö.467/1075), ed-Dameğânî'ye son derece saygı göstermiş, ikramda bulunmuşlardır.¹²⁷

ed-Dameğânî'nin *Kitâbu Mesâili'l-Hitân ve't-Turûq*¹²⁸, *ez-Zewâid we'n-Nazâir we Fewâidu'l-Besâir, el-Wucûh we'n-Nezâir fi'l-Qur'ani'l-Kerim, Şewqu'l-'Arûs ve Enesu'n-Nufûs ve el-Mucerred* gibi eserleri vardır.¹²⁹

2- Ebû 'Ali el-Hasan 'Ali b. Muzaffer en-Nisâbûrî (ö.493/1100).¹³⁰ en-Nisâbûrî, devrinin edip, şair ve alimi olarak bilinir. Ebû Muzar'dan önce Zemahşerî'ye hocalık yapmıştır.¹³¹

3- Ebû'l-Hattâb Nasr b. Ahmed b. 'Abdullah el-Batâr (ö.494/1101). 398/1008 yılında doğan Ebû'l-Hattâb, uzun ve verimli bir ömür geçirmiştir.¹³² Bu hocasından genellikle hadis okumuştur.¹³³ Ebû'l-Hattâb el-Batâr, 96 yaşında Rebiu'l-Evvel ayında vefat etmiştir.¹³⁴

4- Ebû Muzar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsbahânî, (ö.507/1113). Zemahşerî'nin yetişmesinde en büyük etkisi olan hocası, ed-Dabbî'dir. Zemahşerî'nin bu hocası, bir edip, doktor ve dilcidir.¹³⁵ Mu'tezilî inançlarıyla tanınmıştı ki Hârezm bölgesinde Mu'tezile'nin inanç ve yorumlarını ilk defa seslendiren ve yayan da odur.¹³⁶ Dabbî, kendi öğrencisi Zemahşerî'yi malî açıdan desteklemiş, ona maddî-manevî her türlü katkıda bulunmuştur.¹³⁷ Dabbî'nin çalışmaları sonucunda insanlar çevresinde birikmiş¹³⁸ Hârezm bölgesinde Mu'tezilî

¹²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I/1851.

¹²⁸ Bu eser, balıkçılık, kara ve su yatakları mülkiyetiyle ilgili fikhî davaları ele almıştır. Bkz. Brockelmann, *Târîh*, V/288.

¹²⁹ Ziriklî, *el-A'lâm*, I/254.

¹³⁰ Yâqût el-Hamewî, *Mu'cem 'ul-Udebâ*, III/106.

¹³¹ Özek, *age*, s. 50.

¹³² Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II/1865; ez-Zehebî, *el-İşâre*, 252. Bkz. Dimyâtî, *el-Mustefâd* XVIII/228.

¹³³ Suyûtî, *Tabaqâtu'l-Mufessirîn el-İşrîn*, I/120; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm we Wefayâtu'l-Meşâhîri we'l-A'lâm*, XXXVI/487; el-Edimewî, *Tabaqâtu'l-Mufessirîn*, s. 172. Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nubelâ*, XV/17.

¹³⁴ 'Akerî, *Şezarât*, VI/207; ez-Zehebî, *el-İşâre*, s. 252.

¹³⁵ el-Hamewî, *Mu'cem 'ul-Udebâ*, VI/2686; el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, s. 290.

¹³⁶ Suyûtî, *Buğyetu'l-Wu'ât*, II/276; Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi*, s. 317.

¹³⁷ 'Avad, *Atwâqu'z-Zeheb Şerhi*, s. 12.

¹³⁸ el-Hamewî, *Mu'cem 'ul-Udebâ*, VI/2686.

inanç ve yorumlar, oldukça yaygınlaşmıştır. Zemahşerî, Mu‘tezile inançlarını bu hocasından öğrenmiştir. Merw’de vefat etmiştir.¹³⁹

Dabbîy’in edebiyat konusunda *Zâdu’r-Raîb*, tasavvuf alanında ise Farsça *Menâhicu’t-Tâlibîn we Mesâliku’l-‘Arifîn* adlı eserleri vardır.¹⁴⁰

5- ‘Abdullah b. Talha b. Muhammed Ebûbekir el-Ya‘bûrî (ö.518/1124). Fıkıh, nahiv ve tefsir ilimlerinde bilgin olan İbn Talha, aslen Ya‘bûrî’lidir. İlk İşbiliyye’ye yerleşmiş, oradan da Mekke’ye hicret etmiş; orada vefat etmiştir.¹⁴¹ Zemahşerî, Sîbeweyhî’in *el-Kitâb*’ını bu hocasından okumuştur.¹⁴²

6- Ebû Mansûr Mewhûb b. Ahmed b. Muhammed el-Hudar el-Cewâlîqî (ö.540/1145).¹⁴³ Bağdâtlıdır. Bu zat, Nizâmiye Medresesi’nde öğrenim görmüş, aynı medresede dersler vermiş, devrinin en önemli âlim ve ediplerinden biri olmuştur. Onun hilafet sarayında bile bir ders halkası mevcuttu ki zaman zaman dönemin halifesi Muqtefi Liemrillah (ö.555/1160) ondan dersler almıştır. Hatta Muqtefi, namaz kıldırmak için onu kendisine özel imam tayin etmiştir.¹⁴⁴ Ahlakî bağlamda oldukça ağırbaşlı, pek konuşmayan, çok tefekkür eden alçakgönüllü bir yapıya sahipti.¹⁴⁵ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. ‘Ali b. Muhammed b. Hasan et-Tebrizî’den (ö.502/1108) ders almış,¹⁴⁶ onun vefatından sonra da Nizâmiye Medresesi’nde Arapça dil derslerini vermiştir.¹⁴⁷ Zemahşerî, Bağdât’ta onun derslerine katılmış ve ondan icazet almıştır. Zemahşerî, icazet alırken yaklaşık 65 yaşlarındaydı.¹⁴⁸ Cevâlîqî, Nizâmiye Medreseleri’nde edebiyat dersini veren ilk kişi olmasının yanı sıra¹⁴⁹ cuma günlerinde Bağdât’ın “Kasr Mescidi”nde oturur, dersler verirdi. Bu

¹³⁹ Suyûtî, *Buğyetu’l-Wu‘ât*, II/276.

¹⁴⁰ İsmâ‘il Paşa, *Hediyyetu’l-Ârifîn*, II/402.

¹⁴¹ el-Edirnewî, *Tabaqâtu’l-Mufessirîn*, s. 158.

¹⁴² Cerrahoğlu, *Tefsir Târîhi*, I/345.

¹⁴³ İbnu’l-Cewzî, *el-Muntazam*, XVIII/47.

¹⁴⁴ ‘Akerî, *Şezarât*, VI/207; Yafî‘î, *age*, III/208.

¹⁴⁵ Bkz. Tağrıberdî, *en-Nucûmu’z-Zâhire*, V/277; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II/1893.

¹⁴⁶ İbn Hallikân, *Wefayât*, V/342; el-Enbârî, *Nuzhetu’l-Elibbâ*, s. 293. Tebrizî’nin eserleri arasında *Şerhu Qasâidi’l-‘Aşr*, *Tefsiru’l-Qur‘an*, *Tehzîbu Garibi’l-Hadîs we Mulahhâs*’ı sayabiliriz. Bkz. el-Edirnewî, *Tabaqâtu’l-Mufessirîn*, s. 151. Cevalikî, Tebrizî’nin yanı sıra Ebû’l-Qâsim b. el-Yusrî, Ebû Tahir b. Ebû Sakr ve İbn et-Teyyûrî’den de ders almıştır. Bkz. el-Hamewî, *Mu‘cem‘ul-Udebâ*, VI/2734; ‘Akerî, *Şezarât*, VI/207.

¹⁴⁷ Bkz. el-Hamewî, *Mu‘cem‘ul-Udebâ*, VI/2734; Tağrıberdî, *en-Nucûm*, V/277.

¹⁴⁸ Özek, *age*, s. 51.

¹⁴⁹ Bkz. Ebû’l Berekat ‘Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebû Sa‘id el-Enbârî, *Esrâru’l-‘Arabiyye*, Dâru’l-Erqâm, Qâhire, 1999, s. 13.

itibarla birçok meşhur insan ondan ders almıştır. Onlardan *Kitâbu'l-Ensab*'ın sahibi 'Abdulkerîm b. Ebû Bekir Muhammed b. Mansûr b. 'Abdulcabbâr es-Sim'anî'yi (ö.562/1167)¹⁵⁰; Ebû'l-Berekât 'Abdurrahmân İbnu'l-Enbârî (ö.577/1181) ve Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cewzî'yi (ö.597/1202)¹⁵¹ sayabiliriz. Cewâlîkî'nin *el-Mu'arreb, Tekmiletu İslâh, Kitâbu'l-'Arûz, Şerhu Edebi'l-Kâtib*,¹⁵² *Muhtâsar Sîhâhi'l-Luğa, Muhtasar fi'n-Nahw ve Şerhu Maqsureti İbn Dureyd el-Ezdî* gibi eserleri vardır.¹⁵³ Cewâlîkî, Muharrem ayında vefat etmiştir.¹⁵⁴

7- Ziyâuddîn Ebû's-Se'adât Hibetullah b. 'Ali b. Muhammed b. Hamza İbnu's-Şecerî (ö.542/1148). Bağdât'ta doğmuş; yaşadığı çevrede sadece kendisinde bulunan bir ağaç türünden dolayı İbnu's-Şecerî diye adlandırılmıştır.¹⁵⁵ Hz. Ali'nin soyundan olup, çok akıcı ve veciz bir üsluba sahipti. Arap edebiyatının önderlerinden sayılırdı.¹⁵⁶ Arap dili ve edebiyatı alanında uzman bir kimsedir.¹⁵⁷ Yetmiş yıl aralıksız olarak Bağdât'ta sarf ve nahiv derslerini vermiştir.¹⁵⁸ Zemahşerî, bu hocasının derslerine katılmış, ondan istifade etmiştir. İbnu's-Şecerî, Bağdât'a gelişinden dolayı Zemahşerî'yi tebrik etmiştir.¹⁵⁹ İbnu's-Şecerî'nin İbn Faddâl, Hâtib et-Tebrîzî, Sa'id b. 'Ali es-Sellâlî, Ebû'l-Mu'ammer b. Tabatabâi el-'Alevî ve Ebû'l-

¹⁵⁰ Bu müellifin *el-Ahtar fi Rukûbi'l-Bihâr, Edebu't-Taleb, el-Edebu fi İsti'mali'l-Haseb, Efanînu'l-Besatîn, el-İsfâr 'ani'l-Esfâr, el-İrtiyâb 'an Kitabeti'l-Kuttâb, el-Ensâ, Târîhu Merw, Tuhfetu'l-'İydeyn, Tuhfetu'l-Musâfir we el-İmlâ we'l-İstimlâ* gibi eserleri bulunmaktadır. Bkz. 'Abdurrahmân b.İsma'il b. İbrâhîm el-Maqdisî, *Kitâbu'r-Rawdateyn fi Ahbâri'd-Dewleteyn en-Nuriyye we's-Selâhiyye, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 2002, II/20.*

¹⁵¹ Bkz. el-Hamewî, *Mu'cem'ul-Udebâ, VI/2734.*

¹⁵² İbn Hallikân, *Wefayât, V/342.*

¹⁵³ 'Omer Ferrûh, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî, Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, Beyrût, 1997, III/281.*

¹⁵⁴ Zehebî, *el-İşâre, s. 276.* Kaynaklar, genellikle Cevâlîqî'nin ölümünü 540/1145 yılı olarak kayderken, Yafi'î (ö. 768/1367) ise 539/1145 şeklinde vermiştir. Bkz. Yafi'î, *Mir'at, III/208; ez-Zehebî, Siyer, XV/17.* Brockelmann da Cevâlîqî'nin ölüm tarihini, Yafi'î gibi 539/1144 olarak vermektedir. Bkz. *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî, V/163.*

¹⁵⁵ Suyûtî, *Buğyetu'l-Wu'ât, II/324.*

¹⁵⁶ Ferrûh, *Târîh, III/288;*

¹⁵⁷ Bkz. Tağriberdî, *en-Nucûm, V/281; Yafi'î, age, III/208.*

¹⁵⁸ Ferrûh, *age, III/288; Dayf, el-Medârisu'n-Nahwiyye, s. 277.*

¹⁵⁹ Bkz. İbn Hallikân, *Wefayât, V/46; Dimyatî, el-Mustefâd, XVIII/228; Zehebî, Siyer, XV/17; Yafi'î, age, III/211; 'Akerî, Şezarât, VI/207; Yamanî, İşâretu't-Ta'yin fi Terâcumi'n-Nuhati wel-Luğawwiyyîn, s. 370.*

Hasan es-Sayrafi'den ders almıştır.¹⁶⁰ İbnu's-Şecerî, (542/1148 yılında)¹⁶¹ Ramazan ayının 26. günü Bağdât'ta vefat etmiş ve Kerh'teki evine gömülmüştür.¹⁶²

İbnu's-Şecerî'nin *el-Emâlî*, *Kitâbu'l-İntisâr*, *Kitâbu'l-Hamase*,¹⁶³ *Ma Uttufiqe Lafzuhu ve Uhtulife Ma'nahu*,¹⁶⁴ *Şerhu'l-Luma'*, *et-Tasrîfu'l-Mulûkî* ve *Muhtârâtu Şu'arâi'l-'Arab*¹⁶⁵ gibi eserleri vardır.¹⁶⁶

Yeğeni es-Simsâr'a göre Zemahşerî'nin, Şeyhu'l-İslâm Ebû Mansûr Nasr el-Hârisî ve Ebû Sa'd eş-Şakânî adlı hocaları da vardır.¹⁶⁷

Şunu da burada belirtmekte yarar vardır: Zemahşerî'ye hocalık yapıp yapmadığına dair herhangi açık bir kaynağa muttali olmadıysak da bazı kaynaklar, Zemahşerî'nin, kendisini “İkinci Câhız” diye çağırdığı Mahmûd b. ‘Azîz el-‘Arızî (ö.521/1127)’den söz etmektedir. Bu zat “Şemsu'l-maşrık/Doğunun güneşi” lakabıyla anılan dil ve edebiyat alanında çağının yegâne isimlerinden olmuştur. Hadis ilmini ise Ebû Nasr el-Kuşeyrî'den almıştır. İhtilafî fikhî meseleleri muarızlarıyla tartışan Mahmûd b. ‘Azîz el-Arızî, daha sonra kendini felsefeye vermiştir. Uzun bir süre Hârezm'de ikamet eden el-‘Arızî, daha sonra Merw'e göç etmiştir. Son döneminde sessiz, sakın bir hayatı tercih eden el-Arızî, bilinmeyen bir nedenle intihar etmiş; elinde “Bu, kendi irademle yaptığım bir şeydir; kimse benden başkasını sorumlu görmesin” yazılı bir kâğıt bulunmuştur.¹⁶⁸

Zemahşerî, bir taraftan hocalarından ders alırken diğer taraftan da öğrencilerine ders veren faal, cevval bir kimliğe sahipti. Kısaca onu “Hocaların

¹⁶⁰ Suyûtî, *Buğyetu'l-Wu'ât*, II/324.

¹⁶¹ Zehebî, *el-İşâre*, s. 278; eş-Şeyh Muhammed Tantavî, *Neşetu'n-Nahv ve Târihu Eşheri'n-Nuhât*, thk. Ebû Muhammed ‘Abdurrahmân b. Muhammed İsmâ'il, İhyau't-Turâsi'l-İslâmî, 2005, s. 247.

¹⁶² Bkz. İbn Hallikân, *Wefayât*, V/50; Dimyatî, *el-Mustefâd*, XVIII/ 248-249; Zehebî, *el-İşâre*, s. 278.

¹⁶³ Bu eser, ‘Abdulmu'in el-Mallûhî- Esmâ el-Himsî tarafından (Vizâretu's-Sekâfe, Dimaşq, 1970) yayımlanmıştır.

¹⁶⁴ Bu eser ise ‘Atiye Rızq tahkiki ile Beyrût, 1992'de; Ahmed Hasan Besic tarafından tahkik edilerek (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1996) yayımlanmıştır.

¹⁶⁵ Bu eser, Mahmûd Hasan Zennatî tashihi ile (Matba'atu'l-İ'timad, Qâhire, 1925); ‘Ali Muhammed Beccavî'nin tahkikleri ile (Mektebetu Dâru Nahda, Qâhire, 1975), (Dâru'l-Kutubi'l-Hadise, Qâhire, 1976) basılmıştır.

¹⁶⁶ Bkz. İbn Hallikân, *Wefayât*, V/45; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I/162; Ferrûh, *Târih*, III/288. Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde 492. 754. H53. 1992 nolu tasnifte İbnu's-Şecerî'nin “Emâlî İbni's-Şecerî” adlı eserinin bir nüshası mevcuttur.

¹⁶⁷ Hamewî, *Mu'cem 'ul-Udebâ*, VI/2688.

¹⁶⁸ Bkz. el-Hamewî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI/2687; Ebû'l-Berekât Şerefuddîn el-Mubârek b. Ahmed b. el-Mubârek el-Lahmî el-Erbilî İbnu'l-Mustevfî, *Târihu Erbil*, thk. Samî b. Seyyid Hamas es-Sakkâr, Vizâretu's-Sakâfe, ‘Irak, 1980, II/581; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Wu'ât*, II/279;

öğrencisi; öğrencilerin hocası” olarak tanımlayabiliriz. Şimdi de onun öne çıkmış öğrencilerini, uzman oldukları alanları ve kaleme aldıkları eserleri ele almaya çalışalım.

Zemahşerî’nin ilmî ve fikrî dünyasının oluşmasında katkıda bulunan bazı hocalarını söz konusu ettikten sonra şimdi de, hocalarından almış olduğu ilmî, hangi öğrencilerine aktardığını; öğrencilerinin zihinsel ve düşünsel alanda nasıl bir profile sahip olduklarını öğrenmeye çalışalım.

1.5. ÖĞRENCİLERİ

Hayatını ilim öğrenmek ve öğretmekle geçiren Zemahşerî, birçok öğrenci yetiştirmiştir. Zemahşerî, belli bir yerde ikamet etmediğinden, doğal olarak onun öğrencileri de belli bir yörenin insanları değildirler. Zemahşerî’nin öne çıkan öğrencileri şunlardır.

1- Ebû’l-Hasan ‘Ali b. ‘İsa b. Hamza b. Wahhâs (ö.550/1155). Aslen Yemenli olup İbn Wahhâs adıyla tanınmıştır; soyu Hz. Ali’ye kadar uzanır. Mekke’nin eşrafından olup Zemahşerî’den ders almıştır. Şiirle de ilgilenmiş, şiirinde Zemahşerî’yi övmüştür. 550/1155 yılı başlarında seksen yaşında iken vefat etmiştir.¹⁶⁹

2- Ziyâuddîn el-Mekkî (ö.550/1155).¹⁷⁰ Zemahşerî’nin en çok sevdiği ve takdir ettiği bu öğrencisi¹⁷¹, hocasının *Enzumec fi’n-Nahw* adlı kitabını *el-Kâfiye fi ‘İlmi’l-İ‘rab* adıyla şerhetmiştir. Eserinin ibareleri oldukça kolaydır. Eser, isimler, fiiller ve harfler olmak üzere üç kısımdan oluşmuştur.¹⁷²

3- Ebû’l-Hasan ‘Ali b. Muhammed b. ‘Alî b. Ahmed b. Hârûn el-‘Umranî el-Hârezmî (ö.560/1165). Bu bilgin, *Huccetu’l-Efâdil* ve *Fahru’l-Meşâyih* lakaplarıyla tanınmıştır. Arapça dil ve edebiyatına son derece vakıf birisidir. Zemahşerî’den Arap

¹⁶⁹ el-Hamewî, *Mu‘cem ‘ul-Udebâ*, IV/1832.

¹⁷⁰ Qays, Âl-i Qays, *el-İrânîyyûn we’l Edebu’l-‘Arab-Ricâlu ‘Ulumi’l-Qur’an*, Muessesetu’l-Buhûsi ve’t-Tahkikâtî’s-Sekâfiyye, Tahran, 1991, s. 299.

¹⁷¹ Brockelmann, *age*, V/238.

¹⁷² Kâtib Çelebî, *age*, I/185.

Edebiyatı dersleri almış ve onun en gözde öğrencileri arasında yerini almıştır. Ömrünün son demlerinde bile çevresindekilere ders vermeye devam etmiştir.¹⁷³

4- Zeynu'l-Meşâyah Muhammed b. Ebû'l-Qâsım Bâbucuk el-Baqqâlî el-Hârezmî (ö.562/1167). Zeynu'l-Meşâyah lakabıyla tanınmıştır.¹⁷⁴ el-Ademî adlı nahiv kitabını ezberlediğinden kendisine “el-Ademî” lakabı verilmiştir. Arapça grameri alanında hüccet sayılmıştır. Zemahşerî'nin ders halkalarına katılmış¹⁷⁵, ondan Arapça gramer ve i'rab dersleri almış; hocasının ölümünden sonra kendisi ders vermiştir.¹⁷⁶ *Tefsîru'l-Qur'an*, *Miftâhu't-Tenzîl*, *Şerhu'l-Esmâi'l-Husnâ*,¹⁷⁷ *Taqvîmu'l-Lisân*, *el-İ'câb fî'l-İ'râb*, *el-Bidâye fî'l-Me'anî we'l-Beyân*, *Kitâbu Menâzili'l-'Arâb*¹⁷⁸, *Esrâru'l-Kutub we İftihâru'l-'Arâb*, *Kitâbu't-Terâcim bi Lisâni'l-E'âcim*, *Ezkâru's-Salât*¹⁷⁹, *et-Teğîb fî'l-'İlm ve Miyâhu'l-'Arâb*¹⁸⁰ gibi eserleri vardır.

5- Ziyâuddîn Ebû'l-Mueyyed el-Muvaffaq b. Ahmed b. İshâq el-Mekkî el-Hârezmî (ö.568/1172). Zemahşerî'nin bu öğrencisi, nahiv ve edebiyatla uğraşan birisidir.¹⁸¹ Hârezm'in en büyük hatiplerindendir.¹⁸² el-Muvaffaq b. Ahmed, aslen Mekkelidir. Hârezm'de Zemahşerî'den Arapça ilimlerini almış, ders aldığı camide de hatiplik yapmıştır.¹⁸³ Kendisi, hocası Zemahşerî gibi Hanefî-Mu'tezilî fıkıh-kelam anlayışına sahiptir.¹⁸⁴

¹⁷³ Bkz. el-Hamewî, *Mu'cem'ul-Udebâ*, IV/1961.

¹⁷⁴ Bkz. el-Hamewî, *Mu'cem'ul-Udebâ*, VI/2619; el-Edirnewî, *Tabaqâtu'l-Mufessirîn*, s. 195; Qays, *el-İraniyyun*, s. 299.

¹⁷⁵ Brockelmann, *age*, V/239.

¹⁷⁶ Bkz. el-Hamewî, *age*, VI/2619.

¹⁷⁷ Bkz. es-Suyûti, *Tabaqâtu'l-Mufessirîn el-İşrîn*, I/117.

¹⁷⁸ el-Hamewî, *Mu'cem'ul-Udebâ*, VI/2619.

¹⁷⁹ el-Quraşî, *el-Cevâhir*, II/372.

¹⁸⁰ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXIX/139.

¹⁸¹ el-Quraşî, *age*, II/188; es-Suyûti, *Buğyetu'l-Wu'ât*, I/18; 'Omer b. Ahmed b. Hibetullah Ebû Cerâde İbnu'l-Âdîm, *Buğyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb*, thk. Suheyl Zakkâr, Dâru'l-Fikr, Dımaşq, ts. IV/1710.

¹⁸² el-Hamewî, *Mu'cem'ul-Buldân*, II/397; el-Quraşî, *age*, II/188.

¹⁸³ el-Quraşî, *age*, II/188; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII/333; Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ Serkîs, *Mu'cemu'l-Matbû'âtî'l-'Arabiyye we'l-Mu'arraba*, Matba'atu Serkîs, Mısır, 1928, II/1817-1818; el-Quraşî, *age*, II/188.

¹⁸⁴ el-Hamewî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II/397.

Onun eserleri arasında *Menâqıbu Ehli'l-Beyt*¹⁸⁵ *Menâqıbu Ebî Hanîfe*, *Dîwânu Şi'r*¹⁸⁶, *Maqtalu Huseyin*¹⁸⁷ ile *Menâqıbu Emiri'l-Mu'minîn 'Alî b. Ebî Tâlib*'i sayabiliriz.¹⁸⁸

6- Reşîduddîn Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed b. 'Abdulcelîl b. 'Abdumelik Watwât el-Belhî (ö.573/1177).¹⁸⁹ Belh'te doğan bu zatın soyu Hz. Ömer'e dayanmaktadır.¹⁹⁰ Watwât, meşhur bir edip ve yazar; Arap ve Fars edebiyatı alanında da uzman birisiydi.¹⁹¹ Birçok şiiri olmasına rağmen, onun nesri, şiirinden daha iyiydi.¹⁹² Reşîduddîn Watwât, Hârezm'de vafat etmiştir.¹⁹³

Reşîduddîn Watwât, kitap telif etme konusunda hocası Zemahşerî gibi oldukça üretken bir kimsedir. Birçok eseri yanı sıra hocası Zemahşerî'ye yazdığı mektupları vardır.¹⁹⁴ Eserleri arasında edebî sanatlarla ilgili Farsça kitapların en önemlilerinden olan ve Türk dili belâğatinin temel kaynaklarından birisi kabul edilen *Hadâyiqu's-Sihr fî Deqâyıku's-Şi'r* adlı eser olmak üzere¹⁹⁵ *Tercumânu'l-Belâga*¹⁹⁶, *Dîwânu Şi'r*, *İbkârul-Efkâr fî'r-Resâil we'l-Eş'âr*, *Gureru'l-Aqvâl we Dureru'l-Emsâl*¹⁹⁷, *Feraidu'l-Qalâid*, *Diwânu Resâil*, *Tuhfetu's-Siddîq min Kelami Ebi Bekri's-Siddîq*, *Faslu'l-Hitab mn Kelâmi 'Omer İbni'l-Hattâb*, *Enesu'l-Lehfân min*

¹⁸⁵ el-Hamewî, *age*, II/397.

¹⁸⁶ 'Omer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, VIII/52. "Menâkıbu Ebû Hanîfe" adlı eser Damat İbrâhîm Paşa 665 ve Topkapı Sarayı 2816-2817 kayıtlarında olup, Haydarâbâd, 1321'de basılmıştır. Bkz. Brockelmann, *age*, VI/301.

¹⁸⁷ Ebû 'Abdullah İbnu'l-Vezîr Muhammed b. İbrâhîm b. 'Ali b. Murtazâ el-Qâsımî, *el-Avâsım we'l-Qavâsım fî Zebbi an Sunneti Ebi'l-Qâsım*, thk ve tahriç. Şu'ayb el-Arnaûti, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1994. VII/49.

¹⁸⁸ Bkz. Ebû'l-Hasan Molla 'Ali b. Muhammed b. Sultan 'Aliyyu'l-Qârî, *Şemmu'l-Avâriz fî Zemmi'r-Revâfiz*, thk. Mecid el-Halife, Merkezu'l-Furkân li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2004, s. 109; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII/333; Brockelmann, *age*, VI/11.

¹⁸⁹ Ziriklî, *age*, VII/25.

¹⁹⁰ el-Hamewî, *Mu'cem'ul-Udebâ*, IV/2631.

¹⁹¹ Brockelmann, *age*, V/142.

¹⁹² Ferrûh, *Târîh*, III/367.

¹⁹³ el-Hamewî, *Mu'cem'ul-Udebâ*, IV/2632; Ziriklî, *age*, VII/25.

¹⁹⁴ el-Hamewî, *Mu'cem'ul-Udebâ*, IV/2632.

¹⁹⁵ Bu eser Farsça yazılmıştır. el-Hamewî, *age*, IV/2632; ayrıca bkz. Menderes Coşkun, "Kinâyenin Belâgat Kitaplarındaki Seyri ve Onu Yeniden Anlama ve Sunma Denemesi", *Bilig*, Kış / 2008, sayı 44, s. 63.

¹⁹⁶ Bu eseri, Ebû'l-Muzaffer Hârezmşâh için yazmıştır. Bkz. el-Hamewî, *Mu'cem'ul-Udebâ*, IV/2631.

¹⁹⁷ Kâtib Çelebi, *age*, II/1200.

Kelâmi ‘Osmân b. ‘Affân ve Matlubu Kulli Tâlib min Kelâmi ‘Alî Ibn Ebî Tâlib eserleri vardır.¹⁹⁸

7- Ebû Tâhir ‘Îmâduddîn Ahmed b. Muhammed İbrâhîm es-Silefî (ö.576/1180).¹⁹⁹ Zemahşerî’den icazet alan bu zat,²⁰⁰ hafız olup Şafî’î mezhebine müntesiptir.²⁰¹ *Sadrüddîn* lakabıyla tanınmıştır. 511/1118 yılında İskenderiye’ye gitmiş, halife Zafir’in veziri Ebû’l-Hasan ‘Alî b. es-Salâr, ders vermesi için ona bir medrese inşa etmiştir. Ebû Tâhir es-Silefî, halka açık hadis dersleri veren öncü kişilerdendir. Hadis alanında kendi çağının üstadı durumundaydı; İskenderiye’de zengin bir bayanla evlenmiş,²⁰² maddi durumu oldukça düzelmiştir.²⁰³ İskenderiye’de vefat etmiştir.²⁰⁴

es-Silefî’nin birçok eseri mevcuttur. *Erbaîn el-Buldâniyye*, *Sudâsiyyât*, *Selefiyyât min Eczâi’l-Hadîs*, *Şertu’l-Qiraat-i ‘Ala’ş-Şuyûh*, *el-Fedâilu’l-Bâhire fi Mehâsini Mısır we’l-Qâhire*, *Mu‘cemu’s-Sefer*, *el-Mu‘cemu li-Meşîheti İsbâhan* ve *el-Mu‘cemu li-Meşîheti Bağdâd*, onun başlıca eserlerindendir.

8- Galî b. İbrâhîm b. İsmâ‘il Ebû ‘Alî Nâsirüddîn (ö.599/1203). Bu zat fıkıh, Zemahşerî’den ders alan ve tefsir, usul, Arap dili ve edebiyatı alanında oldukça önemli bir yere sahip olan bir kimsedir. *Taqşîru’t-Tefsîr* adında iki büyük cilt halinde bir tefsiri vardır.²⁰⁵

9- Ebû’l-Feth Muhammed b. Sa‘d b. Muhammed ed-Dîbacî el-Merwezî (ö.609/1213). Bu zat, nahiv ilmini önce babasından almış; bilahare Zemahşerî ile

¹⁹⁸ Ferrûh, *age*, III/367.

¹⁹⁹ Bu zat, kalın dudaklı olduğundan, dedesi tarafından Silefî diye lakaplanmıştır. Bkz. ‘Akerî, *Şezarât*, VI/207. Said Zihnî ise Silefî’nin atalarından birinin dudağının yarık olması nedeniyle bu adı aldığını kaydetmektedir. Yani “Silefî” sözcüğü Farsçadaki “üç dudak” anlamının Arapçadaki karşılığıdır. Bkz. *Terceme-i Atwâqi’z-Zeheb fi’l-Mewa’iz we’l-Hutab*, İstanbul, 1290, s. 175; ‘Akerî, *Şezarât*, VI/207; Suyûtî, *Tabaqâtü’l-Huffaz*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 1403, s. 469.

²⁰⁰ es-Suyûtî, *Tabaqât*, I/120; ez-Zehebî, *Siyer*, XV/17; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm we Wefâyâtü’l-Meşâhîri we’l-A‘lâm*, XXXVI/487; el-Edirnewî, *Tabaqât*, s. 172; el-Quraşî, *el-Cewâhir*, II/161.

²⁰¹ İbn Hallikân, *Wefâyât*, I/105.

²⁰² ‘Akerî, *Şezarât*, VI/207.

²⁰³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II/1933.

²⁰⁴ Bkz. el-Maqdisî, *Kitâbu’r-Rawdateyn*, II/36, 294. Silefî’nin 105 yaşında vefat ettiğine dair bkz. ez-Zehebî, *el-İşâre*, s. 297; Tagriberdî, *en-Nucûm*, V/281; es-Suyûtî, *Tabaqât u’l-Huffâz*, s. 469; ‘Akerî, *Şezarât*, VI/207.

²⁰⁵ Bu zatın adının, Ğalî değil de ‘Alî b. İbrâhîm b.İsmâ‘il el Gaznevî olduğuna dair görüşler de bulunmaktadır. Bkz. İbn Qutluboğa, Ebû’l-Adl Zeynuddîn Qâsım b. Qutluboğa b. ‘Abdullah es-Sûdûnî el-Cemalî, *Tacu’t-Terâcim fi Tabaqât i’l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Dâru’l-Kalem, Dimaşq, 1922, II/38.

görüşmüş ve onun öğrencisi el-Bakkâlî'ye öğrenci olmuş, Merw'de Ulu Caminin kütüphanesinde memurluk yapmıştır. Onun *el-Muhassal fi Şerhi'l-Mufasssal*, *Şerhu'l-Enmuzec*, *Tehzîbu Muqaddimeti'l-Edeb*, *el-Qânûnu's-Selahî fi Ewdiyeti'n-Newâhî*, *Feleku'l-Edeb we Menâfi'u A'dâi'l-Hayawân* gibi eserleri vardır.²⁰⁶

10- Ummu'l-Mueyyed Zeynep bint Ebû'l-Qâsım 'Abdurrahmân b. el-Hasan b. Ahmed b. Sehl b. Ahmed b. Abdûs el-Curcânî eş-Şa'riyye (ö.615/1218). Aslen Nisâburludur, Hurre diye çağırılmıştır.²⁰⁷ Bu kadın âlim, fakih, muhaddis²⁰⁸ olup birçok âlimden ders ve icazet almıştır. Zemahşerî'nin yanı sıra Ebû Muhammed İsmâ'il b. Ebû'l-Qâsım b. Bekr en-Nisâbûrî, Ebû'l-Qâsım Zâhir, Ebû Bekr Vecîh b. Tâhir eş-Şehâmiyyîn,²⁰⁹ Ebû'l-Muzaffer b. 'Abdulmun'im b. 'Abdulkerîm el-Quşeyrî,²¹⁰ Hafız Ebû'l-Hasan Abdulğafir b. İsmâ'il el-Fârisî ve Ebû'l-Berekât İbnu'l-İmâm Muhammed b. Fadl el-Fezarî gibi âlimlerden ders almıştır.²¹¹ Zemahşerî, adı geçen kadına icazet vermiştir.²¹² 615/1218'de Cemaziye'l-Ahir ayında Nisâbur'da vefat etmiştir.²¹³

11- Ebû Yûsuf Ya'qûb b. 'Alî Muhammed b. Cafer el-Belhî el-Cendelî (ö.?). Edebiyat ve nahiv alanında kabul görmüş bilginlerdendir. Zemahşerî'den uzun süre ders almıştır. Yâqût el-Hamewî (ö.626/1230), Zemahşerî'nin öğrencisi el-Cendelî'ye dair bu kısa bilgiyi verdikten sonra "Onun hakkında bundan başkasını bilmiyorum" demiştir.²¹⁴

12- Ebû 'Amr 'Amir b. Hasan es-Simsâr.²¹⁵ Bu zat, Zemahşerî'nin kızkardeşinin oğlu yani yeğenidir. Onun verdiği bilgiler, dayısının biyografisi hakkında bize ışık tutmaktadır:

²⁰⁶ el-Hamewî, *Mu'cem'ul-Udebâ*, VI/2538. Reşîduddîn Watvât'la ilgili eserler için bkz. *Risâlet-u Reşîduddîn Watwât fîma Cerâ Beynehu we Beyne'l-İmam ez-Zemahşerî*, thk. Ahmet Teymûr, Matbaat-u Lecneti't-Te'lif ve't-Tercume ve'n-Neşr, Qâhire, 1908, 1912, 1948; *Mecmû'atu Resâil Reşîduddîn Watwât*, derleyen, Muhammed Efendi, Matba'atu'l-Ma'arif, 1897.

²⁰⁷ Bkz. İbn Hallikân, *Wefayât*, II/344.

²⁰⁸ Ziriklî, *el-A'lâm*, III/64.

²⁰⁹ İbn Hallikân, *age*, II/344.

²¹⁰ 'Akerî, *Şezarât*, VII/113.

²¹¹ Bkz. Yafî'î, *Mir'at*, IV/26.

²¹² Suyûtî, *Tabaqâtu'l-Mufesssîn el-İşrîn*, I/120; el-Edirnewî, *Tabaqât*, s. 172; Zehebî, *Siyer*, XV/17; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm we Wefayât*, XXXVI/487.

²¹³ İbn Hallikân, *age*, II/345.

²¹⁴ Bkz. el-Hamewî, *Mu'cem'ul-Udebâ*, VI/2844.

²¹⁵ Merwezî, *el-Ensâb*, VI/316.

“Dayım, Hârezm’e bağlı Zemahşer’de 467/1074’te Receb ayının 27’sinde Çarşamba günü doğmuş; 538/1143 yılı Zilhicce ayının Arefe gecesinde de vefat etmiştir. O, Ebû Muzar Mahmûd b. Cerir ed-Dabbî ve Ebû’l-Hasan ‘Alî b. el-Muzaffer en-Nisâbûrî’den edebiyat; Şeyhu’l-İslâm Ebû Mansûr Nasr el-Harisî ve Ebû Sa’d eş-Şefânî’den ise hadis dersleri almıştır”²¹⁶

13- Ebû Tâhir Saman b. ‘Abdumelik el-Faîh.²¹⁷ Bu zat da Zemahşer’de ikamet etmiştir.²¹⁸

14- Ebû’l-Hasan el-‘İmrânî de Zemahşerî’den ders alan öğrencilerdendir.²¹⁹

Zemahşerî’nin, yukarıda sıraladığımız ama haklarında biyografik bilgilere mutt’Alîolamadığımız başka öğrencilerinin olduğunu da biliyoruz. Mesela Taberistân’da Ebû’l-Mehâsin İsmâ’il b. ‘Abdullah et-Tavîlî; Abîvard’da Ebû’l-Mehâsin ‘Abdurrahîm b. ‘Abdullah el-Bezzâr ve Semerqant’da Ebû Sa’d Ahmed b. Mahmûd eş-Şâşî gibi öğrencilerini sayabiliriz.²²⁰

1.6. ESERLERİ

1.6.1. İslâm İlimlerine Dair Eserleri

Zemahşerî, eser yazma noktasında oldukça üretken bir ilmî hayat geçirmiştir. O, tefsir, Arap dili ve belâğati, ferâiz (miras hukuku), nahiv, arûz, şiir ve usul hakkında birçok eser kaleme almıştır.²²¹

1- el-Fâiq ve Nesîmu’r-Râiq fi-Garîbî’l-Hadîs (الْفَائِقُ وَنَسِيمُ الرَّائِقِ فِي غَرِيبِ الْحَدِيثِ)

Zemahşerî’nin bu eseri, alfabetik bir hadis lügatidir. Konuya dair en meşhur eserlerdendir. Kelimeler, bir ve ikinci harfe göre alfabetik yazılmıştır. İlk kez

²¹⁶ Bkz. el-Hamewî, *Mu‘cem‘ul-Udebâ*, VI/2688; el-Enbârî, *Nuzhetu‘l-Elîbbâ*, s. 292.

²¹⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Târîhi*, I/346.

²¹⁸ Merwezî, *el-Ensâb*, VI/316.

²¹⁹ Bkz. Muhammed b. ‘Alî b. Muhammed b. ‘İmrânî, *el-İnbâ fi Târîhi‘l-Hulefâ*, thk Qâsim es-Samarrâî, Dâru‘l-Âfâki‘l-‘Arabiyye, Qâhire, 2001, I/8.

²²⁰ Merwezî, *el-Ensâb*, VI/316; İbnu‘l-Esîr, *el-Lubâb fi Tehzîbi‘l-Ensâb*, II/74.

²²¹ Bkz. İbn Hallikân, *age*, V/167; Zirîklî, *age*, VII/178.

1324/1906’ da ‘Alî Muhammed el-Becavî’nin tahkiki ile Haydarâbâd’da basılmıştır. Başka baskıları da vardır.²²²

2- Dâlletu’n-Nâşid (ضَاةُ النَّاشِد)²²³

3- el-Keşşâf ‘an-Hakâiqi’t-Tenzîl ve Uyûni’l-Eqâvil fi Vucûhi’t-Te’vîl:

(الكشاف عَن حَقَائِقِ التَّنْزِيلِ وَ عِيُونِ الْاِقْوَالِ فِي وَجُوهِ التَّوِيلِ)

el-Keşşâf, bir tefsir çalışmasıdır. Zemahşerî’nin en mühim eserleri arasında yer almaktadır. Sahasında çok değerli bir tefsirdir. Zemahşerî, bu tefsirini Mekke’deki son ikameti sırasında, dostu ve aynı zamanda talebesi Mekke Şerifi İbn Vahhas’ın teşvik ve ısrarı ile yazmaya başlamış üç yıl gibi kısa bir müddet içinde tamamlamıştır.²²⁴ *el-Keşşâf*’ta, tefsire şahid olarak getirilen bin kadar beyit vardır. Bu beyitler, anlamı zor anlaşılır beyitler olup bunların şerh ve açıklamaları için de müstakil eserler yazılmıştır. Mesela Muhibbuddîn Efendi’nin *Tenzîlu’l-Âyât ‘Ale’s-Şewâhid mine’l-Ebyât Şerhu Şewâhidi’l-Keşşâf*ı çok meşhur olup *el-Keşşâf*’ın muhtelif baskılarının sonuna eklenmiştir.²²⁵ Bu tefsir üzerine otuzdan fazla telhis, haşiye veya ta’lika yazılmıştır. Ayrıca, *el-Keşşâf* tefsirinde geçen hadislerin tahriri ve bu tefsirle ilgili diğer hususlarla ilgili eserler de telif edilmiştir. *el-Keşşâf* hakkında Zemahşerî’ye nibet edilen şu beyitler meşhur olmuştur:

(إن التفاسير في الدنيا بلا عدد ... وليس فيها لعمرى مثل كشافى)

إن كنت تبغى الهدى فالزم قراءته ... فالجهل كالداء والكشاف كالشافي)

“Dünyada sayısız tefsir vardır,

Yemin olsun ki onlardan *el-Keşşâf* gibisi yoktur.

Doğru yolu istiyorsan, onu oku!

²²² Ferrûh, *Târîh*, III/280; İsmâ‘il Lûtfi Çakan, *Hadis Edebiyatı- Çeşitleri-Özellikleri- Faydalanma Usulleri*- 4. Bsm. MÜİFV. Yay. İstanbul, 1997. s.185. Zemahşerî’nin bu eseri, Reşit ‘Abdurrahmân el-‘Ubeydî tarafından (Bağdât, 2001) yayınlanmıştır. Zemahşerî, bu kitabını Hicri 516 yılının Rebiu’l-ahir ayında tamamlamıştır. Bkz. Kâtib Çelebî, *age*, II/1217. ‘Alî Muhammed el-Becavî-Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm tahkiki ile (Dârul-Ma‘rife, Lübnan, ts.) 4 cilt halinde basılmıştır.

²²³ Bkz. Zehebî, *Siyer*, XV/18; Kâtib Çelebî, *age*, II/1085.

²²⁴ Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, s. 511.

²²⁵ Çetiner, “Zemahşerî”, *Şamil İslâm Ansiklopedisi*, s. 342.

Çünkü cehalet hastalık, el-Keşşâf ise ilaç gibidir.”²²⁶

el-Keşşâf’ın, Zeyl’li olarak en meşhur baskısı belki de İskenderî İbn Munîr Ahmed b. Muhammed’e (ö.683/1283) ait olan *el-İntisâf mine’l-Keşşâf* adlı çalışmadır.²²⁷ *el-Keşşâf* için kimileri “muhalles eser” derken²²⁸, kimileri de onu tenkit ederek “apaçık batıl bir tefsir” olarak nitelendirmiştir.²²⁹

Menâsiku’l-Hac (مَنَاسِكُ الْحَجِّ)²³⁰

4- **el-Minhâc fi’l-Usûli’d-Dîn** (الْمِنْهَاجُ فِي الْأَصُولِ الدِّينِ)²³¹

5- **Mu‘cemu’l-Hudûd** (مُعْجَمُ الْحُدُودِ)²³²

6- **Muhtasaru’l-Muwâfaqatu Beyne Âli’l-Beyti we’s-Sahâbe**

(مختصر الموافقة بين آل بيت والصحابة)

Bu eserin Berlin 9656; Heseprîs 12/117; 9912’de kayıtları vardır.²³³

7- **el-Muntahab min Dâlleti’l-Munşid** (الْمُنْتَحَبُ مِنْ ضَلَالَةِ الْمُنْشِدِ)²³⁴

8- **Nuketu’l-A’râb fi Garîbi’l-Î’râb (fi’l-Qurân)** (نكت الاعراب في غريب الاعراب)

Bu eserin (Qâhire, 1/8) kaydı vardır.²³⁵

9- **er-Râid fi’l-Ferâid** (الرَائِدُ فِي الْفَرَائِدِ)²³⁶

Bu kitabın (Ahmed Timur Paşa, Mecelletu’l-Macma‘u’l-İlmî, Dimaşq, 10/313) kaydı vardır.²³⁷

²²⁶ el-Hamewî, *Mu‘cem ‘ul-Udebâ*, VI/2689; ez-Zehebî, *Siyer*, XX/152; ‘Abdurrahman b. Ebû Bekir Celaleddin es-Suyûtî, *Nevâhidü’l-Ebkâr we Şevâhidü’l-Efkâr*, Cami‘atu Umî’l-Qurâ, Kulliyetu’d-Da‘veti ve Usûli’d-Dîn, Mekke, 2005, I/4; *Buğyetü’l-Wu‘ât*, II/280; Kâtip Çelebî, *age*, II/1475.

²²⁷ Bkz. ‘Adnân Zerzûr, *Muqaddimetu fi Usûli’t-Tefsir Şerhi*, 2. Basım. Muessesetu’r-Risâle, Beyrût, 1972, s. 86. Keşşâf’ın birçok şerh, zeyl ve telhisi bulunmaktadır. Onların geniş listesi için bkz. Brockelmann, *Târîhu’l-Edebi’l-Arabî*, V/216-226.

²²⁸ Cündioğlu, *Kur’an’ı Anlama’nın Anlamı*, s. 11.

²²⁹ Bkz. İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ el-Kubrâ*, V/85; *Minhâcu’s-Sunne*, V/432; *Muqaddimetu fi Usûli’t-Tefsîr*, s. 78, 82, 86, 90.

²³⁰ İsmâ‘il Paşa, *age*, II/403.

²³¹ İsmâ‘il Paşa, *age*, II/403; Brockelmann, *age*, V/238.

²³² İsmâ‘il Paşa, *age*, II/403.

²³³ Brockelmann, *age*, V/231.

²³⁴ Bağdatlı İsmâ‘il Paşa, *age*, II/402.

²³⁵ Brockelmann, *age*, V/238.

²³⁶ Kâtip Çelebî, *age*, I/831; İsmâ‘il Paşa, *age*, II/402.

²³⁷ Brockelmann, *age*, V/238.

10- Şerhu Muhtasari'l-Qudûrî fi Furû'î'l-Hanefiyye (شرح مُختَصَر القُدُورَى فِي)

(فُرُوعُ الْحَنَفِيَّةِ)²³⁸

11- Ruûsu'l-Mesâil fi'l-Fıqh (رُؤُوسُ الْمَسَائِلِ فِي الْفِقْهِ)²³⁹

12- Şafi'l-İyy min Kelami's-Şafîî (شَافِي الْعِي مِنْ كَلَامِ الْإِمَامِ الشَّافِعِيِّ)²⁴⁰

13- Şeqâiqu'n-Nu'mân fi Haqâiqi'n-Nu'mân

(شَقَائِقُ النُّعْمَانِ فِي مَنَاقِبِ النُّعْمَانِ الْإِمَامِ أَبِي حَنِيفَةَ) Zemahşerî, bu eserini İmam Azam Ebû Hanife'nin (ö.150/767) menkıbeleri hakkında kaleme almıştır.²⁴¹

1.6.2. Edebiyata Dair Eserleri

1- Atwâqu'z-Zeheb fi'l-Mewâ'iz we'l-Hutab (Nesâihu's-Sigâr)

(اطواق الذهب في المواعظ و الخطب/ نصائح الصغار)

Bu eserin bir diğer adı da *Nesâihu's-Sigâr*'dır²⁴²; kısa ve özlü olmak üzere 100 kadar mev'ize ve hutbeyi içermektedir.²⁴³ *Atvaqu'z-Zeheb*'in kayıtlı olduğu birçok kütüphanenin olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz. Eserin mevcut olduğu kimi kütüphanelerdeki kayıt numaraları şunlardır:

2- A'cebu'l-Aceb fi Şerhi Lâmiyeti'l-'Arab (اعجب العجب في شرح لامية العرب)

Zemahşerî'nin bu eseri, cahiliye şairlerinden Şenfera'nın (ö.510) 68 beyitlik *Lâmiyyetu'l-'Arab* adlı kasidesinin şerhidir. Bu kasidenin birçok şerhi olduğu gibi Zemahşerî de onu şerh etmiştir.²⁴⁴ Zemahşerî, söz konusu kasideyi şerh ederken her

²³⁸ İsmâ'il Paşa, *age*, II/402.

²³⁹ İsmâ'il Paşa, *age*, II/403.

²⁴⁰ Bkz. Kâtib Çelebî, *age*, II/1022; İsmâ'il Paşa, *age*, II/403.

²⁴¹ Kâtib Çelebî, *age*, II/1056; İsmâ'il Paşa, *age* II/402.

²⁴² Bkz. Bkz. Kâtib Çelebî, *age*, II/1955; Said Zihni, *Tercüme-i Atvaku'z-Zeheb*, Giriş, s. 1-4; Brockelmann, *age*, V/235;

²⁴³ Bkz. Kâtib Çelebî, *age*, I/117; Ahmet Emîn, *Zuhru'l-İslâm*, Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısriyye, Qâhire, ts, s. 51; ayrıca yazma eserler için bkz. Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi, nu: 416-17, Ayasofya, nu-2911, 3780; Çorlulu 'Alî Paşa nu: 443-23; Hafid Efendi, nu: 275-1; Reşid Efendi, nu: 715-3.

²⁴⁴ Zemahşerî'nin yanı sıra *Lamiyetu'l-'Arab*'ı şerh edenler arasında Ebû'l 'Abbâs Ahmed b. Yahyâ ile Mueyyed b. 'Abdullatif el-Hacavânî de bulunmaktadır. Bkz. Kâtib Çelebî, *age*, II/1539.

beyitte kelimeleri açıklamış, beyitleri genel kapsamıyla ele almış; dil, sarf, nahiv ve biçim açısından analiz etmiştir. Bu eserin ilk baskısı 1396 tarihinde (Dâru'l-Virakeyer ismi yok) tarafından yapılmıştır.²⁴⁵

3- Dîwân (ديوان)

Zemahşerî'nin şiirlerini içeren bir eserdir.²⁴⁶ Zemahşerî, birçok konuda şiir yazmıştır. Hatta bir kasidesinde şarabın özelliği hakkında vurgu yaptıktan sonra, Allah'ın, kendisini bağışlamasını dilemektedir. Şair Zemahşerî, o şiirinde :”Şiire şarabı övmekle başladığımdan dolayı Allah beni bağışlasın. Oysaki ben onu tatmadım; ailemden ne babam ne bir başkası onu tattı. Bu konuda herkes beni onaylayacaktır” sözleriyle nedametini ifade etmiştir.²⁴⁷

4- Dîwânu'z-Zemahşerî (ديوان الزمخشري)

Zemahşerî, bu eserinde *Dîwânu Resâil* sahibi aynı zamanda candan dostu olan Mekke Emiri Ebû'l-Hasan 'Alî b. Hamza b. Wahnâs'ı anmıştır.²⁴⁸ Bu eser Medine 705; Aşır Efendi 1/330 (ZDMG 63. 389); Qâhire, 3/131 kütüphane kayıtlarında bulunmaktadır.²⁴⁹

5- el-Qistâs fi 'İlmi'l-'Arûz (القسطاس في علم العروض)

Bu kitap arûz hakkındadır.²⁵⁰ Ebû'l-Me'alî 'İzzeddîn Abdulvahnâb b. İbrâhîm b. Abdulvahnâb ez-Zencanî el-Hazrecî (ö.660/1262), adı geçen eseri, *Tashîhu'l-Miqyâs fi Tefsîri'l-Qistâs* adıyla şerh etmiş ve şerhini (655/1257) yılında

²⁴⁵ Bkz. 'Abdulvahnâb Sabûnî, *Şu'ara we Dewâwin*, Mektebetu Dari's-Şarq, Beyrût, ts, s. 14; Brockelmann, *age*, V/238. Bu eserin (thk. Muhammed İbrâhîm Hûr, Şam, 1987) ve (Matba'atu'l-Cevaib, Kostantiniye, H/1300) baskıları da vardır. Bkz. Ferrûh, *Târîh*, III/280. Mehmed Akif Ersoy (ö. 1936), Zemahşerî'nin bu eserini okumuş, öğrencilerine tanıtmıştır. Bkz. Dücan Cündioğlu, *Bir Kur'an Şairi Mehmed Akif ve Kur'an Meali*, Kapı Yayınları, 4. Bsm. İstanbul, 2010, s. 38, 48. Ayrıca bkz. Brockelmann, *age*, V/238.

²⁴⁶ Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye'de el yazması mevcuttur. Edeb: 529; 238 sayfa, bkz. 'Awad, *Atwâq*, s. 18.

²⁴⁷ 'Awad, *Atwâq*, s. 10.

²⁴⁸ Kâtib Çelebî, *age*, I/791.

²⁴⁹ Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, V/237.

²⁵⁰ Fahrüddîn Kabbâra tarafından (Muessesetu'l-Ma'arif, Beyrût 1987) yayınlanmıştır. Yazmaları için bkz. Süleymaniye Ktp. Ayasofya, nu: 4525; Halet Efendi ilavesi, nu: 213/6, Lala İsmâ'il, nu: 740/4 Laleli 1984/3, Reisu'l-Kuttâb nu: 990/1 Reşid 1117/4.

tamamlamıştır.²⁵¹ *Emalu Cârillah*: Kâtib Çelebi, bu eseri kaydederken Zemahşerî'yi “Bütün edebi sanatlarda allame” olarak nitelendirmiştir.²⁵²

6. Maqâmâtü'z-Zemahşerî/ Nesâihu'l-Kibâr (المقامات/ نصائح الكبار)

Atwâqu'z-Zeheb, kimi zaman *Nesâihu's-Sığâr* adıyla yayımlandığı gibi Zemahşerî'nin Maqâmât'ı da *Nesâihu'l-Kibâr* adıyla yayımlanmıştır. Yazar bu kitabını şiddetli bir hastalıktan sonra 512/1118'de yazmıştır.²⁵³ Eser, elli makaleden oluşmuştur. Yazar, her makalenin başında “Ya Ebe'l-Qâsım!” hitabıyla kendisini muhatap alarak özgün bir üslup geliştirmiştir. Eser, basılmıştır.²⁵⁴ Qâsım b. Huseyin b. Ahmed el-Hârezmî (ö.617/1220) tarafından *et-Tavdîh* adıyla Maqâmât'ın bir şerhi yapılmıştır.²⁵⁵

Bu eser Qahire,'de hicri 1312 ve 1325 yıllarında basılmıştır. Eser, Oscar Rescher (ö.1972) tarafından Almancaya çevirilmiştir.²⁵⁶

7- Mersiyyetu fî Şeyhihi Ebî Muzar (المرثية في شيخه أبي مضر)

Bu kitap, Zemahşerî'nin yetişmesinde oldukça emeği geçen ve kendisine Mu'tezile mezhebinin yorumlarını öğreten hocası Ebû Muzar Mahmûd b. Cerir ed-Dabbîy el-İsbahânî (ö.507/1113)'ye mersiye formatında yazdığı ve ithaf ettiği bir eserdir.²⁵⁷

8- el-Mustaqsâ fî Emsâli'l-'Arâb (المستقصى في أمثال العرب)

Arab atasözlerine dair bir eserdir. Atasözleri, ilk kelimelerine göre alfabetik olarak sıralanmıştır. Atasözlerin sayısı, takriben 4461'dir. Zemahşerî, atasözlerin

²⁵¹ Kâtib Çelebî, *age*, II/1326. Medine 705; Âşir Efendi, 1/330; Qâhire 3/131 yer ve numaralardaki kayıtlarda mevcuttur. Bkz. Brockelmann, *age*, V/237.

²⁵² Bkz. Kâtib Çelebî, *age*, I/164; Brockelmann, *age*, V/229; İsmâ'il Paşa, *Hediyyetu'l-Arifîn*, II/403.

²⁵³ Bkz. Brockelmann, *age*, V/231-232.

²⁵⁴ Matba'atu'l-Abbâsiyye'de (Qâhire, H/1312) basılmıştır. Bkz. Kâtib Çelebî, *age*, II/1791; Brockelmann, *Târîh*, V/232; Ferrûh, *age*, III/280.

²⁵⁵ İbn Qutluboğa, *Tâcu't-Terâcim*, II/40. Maqâmât baskıları için bkz. el-Matba'atu'l-Abbâsiyye, Mısır, 1993.

²⁵⁶ Brockelmann, *age*, V/232.

²⁵⁷ Brockelmann, *age*, V/237.

açıklamalarını, doğuşunu, dil yapısını ve tahlillerini de vermiştir.²⁵⁸ Kâtib Çelebî'nin kaydettiğine göre Zemehşeri, *el-Mustaqsâ*'yı yazdığında Ebû'l-Fadl Ahmed b. Muhammed en-Nisâbûrî'nin (ö.518/1125) *Mecmau'l-Emsâl* adlı kitabını görmüş, onu tetkik etmiş; ibarelerinin sadelik ve basitliğine hayran kalarak kendi eserinin yazımına son vermiştir.²⁵⁹

Muhammed 'Abdulfufîd Hân editörlüğünde (Dâiretu'l-Ma'arifi'l-'Osmaniyye, Haydarâbâd, H/1321) basılmıştır.²⁶⁰ Bu eser, Yûsuf Sıdkı Efendi (ö.1903) tarafından *Mehâsinu'l- Hisâm* namıyla da şerh olunmuştur.²⁶¹

9- Newâbiğu'l-Kelim/Kelimu'n-Newâbiğ (نوايغ الكلم / كلم النوايغ)

Bu eser, hem *Newâbiğu'l-Kelim* hem *Kelimu'n-Newâbiğ* adıyla basılmıştır. Birçok şerhi yapılmıştır. Mueyyuddîn b. el-Muvaffaq (ö.640/1244);²⁶² Muhammed b. Dahkan 'Alî en-Nesefî (ö.700/1300) şerhi; Ebû'l-Hasan b. 'Abdolvahhâp (ö.770/1368) şerhi; Emiru'l-Yemenî Selahaddîn Muhammed (ö.782/1380) şerhi; 'Allâme Taftazânî (ö.792/1389)'nin *en-Ni'emu's-Sewabiğ fi Şerhi'n-Newâbiğ* şerhi; Radiyuddîn Muhammed b. İbrâhîm İbnu'l-Hanbelî'nin (ö.971/1563) *Sewabiğu'n-Newâbiğ fi Şerhi Newâbiği'l-Kelim*; Bayezid b. 'Abdulgaffâr el-Qonevî (ö.983/1575) şerhi; Mescid-i Nebi'nin İmamı Mewlâ Muhammed el-Munşî (ö.1001/1593)'nin şerhleri²⁶³ bulunmaktadır.²⁶⁴ Behice el-Hasenî tarafından (Mecelletu'l-'Arab, Riyâd,

²⁵⁸ Yüce, "Zemahşerî", *İA*, XIII/514; Dairetu'l-Ma'arifi'l-Osmaniye matbaasında Muhammed 'Abdulfufîd Hân tarafından (Haydarâbâd, 1381/1962) basılmıştır. Bkz. 'Avad, *Atwâqu'z-Zeheb Şerhi*, s. 12.

²⁵⁹ Bkz. Kâtib Çelebî, *age*, II/1598. Bu eserin baskı ve nüshaları için bkz. Brockelmann, *age*, V/232.

²⁶⁰ Ferrûh, *age*, III/280. Bu eser (Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût) 1987'de basılmıştır. Bkz. Brockelmann, *age*, V/232.

²⁶¹ Mehmet Kasım Özgen, "Bursalı Mehmet Tahir'in Ahlâk Kitaplarımız Adlı Eseri", *bilimname* XVIII, 2010/1, S. 257.

²⁶² İbn Qutluboğa, *Tâcu't-Terâcim*, II/115-116.

²⁶³ Bkz. Kâtib Çelebî, *age*, II/1978. Taftazânî'nin şerhi, Mısır'da (Matba'atu Vadi'n-Nîl, Qâhire, H/1286) *el-Kelimu'n-Newâbiğ* ile birlikte basılmıştır. Şerhler listesi için bkz. Brockelmann, *age*, V/233.

²⁶⁴ Bkz. İsmâ'il Paşa, (*Keşfu'z-Zunûn Zeyli*, neşreden: Şerafettin Yaltkaya- Rifat Bilge, MEB Yay, İstanbul, 1972, II/29, 679; Ziriklî, *el-A'lâm*, V/302. 'Ali Nâzîma (ö. 1935), Zemahşerî'nin "Newâbiğu'l-Kelim" adlı eserini 1303/1885 yılında Osmanlıcaya çevirmiştir. Nazîma'nın çevirisi Taceddin Uzun tarafından günümüz Türkçesi ile yayımlanmıştır. Bkz. "Newâbiğu'l-Kelim ve Tercümesi", Damla Ofset, Konya, 1997. Bu eser ve çevirmeni hakkında tarafımızdan bir makale çalışması yapılmıştır. Bkz. Hacı Çiçek, "'Ali Nazîma ve Newâbiğu'l-Kelim Tercümesi Adlı Eseri" *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 3, sayı 1, Bahar 2012 Malatya, 117-142.

1971) yayınlanmıştır. Fransızca'ya da tercüme edilmiştir. Seçilmiş vecizelerden oluşan bu eserin birçok yazma nüshası vardır.²⁶⁵

10- Nuzhetu'l-Mute'nes ve Nehzetu'l-Muqtebes (نزهة المتأنس و نهضة المقتبس)

Bu eserin (Ayasofya 4331 ZDGM 64, 508) kaydı bulunmaktadır.²⁶⁶

11- Rabî'u'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahbâr (ربيع الأبرار و نصوص الأخبار)

Zemahşerî'nin bu eseri²⁶⁷ muhaderat konusunda bir eser olup, tarihî, edebî, ilmî ve hikemî sözlerden seçilmiştir.²⁶⁸

1.6.3. Dile Dair Eserleri

1- el-Amâlî fi'n-Nahw (الأمالي في النحو)²⁶⁹

2- Cewâhiru'l-Luga (جواهر اللغة)

Zemahşerî'nin bu eserini, Mevlana Muhammed el-Hawafî düzenlemiştir.²⁷⁰

3- el-Cibâlu we'l-Emkinetu we'l-Miyâh (الجبال و الامكنة والمياه)

Eser İbrâhîm es-Samarraî tarafından Bağdât'ta 1967'de yayımlanmıştır.²⁷¹

4- el-Enmuzec fi'n-Nahw (الانموزج في النحو)

Bu eser kimi zaman *el-Unmûzec* diye ifade edilmektedir. Zemahşerî'nin bu eseri, nahivle ilgilidir.²⁷² Zemahşerî, adı geçen kitabı, diğer bir eseri olan “el-Mufasssal”dan özetlemiş²⁷³; onu yeni başlayan öğrenciler için “el-Kâfiye” gibi yararlı bir mukaddime formatına sokmuştur. Söz konusu eseri, “Zeynu'l-‘Arab” lakabıyla

²⁶⁵ Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, s. 513. Daha geniş şerh listesi için bkz. Brockelmann, *age*, V/231-234.

²⁶⁶ Bkz. Brockelmann, *age*, V/237.

²⁶⁷ Kâtib Çelebî, *age*, I/832; İsmâ'il Paşa, *age*, II/402.

²⁶⁸ Baskı ve şerhleri için bkz. Brockelmann, *age*, V/234-235.

²⁶⁹ İsmâ'il Paşa, *age*, II/402.

²⁷⁰ Kâtib Çelebî, *age*, I/616; İsmâ'il Paşa, *age*, II/402.

²⁷¹ Bkz. Brockelmann, *age*, V/227-229.

²⁷² Meydanî'nin *Nuzhetu'l-Muştaq* adlı eseriyle birlikte (Matba'atu'l-Cevâib, Kostantiniye, H/1299) basılmıştır. Bkz. Ferrûh, *age*, III/280.

²⁷³ Brockelmann, *age*, V/227.

meşhur ‘Alî b. ‘Abdullah el-Mısri ve Cemaluddîn Muhammed b. ‘Abdulganî el-Erdebîlî (ö.647/1249.); İbrâhîm Sa’îd el-Husûsî, *Şerhu ‘Umdetu’s-Serriyy ‘ala Enmuzeci’z-Zemahşerî* (Matba‘atu’l-Kubrâ el-Emiriyye, Bûlâk, H/1312) şerh etmiştir.²⁷⁴

5– Esâsu’l-Belâğa (اساس البلاغة)

Bu eser, Arab dili ve lügati ile ilgilidir. Arap dilindeki mecazları, edebi özellikleri ve belâgatla ilgili tabirleri içeren hacimli bir eserdir.²⁷⁵ Eserde isti’âre ve mecaz sanatına daha ağırlık verilen²⁷⁶ ve alfabetik hazırlanan bir sözlüktür. O zamana kadar kelimelerin ilk harflerine göre telif edilen sözlüklerde bu sistematığı görmek mümkün değildi. Alfabetik olanlar da kelimelerin son harflerine göre sıraya konulmuştu. Onun, Arapçaya ne kadar hâkim olduğu bu eserde ortaya çıkmıştır. Eserde kelimelerin lügâvî ve mecâzî manaları verilirken eski Arap şiirinden bolca istifade edilmiş, ancak şiirlerin şairlerine nadiren işaret edilmiştir.²⁷⁷

Zemahşerî, bu eserinin ت ر ب maddesinde Arap topraklarında neredeyse bütün yerleşim birimlerine girdiğini ve oraları gördüğünü söylemiştir.²⁷⁸ Bu eserin birçok baskısı vardır.²⁷⁹

6– el-Mufasssal fi Sina‘ati’l-İ‘râb (المفصل في صناعة الأعراب)

Bu kitap, nahiv ile ilgilidir. Yazar, adı geçen eserine 513/1120 yılının Ramazan ayının başında başlamış ve 514/1121 Muharrem ayının ilk haftasında da eserini tamamlamıştır.²⁸⁰

²⁷⁴ Bkz. Kâtib Çelebî, *age*, I/185; Ferrûh, *age*, III/280. Bazı baskı ve şerhleri için bkz. Matbaatu’l-Cevâib, (Meydanî’nin *Nuzhetu’l-Muşâtâq* adlı eseriyle birlikte), İstanbul, H/1299. *el-Enmûzec fi’n-Nahw*’in şerh listesi için bkz. Brockelmann, *age*, V/227-229.

²⁷⁵ Kâtib Çelebî, *age*, I/74.

²⁷⁶ Brockelmann, *age*, V/231.

²⁷⁷ Çetiner, “Zemahşerî”, *Şamil İslâm Ansiklopedisi*, s. 341. Bu eserin Qâhire, H/1299; Qâhire (Muhammed Mustafâ), H/1327; Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye, Qâhire, 1922–1923.

²⁷⁸ Cerrahoğlu, *age*, I/345.

²⁷⁹ Bkz. Haz: Muhammed Buleysî-Mustafâ Wehbî, el-Matba‘atu’l-Vehbiyye, Qâhire 1883; Muhammed Mustafâ, Kâhire 1909; Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye, Kâhire 1922-1923; thk. ‘Abdurrahîm Mahmûd, Matba‘atu Ortan, Qâhire, 1953; thk. Muhammed Bâsil Uyûnu’s-Sûd, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, 1998. Ayrıca Zeynuddîn Muhammed ‘Abdurrezzâq el-Munâvî (ö. 1031/1622), Zemahşerî’nin *Esâsu’l-Belâğa*’sını, *İhkâmu’l-Esâs fi’İhtisâri’l-Esâs* adlı eserinde özetlemiştir. Bkz. M. Yaşar Kandemir, “Munavî” maddesi, *DİA*, XXXI/574.

Zemahşerî, bu eserini dört bölüme ayırmış, *nahiv* ve *sarf* konularını ele almıştır.²⁸¹ Zemahşerî, bu eserinde, Sîbeweyh'in (ö.194/809) *el-Kitâb* adlı eserinde bulunan her konunun, kendi kitabında da bulunduğunu iddia etmiştir.²⁸² Bu eseri aşağıdaki şekilde tasnif etmemiz mümkündür:

Birinci bölüm, isimlerdir. Yazar, bu bölümde önce merfûlar, mansûblar ve mecrûrlar olmak üzere üç bapta mureb isimlere yer vermiş; sonra mebniler, neseb, fiile bitişen isimler, sülâsî isimlerin mücerred ve mezîd yapıları konularını ele almıştır.

İkinci bölüm, fiillerdir. Bu bölümde mazi, muzari, emir, müteaddi, lâzım, nâkıs ve mukârabe fiilleri, ni'me ve bi'se, ta'accub fiilleri ve fiil vezinleriyle ilgili konular incelenmiştir.

Üçüncü bölüm, harflerdir. Bu bölümde harfi cerler, fiile benzeyen harfler, atıf, nefy, tenbîh, nidâ, istisnâ, tefsîr, tahdîd, teşvîk, takrîb, istifhâm, şart, talîl ve tezekkür harfleri ele alınmıştır.

Dördüncü bölüm, müştereklerdir. Bu bölümde ise imâle, vakf hükümleri, hemzenin tahfifi, iltikâu's-sâkineyn, vasıl hemzesi, harflerde ziyade ve ibdâl, i'tilâl ve idgâm gibi konuları ele alınmıştır.²⁸³

İbn Hişâm (ö.761/1359) *el-Muğni'l-Lebîb* adlı eserinde, 160 konuda Zemahşerî'nin *el-Mufasssal*'ından söz etmiştir.²⁸⁴ Mufasssal'ın birçok şerhi bulunmaktadır; bazıları şunlardır:

Ebû'l-Beka 'Abdullah b. el-Huseyin el-'Ukberî (ö.616/1219) *el-Îzâh*. Bu eserin, *el-Muhassal* adıyla şerh edildiğine dair görüşler de vardır.²⁸⁵ Dil, fıkıh, hesap

²⁸⁰ Kâtib Çelebî, age, II/1774. Bu eser, *el-Mufasssal fî İlmi'l-'Arabiyye* adıyla da bilinmektedir. Bkz. *el-Mufasssal fî Şerh-i Ebyâti'l-Mufasssal*, Muhammed Bedruddin Ebû Firas en-Na'sanî, thk. Saîd Mahmûd 'Ukayyil, Dâru'l-Cîyl, Beyrût, 2003.

²⁸¹ Bkz. *el-Mufasssal fî İlmi'l-'Arabiyye*, thk. Muhammed 'İzzuddîn es-Sa'îdî, Beyrût, 1990; Matba'atu'l-Kevkebî-Şarkî, İskenderiye H/1291.

²⁸² el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, s. 290.

²⁸³ el-Hamd, Gânim Qadûrî, "Nahiv Eserlerinin Telifinde Takip Edilen Yöntemler", çev. Ali Bulut, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2008, sayı:1, s. 380.

²⁸⁴ Bkz. 'Ali Fawdâ Neyl, *İbn Hişâm el-Ensari we Asaruhu we Mezhebuhu'n-Nahwi*, Camiatu Melik Suud, Riyâd, ts. IV/432. Cubrân b. Ahmed Salih, *el-Mesâilu'n-Nahwiyye fî'l-Ayâti'l-Quraniyye Beyne ez-Zemahşerî we İbni Hişâm* adlı bir çalışma (Camiatu İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye H/1403) yapmıştır. Farklı baskıları için bkz. Thk. 'Ali Ebû Malham, Mektebetu'l-Hilâl, Beyrût, 1993.

ve nahiv konusunda uzman olan bu âlimin, nahiv alanında *İ'rabu'l-Qur'ani'l-'Azîz* ve *el-Lubâb* eserlerinin yanı sıra Mutenebbî (ö.354/965)'nin *Dîwânı*'na haşiye yazmıştır.²⁸⁶

Qâsım b. Huseyin b. Ahmed el-Hârezmî (ö.617/1220). Bu zat, Mufasssal'ın şerhine *et-Tahrîr* adını vermiştir. Nahiv alanında da *Kitâbu'z-Zewâyâ we'l-Hebâyâ* adlı bir eseri vardır; Tatarlar tarafından öldürülmüştür.²⁸⁷

Ahmed b. Ebû Bekir b. Ebû Muhammed el-Hârezmî (ö.620/1223). Bu zat, edip ve nahivci olup son derece zeki, hafızası güçlü ve takva sahibi bir gençtir. Eserinin adı *Şerhu mufasssal'dır*. Öldüğünde otuz yaşlarında idi.²⁸⁸

'Alî b. Muhammed b. 'Abdussamed es-Sehâvî (ö.643/1246). Bu bilginin *Mufasssal*'a yaptığı iki şerhi vardır.²⁸⁹

Muvaffakuddîn Ebû'l-Beqâ Ya'îş b. 'Ali (ö.643/1246). İbn Ya'îş²⁹⁰, yetmiş yaşında iken Zemahşerî'nin *Mufasssal*'ına şerh yazmıştır. Onun şerhi oldukça hacimli (10 cilt) bir eserdir.²⁹¹

Ebû 'Amr 'Osman b. 'Omer İbnu'l-Hacib (ö.646/1249: *el-Îzâh*).²⁹² 'İlmuddîn Qâsım b. Ahmed el-Levrekî el-Endulusî (ö.661/1263): *el-Muvassal*.

Ebû 'Abdullah Muhammed b. 'Abdullah İbn Mâlik (ö.672/1274). İbn Mâlik, 630/1233 yılında Şam'a gitmiş, orada İbnu'l-Hacib'ten (ö.646/1249) ders almış, Haleb'e yerleşmiştir. Orada İbn Ya'îş'e öğrencilik yapmıştır. Bilahare Şam'a dönmüştür. Kıraat, hadis, nahiv ve kolayca şiir yazma alanında meşhur olmuştur. *El-Muassal fî Nazmi'l-Mufasssal*'ın yanı sıra *Elfiyye*, *Tuhfetu'l-Mewdûd fî'l-Maqsûri*

²⁸⁵ Bkz. Kâtib Çelebî, *age*, II/1774; Maqdisî, *Kitâbu'r-Ravdateyn*, V/181.

²⁸⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II/1991. 'Akberî'nin ayrıca *el-İfsâh an Me'anî Ebyâti'l-Îzâh*, *Telhîsu Ebyâti's-Şi'ri li Ebî Ali*, *Telhîsu't-Tenbî li-İbni Cinnî* we *el-Muntahâb min Kitabi'l-Muhtasâb* adlı eserleri vardır. Bkz. Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, s. 279.

²⁸⁷ İbn Qutluboğa, *Tâcu't-Terâcim*, II/40.

²⁸⁸ el-Hamewî, *Mu'cem'ul-Udebâ*, I/206.

²⁸⁹ Bkz. Dayf, *age*, s. 341.

²⁹⁰ Dayf, *age*, s. 283.

²⁹¹ Dayf, *age*, s.280. İbn Ya'îş, aslen Musullu olup Halep'te doğmuştur; nahivde edip, belâgatte hatip, adalette Ebû Zer idi. *Şerhu't-Tasrîfi'l-Mulûkî*, *Şerhu Kitabi'l-Mufasssal* gibi eserleri vardır. Bkz. İbnu'l-Qiftî, Cemâleddîn Ebû'l-Hasan 'Alî b. Yûsuf, *İnbâhu'r-Ruwât 'ala Enbâhi'n-Nuhât*, I-IV, el-Mektebetu'l-Unsuriyye, Beyrût, 2003, IV/45-46.

²⁹² İbnu'l-Hacib'in şerhine ise Fahrüddîn el-Çarperdî Ahmed b. Hasan (ö. 746/1346) bir haşiye yazmıştır. Bkz. Kâtib Çelebî, *age*, II/1774.

we'l-Memdûd, el-Kâfiyetu's-Şafiyye, et-Teshîl we Şerhuhu, Şerhu'l-Kâfiye, Şerhu Cezûliye, el-Fewâid fi'n-Nahw, İ'rabu Muşkili Sahihi'l-Buharî ve İ'câzu't-Ta'rif fi 'İlmi't-Tasrîf adlı eserleri vardır.²⁹³ Mufasssal'ın bir şerhini de Bedruddîn Hasan b. Qâsım el-Muradî el-Hawrânî (ö.749/1349)²⁹⁴ yapmıştır.

7- el-Mufred we'l-Muellef fi'n-Nahw (المُفْرَد والمؤلف في النحو)

8- el-Mufid fi't-Tasrîf (المفيد في التصريف)

Bu eserin tahkikini Irak el-Enbar Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Muhammed Fettâh el-Cabavî yapmıştır.²⁹⁵

9- el-Mufred we'l-Murekkeb fi'l-'Arabiyye (المُفْرَد والمركب في العربية)²⁹⁶

10- el-Muhacât (المحاجة)

Bu eseri İlmuddin b. Abdussamed es-Sehavî (ö.843/1439) şerh etmiştir. Eser, kendi alanında en çok tanınan kitap olmuştur.²⁹⁷ Bu eserin özelliği, Arap dilinin inceliklerini sorulu cevaplı bir şekilde anlatmasıdır.²⁹⁸

11- Muqaddimetu'l-Edeb (مقدمة الادب)

Bu eser, bir lügat kitabı olup *Edebiyata Giriş* anlamındadır. Arap dil bilgini Zemahşerî tarafından Arapçayı diğer insanlara öğretmek üzere yazılan bir sözlüktür. Dönemin dil bilgisiyle ilgili tek eseri, Zemahşerî'nin *Muqaddimetu'l-Edeb* 'idir. Zemahşerî eserinin ön sözünde, kitabını, dönemin hükümdarı Atsız'ın (ö.551/1156), dillerden Arapçayı seçmesi nedeniyle Türklere ve Farslara Arapça öğretmek için

²⁹³ Dayf, *el-Medaris*, s.311.

²⁹⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Kâtib Çelebî, *age*, II/1774. İsmâ'il Paşa ise Zemlekân hatibi Kemâleddîn 'Abdulvahid b. 'Abdülkerîm b. Halef 'in (ö. 651/1255) *el-Mufaddal 'ale'l-Mufasssal fi Dirayeti'l Mufasssal* ve Bedruddîn Ebû Faris Muhammed el-Halebî'nin (ö. 1323) *el-Mufaddal Şerh-u Ebyâti'l-Mufasssal*'ını kaydetmiştir. Bkz. *Keşfu'z-Zunûn Zeyli*, II/530; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Rawdateyn* V/288; Brockelmann, *age*, V/224-227.

²⁹⁵ Bkz. İSAM demirbaş no: 230136.isam@isam.org.tr.

²⁹⁶ Bağdatlı İsmâ'il Paşa, *age*, II/403.

²⁹⁷ Kâtib Çelebî, *age*, I/1; II/1607; İsmâ'il Paşa, *Hediyyetu'l-Arifin*, II/403.

²⁹⁸ Yüce, "Zemahşerî", *İA, MEB*, XIII/ 512.

yazdığını belirtir. Eserde geçen Arapça cümlelerin altlarında Hârezm Türkçesi, Farsça, Moğolca, Çağatayca, Osmanlıca karşılıkları yer almaktadır.²⁹⁹

Eserin birçok nüshası vardır. Bunlardan bilinen en eskileri Yozgat ve Berlin nüshalarıdır. İstinsah tarihi bilinmeyen ve İran'ın Suster kasabasında bir kütüphanede bulunan Suster nüshası da özellikle Türkçe kelime hazinesinin zenginliği bakımından önemlidir. Eserin en eski nüshası olan Yozgat nüshasını bulup bilim dünyasına tanıtan isim Ahmet Ateş'tir. Zeki Velidi Togan da, eseri tanıtan önemli bir makale yazmıştır. Nuri Yüce ise eser üzerindeki en önemli çalışmayı yapmış ve eserin dil özelliklerini, tam metnini ve indeksini yayımlamıştır.³⁰⁰ Zemahşerî, bu eserini Hârezm devlet adamı Atsız'a (ö.551/1156) ithaf etmiştir.³⁰¹ Bu eser için "Arapça öğrenmek isteyenlerin kolaylıkla kullanabilecekleri şekilde hazırlanmış, Arapça kelime ve kısa cümlelerden ibaret olan pratik bir sözlüktür" demek pekâlâ mümkündür.³⁰²

12- Samîmu'l-'Arabiyye (صميم العربية)³⁰³

Bu eser, kimi yerlerde *Sahihu'l-Arabiyye* (صحیح العربیة) diye geçmektedir.³⁰⁴

13- Şerhu Kitabi Sîbeweyhî (شرح كتاب سيبويه)³⁰⁵

Bu eserlerin dışında çeşitli konuları ele alan ve kimisi sadece adıyla bilinen diğer eserleri de şunlardır:

1- Dîwânu't-Temessul (دیوان التمثيل)³⁰⁶

2- Esâsu't-Taqdîs (اساس التَّقْدِيس)

²⁹⁹ Nesrin Bayraktar, Yabancılar Türkçe Öğretiminin Tarihsel Gelişimi, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, 2005, s. 5.

³⁰⁰ Bkz. İsa Sarı, Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Ders Notları*, Ankara 2007–2008, II/23. Ayrıca bkz. Nuri Yüce, *Mukadimmetu'l-Edeb* (Hvarizm Türkçesi ile Tercümeli Şufter Nüshası, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları, Ankara, 1993, s. 8.

³⁰¹ Cerrahoğlu, *age*, I/346.

³⁰² Bkz. Yüce, *Mukadimmetu'l-Edeb*, s. 7. Brockelmann, bu eserin tercüme ve şerhleri hakkında oldukça yüklü bir liste hazırlamıştır. Bkz. *age*, V/229-230.

³⁰³ Kâtib Çelebî, *age*, II/1082.

³⁰⁴ İsmâ'il Paşa, *age*, II/403.

³⁰⁵ İsmâ'il Paşa, *age*, II/403.

³⁰⁶ Kâtib Çelebî, *age*, I/781; İsmâ'il Paşa, *age*, II/402.

Bu eser, tevhid konusunu işlemektedir. Zemahşerî, mutata olduğu üzere Allah'a hamd ederek eserine başlamıştır.³⁰⁷

3- **Fusûsu'l-Ahbâr** (فصوص الاخبار)³⁰⁸

4- **Fusûsu'n-Nusûs** (فصوص النُّصُوص)³⁰⁹

5- **Hasâisi'l-'Aşereti Kirami'l-Berare** (خَصَائِصُ الْعَشْرَةِ الْكَرَامِ الْبَرَّةِ)

Bu eser, cennetle müjdelenen on sahabinin biyografilerini ele almıştır, basılmıştır.³¹⁰

6- **el-Qasîdetu'l-Ba'ûdiyye** (القصيدة البعوضية)

Bu eser, Allah ve Resulü'nü öven ibarelerden oluşmaktadır. Yazar, eserinde sivrisineğin vasıflarından bile söz etmektedir.³¹¹

7- **Qasîdetu fî Suâli'l-Gazzâlî 'an Culûsillah 'Alal-Arşî we Qusûri'l-Ma'rifeti'l-Beşeriyye**

(قصيدة في سؤال الغزالي عن جلوس الله علي العرش و قصور معرفة البشرية)

8- **el-Keşfu fî'l-Qıraât** (الكشف في القراءة)

9- **Mes'eletu fî Kelimetî's-Şahâde** (مسألة في كلمة الشهادة)

10- **Muteşâbihu Esâmî'r-Ruwât** (متشابه اسامي الرواة)³¹²

11- **Nesâihu'l-Mulûk** (نصائح الملوك)³¹³

12- **Risâletu't-Tasarrufât** (رسالة التصرفات)³¹⁴

13- **er-Risaletu'n-Nâsiha** (الرسالة الناصحة)

³⁰⁷ İsmâ'il Paşa, *Keşfu'z-Zunûn Zeyli*, neşreden: Şerafettin Yaltkaya- Rifat Bilge, MEB Yay, İstanbul, 1972, I/67.

³⁰⁸ İsmâ'il Paşa, *age*, II/402.

³⁰⁹ İsmâ'il Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, II/402.

³¹⁰ Bkz. İsmâ'il Paşa, *age*, II/402; Ferrûh, *age*, III/280.

³¹¹ Bkz. Brockelmann, *age*, V/237.

³¹² İsmâ'il Paşa, *age*, II/403.

³¹³ İsmâ'il Paşa, *age*, II/403.

³¹⁴ Bu eser Muhammed İsmetullah b. Mahmûd Nimetullah el-Buhârî'nin ta'likiyle (el-Mektebu'l-Hindî 989) basılmıştır. Bkz. Brockelmann, *age*, V/238.

Katib Çelebi, bu eser hakkında herhangi bir bilgi vermeksizin kendi kitabında kaydetmiştir.³¹⁵

14- Risâletun fî'l-Mecâz we'l-İsti'âre (رسالة في المجاز و الاستعارة)

15- Sewâiru'l-Emsâl (سوانر الامثال)³¹⁶

16- Şerhu Ebyâti'l-Keşşâf (شرح ابيات الكشاف)³¹⁷

17- Talebetu'l'Afât fî Şerhi't-Tasarrufât (طلبة العفاة في شرح التصرفات)³¹⁸

18- Ziyâdâtun-Nusûs (زيادات النصوص)³¹⁹

Bağdâtlı İsmâ'il Paşa (ö.1920) da, Zemahşerî'nin eserlerini topluca vermiştir.³²⁰

³¹⁵ Bkz. Kâtib Çelebî, *age*, I/895. İsmâ'il Paşa, *age*, II/402.

³¹⁶ Bkz. Kâtib Çelebî, *age*, II/1009; İsmâ'il Paşa, *age*, II/403.

³¹⁷ İsmâ'il Paşa, *age*, II/403.

³¹⁸ İsmâ'il Paşa, *age*, II/403.

³¹⁹ İsmâ'il Paşa *age*, II/403.

³²⁰ Bkz. İsmâ'il Paşa, *age*, II/402-403; Tagriberdî, *Tâcu't-Terâcim*, II/102.

İKİNCİ BÖLÜM

ATWÂQU'Z-ZEHEB'İN ARAP EDEBİYATINDAKİ YERİ

2.1. ŞEKİL AÇISINDAN ATWÂQU'Z-ZEHEB

2.1.1. Atwâqu'z-Zeheb'in Şerh ve Tahkikleri

Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*, *el-Mustaqsa*, *Newâbiğu'l-Kelim*, *el-Mufasssal* vb. birçok eserine şerhler yapıldığı gibi *Atwâqu'z-Zeheb* adlı eserine hem şerhler hem onun formatında bazı eserler kaleme alınmıştır.

Onlardan Şerefuddin Abdulmu'min b. Hibetullah el-İsfahânî eş-Şafi'î (ö.600/1204)'nin *Atbâqu'z-Zeheb fî'l-Mewâ'iz we'l-Hutab*'ını; Ebû'l-Ferec İbn'ul-Cevzî (ö.597/1200)'nin *Atbâquz-Zeheb*'ini; Yûsuf b. es-Seyyid 'Abdulqadir el-Huseynî el-Esîr (ö.1307/1889)'in³²¹ şerhini; Muhammed Emin b. İbrâhîm b. Yûnus Efendi'nin *Ahlâqu'z-Zeheb*'ini; Ahmed Şewqî'nin (ö.1932)'nin *Eswâqu'z-Zeheb*'ini ve Mirzâ Yûsuf Hân'ın (ö.1937) *Qelâidu'l-Edeb fî Şerhi Atwâqi'z-Zeheb*'ini sayabiliriz.³²²

³²¹ Bkz. Brockelmann, *age*, V/235. Adı geçen bu bilgin, 1812 yılında Sayda'da doğmuştur. Şam'a gitmiş, orada bir yıl kadar kalmış, yörenin önde gelen âlimlerinden dersler almıştır. Babasının ölümü üzerine Sayda'ya dönmüştür. Daha sonra Mısır'daki Ezher Üniversitesi'ne kaydolmuş, orada eğitim görmüştür. Yusuf el-Esîr, Mısır'dan Sayda'ya oradan da Lübnan'ın Trablus kentine geçmiştir. Filistin Akka Müftülüğü, Cebel-i Lübnan'ın Genel Savcılığı ve Beyrût Şer'i Mahkemesi Başkâtipliği gibi önemli görevlerde bulunmuştur. Beyrût'tan sonra İstanbul'a göç etmiş, orada Dâru'l-Muallimîn el-Kubrâ'da Arapça hocalığı yanı sıra Maarif Nezareti Dairesi'nde Başmusahhih (düzeltmen/redaktör) olarak çalışmıştır. Yusuf el-Esîr, alçakgönüllülüğü, ilim severliği ve insanlara kibar davranmasıyla temayüz etmiştir. 77 yaşında iken 1307/1889'da vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz. İsmâ'il Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'Arifn*, II/571; Esmâ Ebûbekir Muhammed, *Atwâqu'z-Zeheb fî'l-Mewâiz we'l-Hutab Tahkiki*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1994, s. 21.

³²² Bkz. Brockelmann, *age*, V/237.

2.1.1.1. Qalâidu'l-Edeb fi Şerhi'l-Atwâqi'z-Zeheb –Mirzâ Yûsuf Hân Şerhi-

Zemahşerî'nin Atwâq'ına yapılan en önemli şerh, Mirzâ Yûsuf Hân'ın (ö.1937) *Qalâidu'l-Edeb fi Şerhi Atwâqi'z-Zeheb* (قلائد الادب في شرح اطواق الذهب) adlı şerhidir, denilebilir.³²³

Mirzâ Yûsuf Hân, şerhine besmele, hamdele ve salvele ile başladıktan sonra Zemahşerî tarafından Atwâq'ın nasıl yazıldığına dair bazı bilgiler vermektedir. Ona göre Zemahşerî, Mekke'de iken Beytullah'ı tavaf eder, tavafını bitirdikten sonra bir ara verir, oturur bir makale yazar; yeniden tavafa kalkar, tavafını bitirdikten sonra başka bir makale yazardı. Böylelikle yazdığı makale sayısı yüze varmıştır. Zemahşerî, *Atwâqu'z-Zeheb*'ini, *el-Keşşâf* adlı meşhur tefsirinden önce kaleme almıştır.³²⁴

Mirzâ Yûsuf Hân, okuyana daha kolaylık sağlasın diye Zemahşerî'nin eserindeki makaleleri harekelemiş ve kelime kelime şerh etmiştir. Önce makalelerin ana metinlerini yazmış, sonra da kelimeleri sırasıyla açıklamış; yeri geldikçe kelimelerin birkaç müradif anlamını vermiş; farklı şair ve hikmet ehli kimselerden örnekler getirmiştir.

Mirzâ Yûsuf Hân, Zemahşerî'nin Atwâq'ının şerhini ne zaman bitirdiğine dair “Tebriz, 29 Ramazan, Hicrî 1319” notunu düşmüştür.³²⁵

2.1.1.2. Ahmed ‘Abdu’t-Tawwâb Awad Tahkiki

Bu eseri, Ahmet Abdu't-Tawwâb Awad, tahkik etmiştir.³²⁶ Awad, tahkik ettiği bu esere yazdığı mukaddimede, Zemahşerî'nin bu eserinin kendi alanında eşsiz olduğunu ve asırlarca takdir gördüğünü ifade etmektedir.³²⁷

³²³ Bu şerh, ilk defa küçük bir cilt halinde (Mısır, 1319) basılmıştır, bkz. Kâtib Çelebî, *age*, II/237.

³²⁴ Bkz. Mirza Yûsuf Hân, *Qalâidu'l-Edeb fi Şerhi Atwâqi'z-Zeheb*, Tebriz, H/1321, s. 9. Bu eser, aynı yıl (Matbaatu't-Temeddun H/1321), Qâhire'de basılmıştır, bkz. Ferrûh, *Târîh*, III/280.

³²⁵ Mirza Yûsuf Hân, *Qalâidu'l-Edeb fi Şerhi Atwâqi'z-Zeheb*, s. 154. 1319/1901 tarihinde yazımı tamamlanan bu eser Kahire'de 1321/1903'te yayımlanmıştır. Bkz. Brockelmann, *age*, V/237.

³²⁶ Diğer baskıları için bkz. (‘Abdulhamid Hanefî, Qâhire, H/1370); (şerh: Yûsuf el-Esîr, Cemiyyetu Matba‘ati'l-Funûn, Beyrût, 1293).

³²⁷ Awad, *Atwâqu'z-Zeheb Şerhi*, s. 7.

Avad, *Atwâq*’ı şerh ederken, eserin dört nüshasına ulaştığını ve onları esas aldığını, söz konusu nüshaları alfabetik olarak (A, B, C, D) harfleriyle rumuzladığını vurgulamaktadır. Eserin şarihi, nüshalar hakkında bazı bilgiler de vermektedir:

A Nüshası: Eserin *Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye*’de bir el yazması vardır. 20 yapraktan (40 sayfa) ibarettir. Edebiyat bölümü no: 5089; mikrofilm no: 32506. Eser 91 makaleden oluşmaktadır. Makalelerin diğer nüshalardakinden az olmasının nedeni ise bazı makalelerin birbirine karışmasından kaynaklanmaktadır.³²⁸

B Nüshası: Bu nüsha oldukça çok güzel bir hatla yazılmış modern bir nüshadır. Eserde herhangi bir karışıklık yoktur. 32 çifte yaprak ve 70 sayfadan ibarettir. Edebiyat bölümü no: 3983; mikrofilm no: 31843’tür. Said Sadi tarafından yazılmıştır. Makale sayısı 100’dür. Yazma işleminin bitiş tarihine ise (28 Şevval hicri 1313) notu düşülmüştür.³²⁹

C Nüshası: *Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye*’ de bir el yazması vardır. 20 sayfadan ve 10 yapraktan ibarettir. Edebiyat bölümü no: 5108; mikrofilm no: 32205’tir. Bu nüshadaki makale sayısı 99’dur. Nedeni ise bir makale mükerrer yazılmıştır.³³⁰

D Nüshası: Bu nüsha *Atwâqu’z-Zeheb fi’l- Mewâ’iz we’l-Hutab* adıyla basılmıştır. Onun kelimelerini *el-Mektebetu’l-Ezheriyye*’nin sahibi Muhammed Said er-Rafii (Matbaatu’s-Sa’ade, Qâhire, H/1328) şerh etmiştir. Metni, çok az farklılıklarla B nüshasına yakın bir formattadır. Makale sayısı 100’dür. Ayrıca bu eser, Badger tarafından 1876 da Fransızcaya çevrilmiştir. Eser çevirisi, 100 makale ve 323 orta sayfadan oluşmaktadır.³³¹

³²⁸ Avad, *age*, s. 20.

³²⁹ Avad, *age*, s. 25.

³³⁰ Avad *age*, s. 31.

³³¹ Avad, *age*, s. 39 Başka baskıları için bkz. Haz. Von Hammer Purgstall, Viyana 1835; Asitane/İstanbul 1871; şerh eden Yûsuf el-Esir, Cem‘iyyetu’l-Funûni’l-Edebiyye, Beyrût 1876; el-Matba‘atu’l-Mahmûd iye, Qâhire 1925; thk. İbrâhîm Samarrâî, Medresetu Kâşif el-Gıtâ, Necef 1968. Ayrıca el yazmaları için bkz. Süleymaniye Kütüp, Aşir Efendi, nu: 416-17, Ayasofya, nu-2911, 3780; Çorlulu ‘Ali Paşa nu: 443-23; Hafid Efendi, nu: 275-1; Raşid Efendi, nu: 715-3. Bkz. Nuri Yüce, “Zemahşeri”, maddesi, *İA*, s.513; Mustafa Öztürk-Mehmet Suat Mertoğlu, “Zemahşeri” Maddesi, *DİA*, XLIV/238.

2.1.1.3. Atwâq'ın Said Zihni'nin Osmanlıca Tercümesi

Osmanlı ilim havzasındaki ilmiye sınıfı, Mu'tezili kanaate sahip olmasından ötürü Zemahşerî'ye mesafeli davranmasına rağmen onun *el-Keşşâf*³³², *Newâbiğu'l-Kelim*³³³ ve *Atwaqu'z-Zeheb* adlı eserleri hakkında bazı çalışmalar yapmıştır diyebiliriz.

Söz konusu çalışmalardan bir tanesi de Said Zihni Efendi'nin, Mehmet Zihni Efendi (ö.1913) ile ortaklaşa yaptığı *Tercüme-i Atwaqi'z-Zeheb fi'l- Mewâ'iz we'l-Hutab* (Matbaa-i Amire, İstanbul, 1290/1873) adlı açıklama'Alîçeviridir.³³⁴

Çevirinin başında Said Zihni imzasıyla dört sayfadan ibaret bir giriş mevcuttur. Zemahşerî hakkında bilgi vermiş, onun ilmî yeteneğinden söz etmiş, bazı eserlerini zikretmiş ve *Atwaq*'ın, bir diğer adının *Nesâihu's-Sığâr* olduğunu belirtmiştir. Mütercim, eserden azamî derecede yararlanılması amacıyla eserdeki yüz makalenin tamamını herekelediğini de not etmiştir.³³⁵

Çevirinin iç kapağında “*tab' ve neşr (basım-yayım) hakkı, mütercimlerininindir*” ibaresi bulunmaktadır. Çevirinin son sayfasında (s. 177) ise “20 Şaban 1290” yılında basıldığına dair bir bilgi bulunmaktadır.

2.1.2. Atwâq Formatında Yazılan Eserler

Daha sonraki dönmlerde Zemahşerî'nin *Atwâq*'ı formatında bazı eserlerin kaleme alındığını görüyoruz. Kimi yazarlar, bire bir eserin adını taklit etmiş

³³² Osmanlılarda Zemahşerî'nin “*el-Keşşâf*” tefsiri medreselerde okutulmuş, Ekmeluddin el-Bâberî (ö.786/1384), Cemâleddin Aksarâyî ö. 791/1389, Taftâzânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerif el-Curcânî (ö. 816/1413) gibi âlimler, ona haşiyeler yazmıştır. Bkz. Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış*, Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I-, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, İstanbul, 2011, s. 111.

³³³ Ali Nâzîma (ö. 1935)'nın *Newâbiğu'l-Kelim* çevirisi, yaklaşık 5+177 sayfadan ibarettir. Eserin, Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmûd Efendi'de (001949- 297,3) ve (001949- 297,8) kayıtları mevcuttur. Adı geçen eser, 1303/1885 yılında Osmanlıcaya çevirilmiştir. Nazîma'nın çevirisi Taceddin Uzun tarafından da günümüz Türkçesi ile yayımlanmıştır. Bkz. “*Newâbiğu'l-Kelim ve Tercümesi*”, Damla Ofset, Konya, 1997. Bu eser ve çevirmeni hakkında tarafımızdan bir makale çalışması yapılmıştır. Bkz. Hacı Çiçek, “Ali Nazîma ve Newâbiğu'l-Kelim Tercümesi Adlı Eseri ”*İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 3, sayı 1, Bahar 2012 Malatya, 117-142.

³³⁴ Hulusi Kılıç, “Mehmed Zihni Efendi” maddesi, *DİA*, XXVIII/542.

³³⁵ Bkz. Said Zihni, “*Tercüme-i Atwaqu'z-Zeheb fi'l-Mewaiz-i we'l-Hutab*”, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1290, Giriş, s. 1-4. *Atwâq*, Muhammed b. Mustafa Akkirmânî (ö.1174/1760) tarafından da *Şerhu Atwaqi'z-Zeheb* adıyla şerhedilmiştir. Bkz. Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, V/235.

(İsfahânî'nin *Atbâqu'z-Zeheb fi'l-Mewâ'iz we'l-Hutab* eseri gibi); kimisi de onun eserine göndermede (Ahmed Şewqî 'nin *Eswâqu'z-Zeheb*'i gibi) bulunmuştur. Biz, burada Atwâq formatında yazılmış bir iki eserden söz edeceğiz.

2.1.2.1. Atbâqu'z-Zeheb fi'l-Mewâ'iz we'l-Hutab –İsfahânî-

Bu eser, Zemahşerî'nin Atwâq'ı esas alınarak Şerefuddin Abdulmu'min b. Hibetullah el-İsfahânî eş-Şafi'î (ö.600/1204) tarafından yazılmıştır.³³⁶ Eserdeki makale sayısı, Atwâq'ın makale sayısı ile eşittir.³³⁷

Yazar, eserini hangi sebeple kaleme aldığını şu şekilde açıklamıştır: Allah, kendisine merhamet etsin, onu muvaffak kılsın, sıddıklar ile haşretsin ki onlar ne güzel arkadaşlardır! Ahmed b. Mahmûd b. 'Alîel-Hûbî, bana vaaz ve nasihat içerikli, fasih nitelikli yüz makale yazmamı emretti. Ben de, Allâme Cârullah Mahmûd b. 'Omer ez-Zemahşerî'nin takip ettiği metodunu kendime örnek aldım, adım adım taklit ettim ve yüz makale yazmaya karar verdim.³³⁸

Bu eserin bir yazma nüshası Çorum İl Halk Ktp. (Kot no:19-Hk, 832/3; konu no: 297-85) kayıtlarında mevcuttur. İstinsah tarihi Şevval-1154/1740'dır. Müstensihi 'Omer b. Salih olup TÜYATOK fişine "Zemahşerî'nin *Atwâqu'z-Zeheb* 'inden yararlanılarak yazılmıştır" notu düşülmüştür.

Zemahşerî'nin Atwâq'ına *Atbâqu'z-Zeheb fi'l-Mewâ'iz we'l-Hutab* adıyla nazire eserler yazıldığı gibi *Atbâqu'z-Zeheb*'e de nazire eserler yazılmıştır. Onlardan bir tanesi Osmanlı Şeyhu'l-İslâm'ı Muhammed Es'ed b. Ebû İshâq İsmâ'il b. İbrâhîm el-Alâiyevî er-Rûmî el-Hanefî'nin (ö.1166/1753) yazdığı *Atbâqu'l-Atbâq* adlı Arapça eserdir.³³⁹ Bu eserin bir yazma nüshası Çorum İl Halk Ktp. (kot no:19-HK, 832/4; konu no: 297-85) kayıtlarında mevcuttur. İstinsah tarihi Muharrem-1156/1742'dir. Müstensih 'Omer b. Salih olup katalog fişine ise "Zemahşerî'nin *Atwâqu'z-*

³³⁶ Sedat Şensoy, "Osman Reşer" maddesi, *DİA*, XXXIII/10.

³³⁷ Kâtib Çelebî, *age*, I/116; Zirikî, *A'lâm*, IV/170.

³³⁸ Şerefuddin Abdulmu'min b. Hibetullah, *Atbâqu'z-Zeheb fi'l-Mewâ'iz we'l-Hutab*, yazma eser, müstensihi el-Hac Hasan Muhammed eş-Şemsi, s. 2-3. Bkz. www.al-mostafa.com

³³⁹ Bkz. İsmâ'il Paşa, *İzâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyli 'ala Keşfi'z-Zunûn*, II/95. Bu eser, Süleymaniye Ktp, Hamidiye, nr. 1461, vr. 6-21; Esad Efendi, nr. 92/1, vr. 1-44'te kayıtlı bulunmaktadır. Muhammed Nur Doğan, "Esad Efendi, Ebûishakzade" maddesi, *DİA*, XI/338-340

Zeheb’inden ve Şerefuddin Abdulmu’min b. Hibetullah el-İsfahânî’nin *Atbâqu’z-Zeheb*’inden yararlanılarak yazılmıştır” notu düşülmüştür.

Atbâq’ın Ankara Genel Halk Ktp.’nde (kayıt no: 590; tasnif no: 297- 3- 927) bir kaydı bulunmaktadır. Kitabın üzerine (büyük ihtimalle kütüphane memuru tarafından) yanlışlıkla *Atwâqu’z-Zeheb* yazılmış ama içeriği, el-İsfahânî’nin *Atbâqu’z-Zeheb*’ine aittir. Müstensihî yazılmayan kitabın sonunda ise (*Atbâqu’z-Zeheb*’in istinsahı 19 Receb, 996 yılında gündüz tamamlanmıştır) notu mevcuttur.

Hibetullah el-İsfahânî’nin eserini şerh edenlerden bir diğeri ise Yûsuf Efendi en-Nebbahânî’dir. Şarih, *Atbâq*’ın makalelerinde müphem gördüğü kelimeleri harekeleyerek okunuşlarını vermiş; isim kelimelerin cemi ve eşanlamalarını da yazmak suretiyle anlamlarını daha kolay hale getirmiştir.³⁴⁰

2.1.2.2. Atwâqu’z-Zeheb İle Atbâqu’z-Zeheb’in Ortak Yönleri

el-İsfahânî’nin *Atbâqu’z-Zeheb*’i, üslup, kelimelerin vurgusu ve makalelerin tanzimi konusunda neredeyse Zemahşerî’nin *Atwâqu’z-Zeheb*’i ile örtüşmektedir. el-İsfahânî’nin, eserinde ele aldığı makalelerin sıralamasının, ya Zemahşerî’nin makale sırasıyla aynı ya da bir sıra ileride veya geride olduğunu görüyoruz. Şu noktayı da belirtmemizde yarar vardır: el-İsfahânî’nin ele aldığı makaleler, kapsam açısından Zemahşerî’nin makalelerinden daha geniş hacimlidir.

Biz, burada Zemahşerî’nin *Atwâqu’z-Zeheb*’i ile Hibetullah el-İsfahânî’nin *Atbâqu’z-Zeheb*’i arasındaki bazı benzer yönlerini tespit etmek amacıyla birkaç örnek vermek istiyoruz.³⁴¹

Örnek 1: Zemahşerî’den (2. Makaleden):

(يا ابن آدم أصلك من صلصال كالفخار، وفيك ما لا يسعك من التيه والفخار. تارة بالأب والجد، وأخرى بالدولة

والجد)

³⁴⁰ Bkz. Yûsuf Efendi en-Nabbahânî, *Etbâqu’z-Zeheb fi’l-Mewâ’iz we’l-Hutab Şerhi*, Matba’atu’l-Edebiyye, Beyrût, 1309. Bu eser, University of Toronto Library, 6070-A35-1891 numarda kayıtlıdır.

³⁴¹ Makaleleri karşılaştırmada *Atwâqu’z-Zeheb fi’l-Mewâ’iz we’l-Hutab*, (thk. Ahmet ‘Abdu’t-Tawwâb ‘Awad, Dâru’l- Fâdile, Qâhire, ts); Yûsuf Efendi en-Nabbahânî, *Etbâqu’z-Zeheb fi’l-Mewâ’iz we’l-Hutab Şerhi* (Matba’atu’l-Edebiyye, Beyrût, 1309) adlı eserler esas alınmıştır.

“Ey insanoğlu, senin aslın kuru balçıktandır ama özüne aykırı bir şekilde kibirlilik taslıyorsun! Kimi zaman ata dedenle; kimi zaman da malın ve servetinle övünüyorsun!”

İsfahani'den (2. Makaleden):

(عجن ابن آدم من الصلصال . وابتلي بالحمل والفصال . ثم تاه بشراء الفخصال)

“Âdemoğlu kuru balçıktan yaratılmış; ana rahminde bir süre kalmış ve bebeklikte sütten kesilmekle sınanmış; ne var ki daha sonra kimi konularda üstünlük taslamıştır...”

Dikkat edilirse bu makalelerde her iki müellifin ele konu örtüşmektedir. Hatta vurguladığı (الصلصال – ابن آدم) gibi bazı kelimeler tıpatıp aynıdır.

Örnek 2: Zemahşerî'den (3. Makaleden):

(عمر ينقضي مر الإعصار، وأنت ترجوه مدى الأعصار)

“Ömür, fırtına mis'Alîgeçip giderken sen, asırlarca yaşayacak gibi davranıyorsun.”

İsfahani'den (3. Makaleden):

(العمر وان طال فما تحته طاءل و كل نعيم لا محالة زائل سفينة تسرى ولا تدرى)

“Ömür, zenginlikle uzun geçse de, bütün nimetlerin yok olması kaçınılmazdır. Sen, farkında olmadan hayatının gemisi yol almaktadır...”

Verdiğimiz bu örnekte de her iki yazarın makale sıraları aynı olup, kendileri ömrün oldukça kısalığına, dünya hayatının geçiciliğine vurgu yapmaktadırlar.

Örnek 3: Zemahşerî'den (6. Makaleden):

(ودعاؤك لمن هو أخير منك بما أردت به مما لم ترد. فما هذا الرغاء كأنه هدير، وما هذا الصراخ الذي الأصم به)

(جدير)

“(Dikkat et) Senin duan, sen henüz yokken senin taleplerini senden daha iyi bilen birisi içindir. Durum böyle iken devenin böğürmesi gibi inlemen ve daha çok, sağırlara bağırır gibi bu haykırışın nedir?”

İsfahani'den (6. Makaleden):

(يا رافع اليد بالدعاء . وداعى الحق بالداء . انه لا يسمع بالصماخ . فاقصر من الصراخ . اتنادى باعدا . ام توقف راقدا)

“Ey ellerini kaldırıp bağırarak Allah’a dua eden adam! Onun (kısık sesleri) işitmediğini mi sanıyorsun? Bağırıp çağırmayı bırak! Yoksa sen, uzaktaki birine mi sesleniyorsun ya da uyuyan birisini mi uyandırıyor?”

Üçüncü örnekte de makalelerin sırası aynı ve ele alınan konular Kur’an’ın ruhuna göre olması gereken dua bağlamındadır.

Örnek 4: Zemahşerî’den (27. Makaleden):

(أحمق من النعمة، من افتخر بالزعامة. لم أرَ أشقى من الزعيم، ولا أبعد منه من الفوز بالنعيم)

“Bil ki câh-u makamından ötürü övünüp duran kimse, (kendi yumurtalarını bırakıp diğer kuşların yumurtalarına oturan) devekuşundan daha ahmaktır. Ben, makamı sayesinde övünenden daha kötü; nimetlere karşı daha nankör birisini görmedim.”

İsfahani'den (26. Makaleden):

(العرافة عر و آفه . والزعامة أولها عرامه و آخرها غرامه . والعريف عارم . و الزعيم يوم القيامة غارم . فلا يفتخرن الزعيم برعاية العامة . فوزر الدارين في الزعامة)

“Başkanlık; (bilen kişi için) bir kusur ve afettir. Başkanlığın başlarında şer, sonunda ise zarar ziyan vardır. Başkan olan kimse, kıyamet gününde borçlu olacaktır. Başkan, kamunun idaresine bakmakla övünüp durmasın! Çünkü hem dünya hem ahiret sorumluluğu, başkanlık yapanın omuzlarındadır.”

Örnek 5: Zemahşerî’den (41. Makaleden):

(في إقامة فرائض الله فجاهد، وعلى سنن الرسول فعاهد. ولا يلفتك أن الفرائض لها الفضل عند التفاضل، ولها الخصل يوم التناضل. عن أن تكون معتدلاً بالسنن)

“Allah’ın farzlarını yerine getirmeye çalış! Hz. Peygamberin sünnetlerine uymaya devam et! Farzların, sünnetlere üstünlüğünü düşünüp de sünnetleri ihmal

etmekten sakın! Çünkü sünnetleri yerine getirmek, farzların sevap derecesini arttırır.”

İsfahani'den (40. Makaleden):

(افضل القرب قربة هي فريضة . و بعدها سنة مستفيضة . الفريضة أرومة . و السنة عذبة مرومة كما لا يورق الجدل بدون الفن . لا يحسن الفرض بدون السنن)

“Allah’a yakınlık, birinci derecede farzlarla; daha sonra ise mü'minlerin ittifak ettiği sünnetlerle olur. Farz, asıl; sünnet ise t'Alüsteklerdir. Ağaç, dalsız yapraklanmadığı gibi Farzlar da sünnetler olmadan güzelleşmez...”

Bunların dışında mesela (Zemahşerî/Atwâq, 49, İsfahânî/Atbâq, 49); . (Zemahşerî/Atwâq, 59, İsfahânî/Atbâq, 58); (Zemahşerî/Atwâq, 74, İsfahânî/Atbâq, 73); (Zemahşerî/Atwâq, 83, İsfahânî/Atbâq, 82) ve (Zemahşerî/Atwâq, 86, İsfahânî/Atbâq, 85) makalelerin, içerik ve edebî sanatlar bağlamında birbirine mumâsil olduklarına örnek vermemiz mümkündür.

2.1.2.3. Eswâqu'z-Zeheb –Ahmed Şewqî-

Zemahşerî'nin Atwak'ını taklit ederek eser kaleme alanların en yenisi Ahmed Şewqî'nin (ö.1932) *Eswâqu'z-Zeheb* adlı eseridir.³⁴² Yazar, eserine besmele ile başlamış, müsecca' bir formatta hamdele ve salvele ile devam etmiştir.

Ahmed Şewqî'nin seci' sanatıyla örülü *Eswâqu'z-Zeheb* adlı eseri, Zemahşerî'nin *Atwâqu'z-Zeheb fi'l- Mewâ'iz we'l-Hutab* ile İsfahânî'nin *Etbâku'z-Zeheb fi'l-Mewâ'iz we'l-Hutab* adlı eserleri formatında yazılmıştır. Adı geçen eser, yazarın ölümünden hemen sonra basılmıştır. Eserde ele alınan konuların, Zemahşerî'nin *Atwâq*'ından daha genişçe olduğunu söyleyebiliriz. Eserin içeriği, daha çok, sosyal ve toplumsal konulardan seçilmiştir. Mesela Ahmed Şewqî, *Vatan, Meçhul Asker, Süveyş Kanalı, Güneş, Ölüm, Gençlik, Zulüm, Kalb, Yalancı Şahit, Sabır, Hayat, Dil, Beyan, Mal, Piramitler, Dün-Bugün-Yarın* başlıklı konuları ele

³⁴² Bkz. Brockelmann, *age*, V/237. Ahmed Şewqî'nin hayatına dair geniş bilgi için bkz. Ahmet Kâzım Ürün, *1868-1932 Mısır'da Türk Bir Şair Ahmet Şevki*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2002.

aldığı gibi *Mescidu'l-Harâm, Şehadet, Namaz, Taharet, Oruç, Zekât* ve *Hac*³⁴³ gibi ibadet nitelikli konuları da söz konusu etmiştir.

Ahmed Şevqî'nin eserinden birkaç kesiti burada kısaca vermek istiyoruz:

الوطن

(الوطن موضع الميلاد، ومجمع أوطار القواد، ومضجع الآباء والأجداد)

“*Vatan; doğulan, duygu ve arzuların ortak noktası, ata ve babaların yatağı olan yerdir.*”³⁴⁴

الشمس

(سل الشمس من رفعها نارا، ونصيها منارا، وضربها دينارا ومن علقها في الجو ساعة، يدب عقربها إلى يوم الساعة؟)

“*Bir sor; güneşi bir ateş olarak yükselten, bir fener şeklinde diken, para kazanma aracı yapan, kıyamete kadar akrebi çalışan bir saat mis’Alihavada asılı tutan kimdir?*”³⁴⁵

شاهد الزور

(يا شاهد الزور، أنت شر موزور؛ ضللت القضية، وحلفت كاذبا بالله؛ ونلت الأبرياء بأداة، وحلت بين القصاص والجنة، والله

يقول: ولكم في القصاص حياة)

“*Ey yalancı şahit! Sen günahkâr kötü bir adamsın. Allah adına yemin ederek ifadenle hâkimi kandırdın, masum kişilere eziyet verdin. Allah, “sizin için kısasta hayat vardır”³⁴⁶ diye buyurmuşken sen kalkıp kısas ile canîler arasında bir engel/barikat oluverdin.*”³⁴⁷

اللسان

(مضغة لحم، في عظم؛ سماها الناس اللسان، وعظموها لفضيحة البيان، فقوموها بنصف الإنسان)

³⁴³ Bkz. Şevqî, *Eswâq*, s. 9-87.

³⁴⁴ Şevqî, *age*, s. 9.

³⁴⁵ Şevqî, *age*, s. 40.

³⁴⁶ (2/Bakara, 179).

³⁴⁷ Şevqî, *age*, s. 56.

“Dil; organizmada bir parça et olup insanlar onu “lisân” diye adlandırmış; fasih beyanından ötürü yüceltmış ve insanın yarısı diye değerlendirmiştir.”³⁴⁸

المال

(يا مال: الدنيا أنت، والناس حيث كنت، سحرت القرون وسخرت من قارون، وسعرت النار يا نيرون)

“Ey dünya malı! İnsanlar yaşadıkça sen, dünyanın ta kendisisin. Nesilleri büyüledin, Karun’u aldattın, Neron’un ateşini de sen tutuşturdun.”³⁴⁹

الصلاة

(كمال الأدب الصلاة، وتمام الخدمة والتعظيم لله، عند توجه العبد إلى مولاه. شرعت وسيلة، وسنة جميلة

وصالحة وفضيلة)

“Namaz; edeb ve ahlâkın en ideal, Allah’a karşı görevlerini yerine getirmenin ve saygı göstermenin en kemal derecesidir. Namaz; kulun, Allah’a yönelmesine bir araç; değerli, güzel ve amel-i salih olan bir yoldur.”³⁵⁰

Yazar, bir taraftan Akdeniz³⁵¹ gibi coğrafi yerlerin güzelliklerini, diğer taraftan da ceylan, aslan ve develerin özelliklerini secili bir Belâgatla tasvir etmiştir.³⁵²

Görüldüğü üzere Ahmed Şewqî’nin Eswâq’ı, Zemahşerî’nin Atwâq’ı tarzında yazılmasına rağmen, konu birlikteliği noktasında ondan ayrılmaktadır. Atwâq’ın konuları va’z-u nasihat ve irşattan; Eswâq’ın konuları ise hem va‘az hem coğrafi ve tarihî konulardan oluşmuştur. Bu yönüyle Zemahşerî’nin eseri, kendine özgü bir üslup ve içeriğe sahiptir, denilebilir.

Zemahşerî’nin üslup ve şekil bağlamında birbirine benzeyen iki eseri vardır. Birisi çalışmamıza esas aldığımız “Atwâq”, diğer ise daha kapsamlı yazılmış olan el-Maqâmât adlı eserdir.³⁵³

³⁴⁸ Şewqî, age, s. 64.

³⁴⁹ Şewqî, age, s. 67.

³⁵⁰ Şewqî, age, s. 81.

³⁵¹ Şewqî, age, s. 91-96.

³⁵² Bkz. Şewqî, age, s. 97-104.

Aslında *Maqâmât* adlı eserler, Arap kültüründe yolcuların, seyr-u sefer esnasında develerine hitaben terennüm ettikleri ve bununla develerini şevke, cuş-u huruşa getirdikleri sözlerden mülhem yazılan eserlerdir.³⁵⁴

Zemahşerî'nin *el-Maqâmât*'ı, elli makâmeden ibarettir. Ondan önce Bedi'uzzamân el-Hemedânî (ö.398/1008) ve el-Harîrî (ö. 516/1122)³⁵⁵ tarafından yazılan *Maqâmât*ların sayısı da aynıdır. Her üç müellifin eşit sayıda *Maqâmât* yazmaları, her dönemdeki *Maqâmât*ların da elli makâmeden oluşacağı anlamına gelmemektedir. Zira makâmelerin sayıları konusunda herhangi bir sayı standardı yoktur. Örneğin Ebû'l-Hasan 'Alî Ahmed el-Bessâmî (ö.303/917) otuz makâme (30) yazarken, Qâdı Ebûbekir Hamîduddîn 'Omer b. Mahmûd (ö.559/1164), *Maqâmâtü'l-Hamidiyye*'sini Farsça yirmi üç (23) makâme olarak yazmıştır.³⁵⁶ Yine Ebû'l-Hâmid Ahmed b. Muhammed er-Râzî (ö.700/1299)³⁵⁷ sadece on iki (12) makâme kaleme alırken, Celâleddîn es-Suyûtî (ö.911/1505) yirmi dokuz (29) makâme kaleme almıştır.³⁵⁸ Muhammed b. Suleymân el-Edîb et-Tilmisânî (ö.688/1288) ise kırk makâme (40) ile *Maqâmâtü'l-Uşşâq li'l-Wâizî'l-'Aşîqî'l-Muştâq* adlı eserini te'lif ederek makâme sayısı noktasında diğerlerinden tamamen ayrılmıştır.³⁵⁹ 'Abdulmecîd b. Muhammed el-Hânî (ö.1318/1900) ise sadece yedi tane makâme yazmıştır.³⁶⁰

Zemahşerî'nin *el-Atvak* ile *Maqâmât*'ı konuları noktasında birbirinden çok ayrı olduğunu söyleyemeyiz. Kimi makale ve makâmelerinde ele aldığı konular,

³⁵³ Biz, bu çalışmamızda *Maqâmât*'ın (Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 2004) baskısını esas alacağız.

³⁵⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII/191.

³⁵⁵ Harîrî''ye ait *Maqâmât*ın bir diğer adı da *Maqâmâtü Ebû Zeyd es-Surûcî*'dir. Bkz. Ziriklî, *A'lâm*, I/115, V/177. Harîrî', *Makâmât*ında elli makame yazdığını belirttikten sonra şu bilgiyi vermektedir: "Ebû Zeyd es-Surûcî'nin dilinden duyduklarımı, gönülleri eğlendiren edebi sözler, lugata dair fetvalar, ağlatan öğütler, kimsenin farkında olmadığı konular, orijinal mesajlar ve güldüren mizahi fıkralar formatındaki ibare ve ifadeleri, el-Hâris b. Hemmâm el-Basrî söylemiş gibi kaydettim." Bkz. Harîrî', *Maqâmât*, s. 15. Kimi âlimler, Harîrî'nin, bu eseriyle Sahbân b. Wâil'den daha üstün bir hitabet ve belagate sahip olduğunu ispat ettiği kanaatine varmışlardır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII/192.

³⁵⁶ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II/1784, 1786.

³⁵⁷ Ziriklî, *A'lâm*, I/217.

³⁵⁸ Kâtib Çelebî, *age*, II/1784, 1785.

³⁵⁹ Kâtib Çelebî, *age*, II/1786. Son dönemlerde 'Abdurrahmân b. Hasan b. Muhammed b. 'Abdulvahhâp et-Temîmî (ö. 1285/1853) tarafından yazılan *el-Makâmât* adlı eseri de not etmemiz gerekir. Bkz. *el-Maqâmât*, Mektebetu Dâri'l-Hidâye, Riyâd, ts.

³⁶⁰ Bkz. Ziriklî, *age*, IV/150.

birbiriyle özdeşdir. Zemahşerî'nin iki eserini (*Atwâq* ile *Maqâmât*) karşılaştırdık; konuları bağlamında yaklaşık olarak şu benzerlikleri tespit ettik.

Atwâq ile Maqâmât Arasındaki Konu Benzerlikleri

<u>Konu Adı</u>	<u>Makâmât No</u>	<u>Atvak Makale No</u>
Hırs ve Kötülük	1 (<i>Maqâmatu 'l-Merâşid</i>)	33, 70, 88
Takvanın Önemi	2 (<i>Maqâmatu 't-Taqvâ</i>)	1, 49
Allah'ın Rızasını Kazanmak	3 (<i>Maqâmatu 'r-Rıdwân</i>)	76
Zühd	6 (<i>Maqâmatu 'z-Zuhd</i>)	14, 15, 57
Diline Hâkim Olmak	11 (<i>Maqâmatu 's-Sumt</i>)	45, 68, 75
Allah'a İtaat Etmek	12 (<i>Maqâmatu 't-Ta'at</i>)	25, 76
İstikamet Üzere Olmak	14 (<i>Maqâmatu 'l-İstiqâme</i>)	3, 5, 30, 48 54
Kanaate Dair Birkaç Öğüt	16 (<i>Maqâmatu 'l-Qanâ'at</i>)	70, 82, 90
Günahlarını Küçümsemek	17 (<i>Maqâmatu 't-Tawaqqî</i>)	8, 26, 44
Kötü İnsanlardan Kaçınmak	19 (<i>Maqâmatu 'l-Uzlet</i>)	10, 19
İffetin Öneme Dair	20 (<i>Maqâmatu 'l-İffeti</i>)	82
Pişmanlık Duymanın Önemi	21 (<i>Maqâmatu 'n-Nedm</i>)	24
Amel-İlim ilişkisi	25 (<i>Maqâmatu 'l-Amel</i>)	42, 65, 77, 86
Allah'tan Korkmak	29 (<i>Maqâmatu 'l-Haşyet</i>)	62
Gösterişten Sakınmak	31 (<i>Maqâmatu 't-Teheccud</i>)	28, 51
Duanın Mahiyeti	32 (<i>Maqâmatu 't-Du'a</i>)	6
Birkaç Nasihat	36 (<i>Maqâmatu 'n-Nush</i>)	3, 5, 44
Ölümü Hatırlama	38 (<i>Maqâmatu 'l-Mewt</i>)	21, 83
Arzularına Gem vurmak	40 (<i>Mak. Nehyi Ani 'l-Hewâ</i>)	22, 39, 47, 64, 85, 90

Zemahşerî, *Atwâq*'taki makalelerinin hiç birisini şiirle bitirmediği halde *Maqâmât*'taki bazı makâmelerini (*Maqâmatu 'z-Zuhd*, 6; *Maqâmatu 's-Sumt*, 11; *Maqâmatu 'l-Munzira*, 13; *Maqâmatu 't-Tayyib*, 15; *Maqâmatu 'l-Uzlet*, 19;

Maqâmatu İctinâbi'z-Zelâme 30; *Maqâmatu'l-Murâkabe*, 37; *Maqâmatu Nehyi Ani'l-Hewâ*, 40; *Maqâmatu'l-Humûl*, 43) birer şiirle süsleyip bitirmiştir. Zemahşerî, şiirlerini genelde makâmelerin sonunda verirken, bazen de makâmelerin başında (*Maqâmatu'l-Welâye*, 21) vermiştir.

Elli taneden oluşan makâmeler, birisi (*Maqâmatu't-Teslîm*, 10) hariç, diğerleri hep “Ya Ebû'l-Qâsım/ يا ابا القاسم ” hitabıyla başlamıştır. Va'z-u nasihat formunda yazdığı *el-Atvak*'ında ise böyle bir hitaba şahit olmuyoruz.

Her iki eser de seci', tecnîs, iktibâs, tıbâk /mukabele/tezat/tekâfu, teşbîh vb. edebî sanatlar ile süslenmiş nesir yazılardan oluşmuştur. Makaleler daha kısa, (50. *Maqâmatu Eyyâmi'l-Arab*) hariç, makâmeler ise orta ölçekte yazılmıştır. Zemahşerî'nin *Maqâmât*'ında diğer maqâmâtlara kıyasla şehir, bölge ve isimlere az sayıda yer verilmiştir denilebilir.³⁶¹

2.2. KONULARI İTİBARI İLE ATWÂQU'Z-ZEHEB

2.2.1. Atwâq, Mew'ize ve Hutbe Kelimelerinin Anlamı

Konumuzun daha iyi anlaşılmasına kolaylık sağlaması açısından Atwâq, mev'ize ve hutbe kelimelerine yüklenen anlamları açmamızda yarar görüyoruz.

Atwâq/اطواق ; tavk/ طوق kelimesinin çoğuludur. *Tavk* ise güvercinin boynuna takılan halka, süs, kolye³⁶² demektir. Altın ya da demir halkası gibi bir şeyi kuşatan, çevreleyen nesnedir. (طوق النجاة) ise cankurtaran simidi anlamındadır.³⁶³ (طوقته كذا) boynuna bir şey geçirdim. Bu sözcük anlamca aynen (قلده) gibidir.³⁶⁴ Örneğin Kur'an, kelimeyi (سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخُلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ) onların cimrilik yaptıkları şey, kıyamet

³⁶¹ Bkz. Ebû Muhammed Qâsım b. 'Ali b. Muhammed b. 'Osman el-Harîrî, *Maqâmât*, çev. Sabri Sevsevil, MEB Yay. İstanbul, 1989.

³⁶² Bkz. Ebû 'Abdurrahmân Halîl b. Ahmed b. 'Amr el-Ferâhîdî (ö. 170/), *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhîm Samarrâî, Dâru Mektebeti'l-Hilâl, ts. V/193; el-Ferâhîdî, İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, X/231; Fîrûzâbâdî, *el-Qâmûsu'l-Muhît*, s. 905; Zebîdî, Tâcu'l-'Arûs, XXVIII/104.

³⁶³ *el-Mu'cemu'l-Arabî'l-Esâsî*, s. 804.

³⁶⁴ İsfahânî, *el-Mufredât*, s. 532.

*gününde boyunlarına dolanacaktır*³⁶⁵ ayetinde verdiğimiz son anlam bağlamında kullanmıştır.

(موعظة) : Mev'izeye gelince, و-ع-ظ kelimesinden türemiştir. Vaaz; bir konuda muhatabı ahiret azabıyla korkutmak veya onun kalbini yumuşatacak nitelikte uyarmaktır.³⁶⁶ Zaten Kur'an'da v-a-z kelimesinden türemiş on üç kipte sözcük vardır. (أوعظت - أعظك - أعظكم - تعظون - يعظكم - يعظه - عظمهم - فعظوهن - توعظون - يوعظ - يوعظون - أوعظت - أعظك - أعظكم - تعظون - يعظكم - يعظه - عظمهم - فعظوهن - توعظون - يوعظ - يوعظون) Mev'ize; ahlak ve din konulu söylev veya konferans; vaaz, nasihat, öğüt demektir. Başka bir ifade ile mev'ize; birinin kalbini yumuşatacak şekilde öğüt verme amacına yöneliktir.³⁶⁷ Mev'izelerden ancak kalbi yufka ve yumuşak huylu kişiler ders ve ibret alır; kalbi katılaştırmış ve kibirli kimseler ise mev'izeyi kabul etmez, ondan yararlanmaya çalışmaz.³⁶⁸

Mev'ize ile hikmet arasında yakın bir ilişkinin olduğunu söyleyebiliriz. Allah, Hz. Peygamber'e, insanları hikmetle, güzel öğüt ve en güzel bir metotla davet etmesini,³⁶⁹ yanı başında bulunan insanlara da va'z-u nasihatte bulunmasını emretmiştir.³⁷⁰

Hutbe (الْخُطْبَةُ) ise mev'ize ile yakından ilişkili bir kavramdır. İki kişi arasındaki konuşmaya da denir. *Hitbe* ise bir kadınla evlenmek amacıyla ona talip olmaktır.³⁷¹ Hutbe verene hatip denir.³⁷² Hutbeler, daha çok, müseccâ edebî nesir

³⁶⁵ 3/Âl-i İmrân, 180.

³⁶⁶ Bkz. Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, II/230; İbn Fâris, *Meqâyisu'l-Luğa*, VI/126; İsfahânî, *el-Mufredât*, s. 876; Cewherî, *es-Sihâh*, III/1181; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XX/289; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XIII/399.

³⁶⁷ İskender Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yay, 3. Bsm, Ankara, 1995, s. 374-375.

³⁶⁸ el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, II/230.

³⁶⁹ 16/Nahl, 125.

³⁷⁰ 4/Nisâ, 63; 51/Zâriyât 55.

³⁷¹ Geniş bilgi için bkz. Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, II/230; İbn Fâris, *age*, II/198; İsfahânî, *age*, I/199; Cewherî, *es-Sihâh*, III/1181; Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâga*, I/255; İbn Manzûr, *age*, II/370; Fîrûzâbâdî, *age*, s. 81.

³⁷² İsfahânî, *age*, s. 286; İbn Manzûr, *age*, I/361.

yazılardır.³⁷³ Hitâbet/ خطابة ise söz söyleme sanatıdır.³⁷⁴ Hutbeler, daha çok, Cuma ve bayram namazlarına münhasır olduğundan, o formattaki hutbeler, bizim söz konusu ettiğimiz çalışma ile ilintili değildir.

Cewâmi' u'l-kelim olan Hz. Peygamber ile ondan sonra gelen Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali, Arap dili ve edebiyatı konusunda fesahat ve Belâğatin zirvesinde idiler.³⁷⁵ Biz burada sadece Hz. Peygamber'den bir iki hitabet örneği vermek istiyoruz:

(أيها الناس أطعموا الطعام وأفشوا السلام وصلوا الأرحام وصلوا الناس نيام تدخلوا الجنة بسلام)

“Ey insanlar! Birbirinize selâm veriniz, yemek yediriniz, insanlar uyurken geceleyin namaz kılınız. Böyle yaparsanız selâmetle cennete girersiniz.”³⁷⁶

(اضمنوا لي ستا من أنفسكم أضمن لكم الجنة: اصدقوا إذا حدثتم وأوفوا إذا وعدتم وأدوا إذا ائتمتم واحفظوا فروجكم وغضوا أبصاركم وكفوا أيديكم)

“Bana altı şey konusunda güvence verin, ben de size cennete gireceğinize dair garanti vereyim: 1- Konuşurken doğru konuşun. 2- Söz verdiğinizde sözünüzde durun. 3- Size bir emanet bırakıldığında ona hiyanet etmeyin. 4- İffetinizi koruyun. 5- Gözünüzü haramdan sakının. 6- Elinizi harama uzatmayın.”³⁷⁷

(اللهم نامت العيون وغارت النجوم وأنت حي قيوم)

“Ya rabbi, gözler uyudu, yıldızlar battı; ama sen Hayy ve Kayyumsun.”³⁷⁸

Atwâq, mev'ize ve hutbe kelimelerinin anlamı ile Hz. Peygamber'den hitabet örneklerini verdikten sonra şimdi de, al-Atwâq'ın mev'ize ve makalât eserleri arasındaki yerini izah etmeye çalışalım.

³⁷³ Fîrûzâbâdî, age, s. 81.

³⁷⁴ Mu'cemu'l-'Arabî'l-Esâsî, s. 404.

³⁷⁵ Dayf, Târih, II/121.

³⁷⁶ Tirmizî, Et'ime 45, Qıyâmet 42; İbn Mâce, İqâmet 174, Et'ime 1.

³⁷⁷ İbn Hanbel, Musned, V/323.

³⁷⁸ İmam Mâlik, Muwatta, Salât 138.

2.2.2. Atwâq'ın Mev'ize ve Makalât Eserleri Arasındaki Yeri

Atwâq'ın bir nasihat ve mev'ize formatında kaleme alındığı konusunda herhangi bir farklı yorum bulunmamaktadır. Zemahşerî'den önce ve sonra nasihat içerikli bazı kitaplar telif edilmiştir. Ama bu konuda onun yazdığı Atwâq kitabı, alanında nev'i şahsına münhasır bir eserdir. Atwâq, emsallerine göre edebî sanatlar ile tezyin edilmiştir. O, sanatsal değeri ve donanımı bağlamında, alanında yani makale/makalât formatında yazılmış diğer eserlerin arasında müstesna bir yere sahiptir.

Mesela Ebûbekr 'Abdullâh b. Muhammed b. 'Ubeyd b. Ebi'd-Dunyâ (ö.281/894)'nın kaleme aldığı *Mekârimu'l-Ahlâq* adlı eser, hadisler ışığında verilen mev'ize ve nasihatlerden oluşmuştur.³⁷⁹ Ebû Hasan Eş'arî (ö.324/936) tarafından yazılan *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn* adlı eser ise her ne kadar *Maqalât* adını taşıyorsa da içerik bağlamında Atwâq ile örtüşmemektedir. Onun ele aldığı konular, daha çok, inanç kategorisindeki Şia, Havaric, Murcie, Mu'tezile, Cehmiyye vb. Mezheplere dair kelimâ analitik yorum ve tenkitlerdir.³⁸⁰ Hem üstelik Eş'arî'nin adı geçen eserinde edebî sanatların icrası diye bir duyarlılık da söz konusu değildir. Yani hem içerik hem şekil bağlamında Atwâq ile ortak bir özelliğe sahip olduğunu söyleyemeyiz.

Ebû Bekr Muhammed b. Cafer Sehl el-Harâitî (ö.327/945) tarafından yazılan *Mekârimu'l-Ahlâq ve Me'âlihâ ve Mahmûdu Tarâiqihâ*'sı ile Süleyman b. Ahmed et-Taberânî (ö.360/971)'nin *Mekârimu'l-Ahlâq*'ı, hadisler ile ahlak ve mev'ize kurallarını vermeye çalışan eserlerdir. Konuları bağlamında Zemahşerî'nin makaleleriyle örtüşmeler de, hacim ve edebî format noktasında ondan ayrılan eserlerdir.³⁸¹

Zemahşerî'den önce Bedî'uzzaman el-Hemedânî (ö.398/008) ve el-Harîrî (ö.516/1122) gibi edipler tarafından Maqamât formatında bazı eserler de yazılmıştır.

³⁷⁹ Bkz. Ebû Bekr 'Abdullâh b. Muhammed b. 'Ubeyd b. Ebi'd-Dunyâ, *Mekârimu'l-Ahlak*, thk. Mecdî Seyyid İbrâhîm, Mektebetu'l-Qur'an, Qâhire, ts.

³⁸⁰ Bkz. Ebû Hasan Eş'arî, *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, thk Nuaym Zerzûr, el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2005, II/25.

³⁸¹ Bkz. Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer Sehl el Haraitî, *Mekârimu'l-Ahlaq ve Me'âlihâ ve Mahmûd u Tarâiqihâ*, thk. Eymen 'Abdulazîz el-Buhayrî, Dâru'l-Âfâki'l-'Arabiyye, Qâhire, 1999; et-Taberânî, *Mekârimu'l-Ahlaq*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1989.

Bu her iki müellifin müsecca eserleri, genellikle İslâm beldelerini (*el-Belhiyye*, *es-Sicistâniyye*, *el-Ahwâziyye*, *el-Curcâniyye*, *el-Buhâriyye*, *el-Merâğhiyye*, *el-İskenderiyye*, *el-Bağdâdiyye*, *el-Mekkiyye* vb.) edibane ve belîgane bir üslupla tasvir eden makameler ile örülüdür. Adı geçen her iki eser, edebi sanatlar açısından *Atwâq*'ı andırsa da verdikleri mesaj bağlamında ondan ayrılmaktadır. Ebû'l-A'lâ Ahmed b. 'Abdullah b. Suleymân el-Ma'arrî (ö.449/1058)'nin yazdığı *el-Mewâ'izu's-Seniyye* adlı eseri hakkında yeterli bilgiye ulaşamadık. Bu itibarla adı geçen eseri ve *Atwâq*'ı mukayese etmemiz mümkün olmadı. Ama eserin Allah'a hamd ile başladığına dair kısa bir nota mutt'Alîolduğumuzu söyleyebilirim.³⁸²

2.2.3. Atwâq'taki Makalelerin Ele Aldığı Konular

Arap dili ve belagati sahasında nazım kalıbındaki şiirlerin yanı sıra aynen şiirin armonisine benzer nitelikte insana haz veren maqâmât, keşkül³⁸³ hutbe, mektup³⁸⁴ ve makale gibi edebî yazı türleri vardır. Zemahşerî, nesir türünde ama şiir tadında eser veren ediplerden biridir, denilebilir.

Zemahşerî'nin *Atwâq*'ı, salt öğüt ve mev'izelerden ibaret bir eser olarak görülmemelidir. Söz konusu eseri dikkatlice okuyan kimse, Zemahşerî'yi sadece bir vaiz, müşid veya dini rehber olarak değil; aksine dönemindeki idari, dinî olumsuzluk ve yapılanmaları korkusuzca tenkit eden ve bu bağlamda sözünü esirgemeyen biri olarak görecektir. Dahası, Zemahşerî'nin, tenkitle yetinmediğine, aynı zamanda olay ve sorunlara ilişkin bazı çözüm önerileri sunduğuna da şahit olacaktır.

Zemahşerî'nin ele aldığı konular oldukça çeşitlidir. O, kimi zaman zalim idarecilere, filozof ve astrologlara; kimi zaman aklını çalıştırmayan mukallitlere; emir sahiplerine şirin görünen ve para pul biriktirmekle uğraşan zamâne din adamlarına karşı kalem oynatmış, onları uyarmış; kimi zaman da ibadetlerinde riyakârlık yapanlara sert uyarılarda bulunmuştur. Bir bakıma o, fildişi kulesine

³⁸² Bkz. Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II/1889.

³⁸³ Keşkül geleneğinin ilk örneğini te'lif eden Bahâuddin el-Amilî hakkında yapılmış çalışma için bkz. Atik Aydın, *Keşkül Geleneği –Bahâuddin el-Âmilî Örneği-*, Mengüceli Yay. Malatya, 2014.

³⁸⁴ Edebî mektuplar için bkz. Abdulhadi Timurtaş, *Ziyâuddin İbnu'l-Esîr'in Dîvân Kitâbeti*, (basılmamış doktora tezi), Erzurum, 2012, s.124.

çekilmemiş, makaleleriyle topluma yön vermeye çalışmıştır. Zaten onun her bir makalesinde sosyal, siyasal, kültürel ve dinî bir sorun vurgulanmıştır.

Zemahşerî, “mukaddime” başlığı altında eserine besmele, hamdale ve salvele ile başlamış; orada acizliğini ve güçsüzlüğünü vurgulayarak söz konusu eserin makalelerini Mekke’de Beytullah’ın yanı başında kaleme alma ve haccı edaya muvaffak olma fırsatını veren Allah’a şükretmiştir.³⁸⁵

Zemahşerî, ilk makalesinde ilim ile takvanın önemine değinmiştir. Çünkü insanı, insan-ı kâmil yapan temel faktörlerden ilk ikisinin -Kur’an ve hadislerin de ifadesiyle- ilim ve takva olduğunu söyleyebiliriz. Aynı makalesinde yokluk ve yoksulluğun insanı alçatamayacağını, aslında dindarlığın, insanı alabildiğine yükselteceğini vurgulamış; ilmi, insanı kötülüklerden alıkoyan babaya; takvayı ise çocuğunu bağrına basıp onu dış tehlikelerden koruyan anaya benzeterek eserine çok güzel bir giriş yapmıştır.(1. Makale)³⁸⁶

Zemahşerî, ilk makalesinde ilim ve takvanın öneminden söz ederken başka bir makalesinde ise ilmiyle amel eden ve takva sahibi kişiler hakkında “Allah, onlardan razı olsun!” şeklinde dua etmiştir. Zemahşerî, onları gerçek müminler olarak nitelemiş; onların, Hz. Peygamber’in asıl takipçileri olduğunu, ilim ve hilimleriyle Allah’ın dinine hizmet ettiklerini; yeryüzünü ancak bu meziyetlerle donanmış kişilerin imar ve abâd edebileceklerini; onların dışında kalan kuru bilgi sahibi kimselerin ise sadece su üzerinde yüzen çer çöpler olabileceklerini belirtmiştir. (42. Makale)

Zemahşerî, faydasız ilim ve amelin olumsuzluğuna değinirken birçok ilmin, dil ve dimağ yorgunluğuna neden olmanın ötesinde bir şeye yaramadığını; birçok amelin ise Allah’ın katına çıkması şöyle dursun, insana yorgunluktan başka bir şey kazandırmadığını söylemiştir. (86. Makale)

³⁸⁵ Zemahşerî, Beytullâh’ı tavaf eder, tavafını bitirdikten sonra bir ara verir, oturur bir makale yazar; yeniden tavafa kalkar, tavafını bitirdikten sonra başka bir makale yazardı. Bu minval üzere yazdığı makale sayısı yüze varmıştır. Bkz. MirzâYûsuf Hân, *Qalâidu’l-Edeb fî Şerhi Atwâqi’z-Zeheb*, Tebriz, H/1321, s. 9.

³⁸⁶ Zemahşerî’nin, eserinin ilk makalesinde ilim ve takvayı öncelmesi tesadüfî değildir. O, aynı zamanda bir hadis âlimi olmasından dolayı ilim ile takva kavramlarının, Müslümanın hayatındaki önemine ve bab olarak hadis kitaplarının başında yer alma metodolojisine bir telmihte bulunmuştur diyebiliriz.

Zemahşerî, ilim ve takvanın önemini vurguladıktan sonra okuruna, aslının topraktan olduğunu hatırlatmıştır. Dolayısıyla insana kibre kapılmamasını; mal mülkün arkasına sığınarak kibirlik taslamamasını; soy sopu ile övünmemesini; bu nevi kötü davranışlarda bulunmamasını tavsiye etmiştir. (2. Makale)

Cârullah Zemahşerî, kibrin sevimsizliğinden söz ederken, büyük günahlardan birisinin de, şatafatlı elbiseleriyle insanları küçümseme olduğunu söylemiştir. O, bu kötü haslete sahip olanları ahmak ve Allah'ın rahmetinden uzak kimseler olarak nitelemiştir. (4. Makale)

Zemahşerî'nin neredeyse değinmediği konu bulunmamaktadır. O, dünyaya dalıp ahireti ihmal etmeme; iyilik yapma, kötülükten sakınma ve iyi insanlarla beraber arkadaşlık yapma; tembellik ve ataletten uzak durma; şöhret ve riyakârlığa karşı müteyakkız olma; dostluğa önem verip vefakâr davranma; zulme ve zalimlere karşı durma, adaletten yana tavır alma; haram ve kötü alışkanlıklardan uzak durma; gerçek müminin vasıflarını kazanma; ilmiyle amel etmeyen ve konjonktürel hareket eden âlim taslaklarına dair konuları öne çıkarmıştır.

Zemahşerî'nin eserinde söz ettiği konuları iki başlık halinde ele almak istiyoruz. Çünkü o konulardan kimisi, kişiye bir artı değer, bir şeref ve haysiyet kazandırırken; kimisi de kişiyi Allah'ın ve erdemli insanların nezdinde en değersiz bir derekeye düşürmektedir. Biz, ilkin, insanı inşâ eden, ona bir kimlik ve kişilik kazandıran; onu hem dünya hem ahirette yüce mevkilere yükselten özelliklerden söz etmeye çalışacağız.

2.2.3.1. Atwâq'a Göre İnsana Kişilik Kazandıran Özellikler

2.2.3.1.1. İlim ve Takvanın Önemi

Zemahşerî'nin, 1. Makalede öncelediği ilk kavramlar bilgi ve takva kavramlarıdır. Onun bu kavramları eserinin en başında gündeme getirmesi bir rastlantı değildir. Zira bu kavramlar, insanı onurlu kılan ve inşâ eden fitrî özelliklerdir.

Bilgi, kişiyi önyargılı olmaktan kurtaran, alışkanlık ve tutarsız düşüncelerden uzak durmayı sağlayan bir özelliktir. Bilgi, ancak takva ile bir anlam kazanır. Takva,

deyim yerinde ise kişiye zarar veren, onu rahatsız eden eziyet ve fenalıklara karşı bir barikat, bir engeldir, denilebilir. Takva, kişiyi diriltip ayağa kaldırırken, cehalet ise onu öldürmektedir.³⁸⁷ Zemahşerî, bilgiyi, (العلم هو الأب، بل هو للتأي أَرَأْب) çoluk çocuğunu ve ırz-u iyâlini fenalıklardan koruyan babaya³⁸⁸; takvayı ise (والتقوى هي الأم، بل هي إلى اللبان) kendisine sığınan kimseyi, bağrına basan merhamet ve şefkat sahibi anneye benzetmiştir. Zemahşerî, burada çok güzel bir edebî sanat icra etmiştir. Yani anne ile baba, eş olma hukuku bağlamında birbirine ne kadar yakın ise takva ile bilgi de o derecede birbirine yakındır. (1. Makale)

Allah, takva zırhını kuşanmışlara her dem bir çıkış yolu ihsan edeceği, kendilerini beklemedikleri bir yerden rızıklandıracağı³⁸⁹ garantisini vermektedir. Takva elbisesini giyene yukarıda verilen garantinin yanı sıra, kötülüklerini örteceği ve kendi katında onu mükâfatlandıracağı müjdesini³⁹⁰ vermektedir. Hatta Allah, bir sosyal dayanışma niteliğindeki kurbanın, ne etlerinin ne de kanlarının kendisine ulaşmayacağını; ancak kendisine ulaşacak olanın takva olacağını³⁹¹ bildirmektedir.

Allah, takva konusunda müminlere hitaben (وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى) “Azık edinin! Bilin ki azığın en hayırlısı takvadır”³⁹² demiştir. Ayetten ilham alan Zemahşerî ise 1. Makalesinin sonunda muhatabına/okuruna, ilim ve takva halkasına tutunmasını tavsiye etmiştir. Zemahşerî, ilmi, (العلم جبل صعب المصعد ولكنه سهل المنحدر والجهل منهل سهل المورد إلا أنه صعب المصدر) tırmanılması zor ama inilmesi kolay olan bir dağa; cehaleti de elde edilmesi kolay ama terk edilmesi zor bir kaynağa benzetmiştir.³⁹³

Zemahşerî, müminlerin en hayırlı azığı durumundaki takvadan sadece ilk makalede değil; 44 ve 65. Makalelerde de söz etmiştir. 44. Makalede günahlardan korunmanın, nifak gibi bir tehlikeden sakınmaktan geçtiğini vurgulamış; 65.

³⁸⁷ Cewherî, *es-Sihâh*, VI/2526; İbn Manzûr, *Lisân*, XV/403; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, XL/226; İsfahânî, *el-Mufredât*, s.881.

³⁸⁸ Bu ibare, Zemahşerî'nin başka bir eserinde de geçmektedir. Bkz. *Newâbiğu'l-Kelim*, s. 10.

³⁸⁹ 65/Talâk, 2-3.

³⁹⁰ 65/Talâk, 4-5.

³⁹¹ 22/Hac, 37.

³⁹² 2/Bakara, 197.

³⁹³ Bkz. Zemahşerî, *Newâbiğu'l-Kelim*, s. 23.

Makalede ise Hz. Peygamber'in takvaya dair buyurduğu “*Helal şeyler bellidir, haram şeyler de bellidir. Bu ikisinin arasında insanlardan birçoğunun, mahiyetini bilmediği şüpheli alanlar vardır. Şüpheli işlerden sakınanlar, dinlerini ve ırzlarını korumuş olur; şüpheli şeylerden sakınmayanlar ise zamanla harama dalıp giderler. Aynen sürüsünü başkasına ait bir arazinin çevresinde otlatan çoban gibi ki, onların o araziye girme tehlikesi vardır. Dikkat edin! Her hükümdarın girilmesi yasaklanmış bir arazisi vardır. Unutmayın Allah'ın yasak arazisi de haram kıldığı şeylerdir. Şunu iyi bilin ki, insan vücudunda bir et parçası vardır. Eğer bu et parçası iyi olursa bütün vücut iyi olur. Eğer o bozulursa bütün vücut bozulur. İşte bu et parçası “kalb”dir*” hadisine telmîhte bulunmuştur.³⁹⁴

Zemahşerî, bir makamesinde (يَا أَبَا الْقَاسِمِ أَكْرَمُ النَّفْسِ اتَّقَاهَا. وَخَيْرُ الْأَعْمَالِ اتَّقَاهَا) “*Ya Ebû'l-Kâsım, nefislerin en temiz, daha çok takvalı; amellerin en hayırlısı ise (haramlardan) arınmış olanıdır*”³⁹⁵ diyerek dünyaya dalmanın olumsuzluğunu; takvaya sarılmanın da önemini söz konusu etmiştir.

Hz. Peygamber, risalet ve nübüvvet sürecinde kendisine inananları her daim fitrî yapılarına davet etmiş, onları beden/ceset/madde boyutundan kalb/ruh/mana boyutuna yükseltmeye çalışmıştır:

(إِنَّ اللَّهَ لَا يَنْظُرُ إِلَى أَجْسَادِكُمْ، وَلَا إِلَى صُورِكُمْ، وَلَكِنْ يَنْظُرُ إِلَى قُلُوبِكُمْ. وَأَشَارَ بِأَصَابِعِهِ إِلَى صَدْرِهِ)

Hz. Peygamber “*Allah, sizin suretlerinize ve kalıplarınıza bakmaz; fakat kalplerinize (ve amellerinize) bakar*” buyurduktan sonra eliyle göğsünü işaret etmiş ve “*takva şuradadır*” diyerek, kalbin merkeze alınmasına dikkat çekmiştir.³⁹⁶ Zemahşerî, burada neseple övünmeyi çirkin gören ve yasaklayan hadislere işaret etmiştir.³⁹⁷

³⁹⁴ Bkz. Buhârî, *İmân*, 39; Muslim *Musakât*, 109.

³⁹⁵ Zemahşerî, *Maqamât*, s. 152.

³⁹⁶ Buhârî, *Nikâh* 45, *Edeb* 57, *Ferâiz* 2; Muslim, *Birr* 28; Ebû Dâwud, *Edeb* 40, 56; Tirmizî, *Birr* 18.

³⁹⁷ Muslim, *Cenâiz* 9.

2.2.3.1.2. İnsanın Aslı ve Mayası

Zemahşerî, bilgi ve takvanın hikmetini vurguladıktan sonra peşinden insanın aslını ve mayasını söz konusu etmiştir. Çünkü kendi özünün bilincinde olanın, Rabbine, dünya ve ahirete yönelik sorumluluğunu bilmesi daha kolay olacaktır. O, 2. Makalede bir ayet-i kerimeye³⁹⁸ işaret ederek özünü kavramaya; fitrî rotasından saparak kibirlilik taslamamaya davet etmektedir. Çünkü “Bir kişinin ameli, kendisini geri bırakmışsa nesebi onu öne çıkaramaz.”³⁹⁹

Allah, kendi kitabında biz insanları, bir erkekle bir dişiden yarattığını; tanışmamız için bizi kavimlere ve kabilelere ayırdığını; ister beyaz ister zenci olalım, doğuştan hepimizin temel hak ve hürriyetler konusunda eşit olduğunu; dolayısıyla kendi katında en değerlimizin de, onun haram kıldığı şeylerden en çok sakınanımızın olduğunu buyurmuştur.⁴⁰⁰

Allah’ın koymuş olduğu bu temel kriter, bireysel ve toplumsal bağlamda yerini bulmadıkça ne insan-insan, ne insan-doğa ilişkisinde bir ahenk ve insicam kalacaktır. Günümüzde gözlemlediğimiz acı ve acıtıcı gerçek de bundan başkası değildir.

Şurası unutulmamalıdır ki insanı *pişmiş çamura benzeyen balçıktan* (من صَلْصَالٍ يَافِئُكًا) yaratan Allah⁴⁰¹, doğru yolda yürümesi halinde onu birçok nimet ve rahmet (yağmur) ile takviye edeceğini müjdelemektedir.⁴⁰²

İnsanın özü çamur ya da balçık iken başkalarıyla (anne-baba, ata-dede, aşiret, kabile) övünmesi, kendini kandırmaktan başka bir şey değildir. Zemahşerî, bu konuda şöyle demiştir: (اَفْتَخَارُ الدِّينِ بِشَرَفِ الْآلِ كَاغْتِرَارِ الظَّمَانِ بِلَعِ الْآلِ) “Aşağılık adamın, yakınlarıyla övünüp durması, susuzluktan kırılanın serap parıltısına aldanması gibidir.”⁴⁰³

³⁹⁸ 55/Rahmân, 14.

³⁹⁹ Bkz. Muslim, *Zikr*, 38.

⁴⁰⁰ 49/Hucûrât, 13.

⁴⁰¹ 55/Rahmân, 14.

⁴⁰² 72/Cin, 16.

⁴⁰³ Bkz. *Newâbiğu 'l-Kelim*, s. 60.

2.2.3.1.3. Dua Etmenin Adabı

Zemahşerî'nin özellikle üzerinde durduğu konulardan bir tanesi de duanın yapılış biçimidir. Zemahşerî, bu makaleleriyle biz okurlara duanın yapılış felsefesini kavratıp Kur'an ve sünnet çerçevesine oturtmak çabasıdadır.

Dua, Arapça bir kelime olup aslı **de-‘a-ve/د-ع-يا** dir. Dua, nidâ gibidir ama nidâ, kendisine herhangi bir isim eklenmeden **يا - يا** ve benzeri edatlar ile yapılır. Dua ise neredeyse isimsiz yapılmaz; ya filan/فلان gibi.⁴⁰⁴

Zemahşerî, ibadetin özü durumundaki duanın⁴⁰⁵, aslına ve maksadına uygun yapılmasını; dua edilirken devenin böğürmesi gibi bağırıp çağırılmamasını, süslü püslü ve tumturaklı ifadelerin kullanılmamasını önermektedir. Bu tarz dua “İnkâr edenlerin durumu, bağırıp haykırmadan başka bir şeyi duymayan varlığa seslenen birinin durumu gibidir”⁴⁰⁶ ayetinde söz konusu edilenler ile bir benzerlik arz etmektedir. Çünkü Allah, “haykırmadan başka bir şeyi duymayan” bir varlık değildir. Aksine o, gizli-saklımızı⁴⁰⁷ kalplerimizde geçen her arzu ve eğilimimizi⁴⁰⁸ tüm detaylarıyla bilendir.

Zemahşerî'ye göre bağırıp çağırarak edilen dua, kişinin nefsinin hevasından kaynaklanmaktadır. O bu konuda şu uyarıyı yapmaktadır: (فما هذا الرغاء كأنه هدير) “*Deve gibi bu bağırışın nedir?*” Makalenin sonunda ise dua edene

(إن خير النوق والقسي الكتوم، وخير الكتاب والشراب المختوم) Nefsinin isteklerini dizginlemesini tavsiye etmekte ve “*en hayırlı mektup ve içeceğin ise ağzı kap'Alîolan yerde olduğunu*” vurgulamaktadır. (6. Makale).

Zemahşerî, başka bir makalede de (المراءى لمقت الله مراعي والجهر بالدعاء جهل بالداعي) halk içinde bağıra bağıra yapılan duayı, aklı kıt insanların duası olarak nitelemiş;

⁴⁰⁴ İsfahânî, *el-Mufredât*, s. 315.

⁴⁰⁵ Tirmizî, *Da'avât*, 1.

⁴⁰⁶ 2/Bakara, 171.

⁴⁰⁷ 2/Bakara, 77; 11/Hûd, 5; 16/Nahl, 19; 20/Tahâ, 7.

⁴⁰⁸ 67/Mülk, 13.

gizlice yapılan duanın, sahibini riya ve gösteriştan koruyacağını ve takva ehlinin arasına katacağını vurgulamıştır.⁴⁰⁹ (28. Makale).

Zemahşerî, her ağlayarak ve gözyaşı dökerek dua eden kişiye aldanmamamızı da tavsiye etmekten geri durmamıştır. O, şöyle der:

(رَبِّ دُعَاءٍ وَدَمْعَةٍ مِنْ أَجْلِ رِيَاءٍ وَسَمْعَةٍ. فَلَا يَزِدُّهُنَّ كُلَّ دَاعٍ دَامَعَ الْعَيْنُ) “Nice dua ve gözyaşı vardır ki salt riya ve kabul görmek içindir. Her dua eden ve gözyaşı dökene aldanma!” (51. Makale).

Zemahşerî, duanın mahiyetini anlatırken, bir bakıma ruhundaki tabiatı da bize göstermiş olmaktadır. O, bir başka eserinde duanın mahiyetine ve yapılış şekline dair şu ince noktaları vurgulamıştır:

إِنَّ الْحَسَنَةَ لَتَسْحَقُ السَّيِّئَةُ عَنْ صَاحِبِهَا وَتَسْحُوها. وَتَمْحَقُ آثَارَهَا وَتَمْحُوها. كَمَا تَسْحُو الْمِرْأَةُ الرَّصِيفَةَ الْجَبْرَ عَنِ الطَّرْسِ. وَكَمَا يَمْحُو الْمَاءُ الطُّهُورُ أَثَرَ الرَّجْسِ وَابْسُطْ يَدَيْكَ إِلَى ذِي الْمَنَةِ وَالطَّلُولِ. وَابْرَأْ إِلَيْهِ مِنَ الْقُوَّةِ وَالْحَوْلِ. وَقُلْ وَجَنَّاخَكَ مِنَ الْخُشُوعِ خَفِيزُ. وَدَمْعُكَ عَلَى الْخَدَّيْنِ يَفِيزُ. وَحَلْقُكَ بِالْبُكَاءِ شَرِيقُ. وَجَبِينُكَ مِنَ الْحَيَاءِ عَرِيقُ. وَصَوْتُكَ لَا يَكَادُ يَسْمَعُ وَجَلًا. وَلِسَانُكَ لَا يَكَادُ يَنْطِقُ خَجَالًا

“Silginin yazıyı sildiği; temiz suyun, kirin izini yok ettiği gibi; iyilik de sahibinin kötülüğünü silmeli, izlerini yok etmelidir. Duada ellerini, mutlak güç kuvvet sahibi olan Allah’a aç ve güç kuvvetin sadece onda olduğunu bil! Huşudan kol kanatların kırılacak, gözyaşların yanaklarını ıslatacak, ağlamaktan boğazın parçalanacak, hayâ etmekten dolayı alnın terleyecek, neredeyse korkudan sesin duyulmayacak ve mahcubiyetten de dilin konuşamayacak şekilde Allah’ı çağır!”⁴¹⁰

⁴⁰⁹ Hz. Peygamber, Müslüman kardeşin gıyabında yapılan duanın, en müstecap ve makbul dua olduğunu buyurmuştur. Bkz. Muslim, *Zikr* 23; Tirmizî, *Birr* 50.

⁴¹⁰ Zemahşerî, *Maqamât*, s. 158. Duanın gizli yapılacağına dair Kur’an, bize Hz. Zekeriyâ’yı model olarak göstermektedir: “Hani o, gizli bir sesle Rabbine yalvarmıştı: “Ey Rabbim, dedi, kemiklerim eridi, saçım başım ağardı. Ey Rabbim, sana ettiğim dua sayesinde hiç bedbaht olmadım. Benden sonraki yakınlarımdan endişeliyim. Eşim de çocuktan kesildi. Bana katından bir oğul bağışla ki o, bana ve Ya’kûb ailesine vâris olsun. Rabbim, onu rızana lâîk kıl!” 19/Meryem, 4-6.

2.2.3.1.4. Adalet Vafına Dair

İnsan topluluklarını ayakta tutan ve bir bakıma onların varlık nedeni sayılan bazı dinamikler vardır. Bu dinamikler, o toplumların olmazsa olmazları arasında yer alır. Söz konusu o değer ve dinamikler, toplumların teneffüs etmesi için birer oksijen membaıdır. Bu membaların tıkanması, körelmesi veya kuruması durumunda, toplumların hastalanması, güçten düşmesi, bitkisel hayata girmesi ve hatta *var olma sahası*’ndan devre dışı kalması bile işten değildir.

Adına *hikmet* diyebileceğimiz bu değerlerden bir tanesi de, tarih boyunca gerek inanmış gerek inanmamış olsun, hemen hemen bütün insanların özlem duyduğu ve onsuz yapamadıkları *adalet* vafıdır. Bu vafın varlığı, toplumun varlığı; yokluğu ise toplumun yokluğu ile doğrudan ilişkilidir, denilse yeridir.

Zemahşerî, makalelerinde adalet vafını da zikretmiştir. Adalet, ا - د - ل - ج - ع fiilinin mastarıdır. Eşitlik⁴¹¹, dengeli karar verme⁴¹², insaf⁴¹³ ve hak yolda yürümek anlamlarına⁴¹⁴ geldiği gibi, hak üzere hüküm verme anlamına da gelir.⁴¹⁵ Zulmün ve cevru-cefanın zıddıdır.⁴¹⁶ Adalet, sosyal ilişkiler bağlamında Allah’ın ilk emrettiği⁴¹⁷, sevip takdir ettiği⁴¹⁸ olgudur.⁴¹⁹

Zemahşerî, (مل عن القسوط مع الأقساط، وعليك من الأمور بالأوساط) kişinin, şöhret ve cevru-cefayı terk etmesini ve adalete sığınmasını vurgularken, aynı zamanda ibadetlerde ve diğer sosyal aktivitelerinde dengeli davranmasını, orta yolu tutmasını hatırlatmaktan geri durmamıştır. (54. Makale).

Yüce Allah, adalet vafına o denli önem vermiştir ki sadece müminler arasında değil; bütün insanlar arasında adaletle hükmetmemizi emretmiş;⁴²⁰ kendisi

⁴¹¹ İsfahanî, *el-Mufredât*, s.551; ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs*, XXIX/444.

⁴¹² İbn Fâris, *Meqâyis*, IV/246.

⁴¹³ Fîrûzâbâdî, *el-Qâmûs*, s. 856.

⁴¹⁴ Curcânî, *et-Ta’rîfât*, s. 147.

⁴¹⁵ ez-Zebîdî, *age*, XXIX/444. Hz. Ali’nin tanımıyla adalet; anlayış derinliği, bilgi genişliği, idare güzelliği ve hilmin sağlamlığıdır. Bkz. ‘Abduh, *Şerhu Nehci’l-Belaga*, s. 686.

⁴¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, IV/153; ez-Zebîdî, *age*, XXIX/443-445.

⁴¹⁷ 16/Nahl, 90.

⁴¹⁸ 5/Mâide, 42; 49/Hucûrât, 9; 60/Mumtahine, 8.

⁴¹⁹ Kur’an’da farklı formlarda geçen “adalet” kavramı için bkz: 2/Bakara, 48, 282; 4/Nisâ, 58, 129; 5/Mâide, 8, 95; 6/En’am, 1, 152; 16/Nahl, 90; 27/Neml, 60; 49/Hucûrât, 9; 82/İnfîtâr, 6-7.

⁴²⁰ 4/Nisâ, 58; 49/Hucûrât, 9.

de, kullarına karşı zalim olmadığını yani mutlak adalet sahibi olduğunu buyurmuştur.⁴²¹ Bilinmelidir ki “*Yer ve gökler, adalet ve doğrulukla ayakta durur*”⁴²² formundaki nebevî haber, insanlığın merkezine yerleştirilmedikçe insanoğlunun yüzü gülmeyecektir.

Hz. ‘Ali’ye (ö. 40/661) “Adalet mi cömertlik mi daha üstündür?” diye sorulduğunda o, “Adalet, bir şeyi yerli yerine koymak; cömertlik ise adaleti kendi sahasında ortaya çıkarmaktır. Adalet, bir genel başkan; cömertlik ise özel bir misafirdir. Dolayısıyla adalet, bu iki sıfatın en şerefli ve en üstün olanıdır” cevabını vermiştir.⁴²³

Zemahşerî, bir makalesinde adaletin ve adil insanın vasfını önemini belirtmektedir. Ona göre (ومن قريحة البليغ الصائب في المقال منهل العدل أصفى من المرأة بعد الصقال) “*Adaletin kaynağı/pınarı, sırmalanmış aynadan ve üstün zekâdan kaynaklanan güzel sözden daha berrak ve saydamdır.*” Adalet ve insaf sahibi kimse ise (المنصف يغيض حقّ) (kardeşinin hakkını gaspetmekten son derece tiksindir ve onu kardeşine tevdi eder. (63. Makale).⁴²⁴

2.2.3.1.5. Akıllı Arkadaş Edinmek

Akıl, Allah’ın insanlığa bahşettiği en büyük hediyedir. İnsanı, diğer canlılardan ayıran temel özellik de akıldır. Allah, bizim tedebbür, teemmül, tefekkür ve tezekkür etmemizi tavsiye etmiş; aklını kullanmayanları da kınamıştır.

Zemahşerî, makalelerinde aklı, akıllı ve zeki insanı söz konusu etmiş; yer yer zeki ve ahmak insan karşılaştırmalarını yapmayı da ihmal etmemiştir. Mesela o

⁴²¹ 3/Alî İmran, 182; 8/Enfâl, 51; 22/Hac, 10; 41/Fussilet, 46; 50/Kaf, 29.

⁴²² Buhârî, *Megâzî*, 38; Ebû Dawûd, *Cihâd* 24. Bu konuda George Clemencau (ö. 1929), “Adaletsiz bir ülke, mezbahadan başka bir şey değildir” demiştir. Ahmet Ağırbaşı, *2000 Yılında 2000 Güzel söz*, İttifak Kültür Serisi, Konya, 2000, s.14

⁴²³ ‘Abduh, *Şerhu Nehci l-Belaga*, s. 779. J. Addison (ö. 1719)’un “Hiçbir fazilet, adalet kadar büyük olamaz” adalet tanımı ise Hz. ‘Ali’nin adalet tanımıyla örtüşmektedir. Bkz. Ağırbaşı, *age*, Bkz. s.15.

⁴²⁴ Adalet vasfının ne denli önemli olduğuna dair Hz. ‘Ali, “Adaletli davranmakla, inatçı/zorba muhalif kimsenin mağlup olacağını” söylemiştir. ‘Abduh, *age*, s. 727.

(الكيس متجلد متصلب، فيما يجدي عليه متقلب) “Akıllı ve zeki insan, sosyal ilişkilerde sabırlı ve metanet sahibidir. Kendisine ahirette fayda verecek işler ile uğraşıp durur.” (والعاجز متقاعد متعاس، عما يجب فيه التيقظ متعاس) “Ahmak ve aciz ise günlük işlerinde tembel ve ilgisizdir. O, uyanık davranılması gereken (ahirete yönelik) durumlarda ise hep uyuşuktur.” Yani Allah’ı hoşnut edecek güzel amelleri işlemeye yanaşmaz. (59. Makale).

(الكيس كل الكيس والعاجز كل العاجز، من هتف به داعي العقل فلّياه بالسعي الناجز ومن قعد به Zemahşerî, bu makalesinde çok güzel bir belâgat örneği vermiştir. İlk akıllı ve aciz kimseleri zikretmiş, daha sonra ise sırayı gözeterek onların nitelik ve özelliklerine geçmiştir. Onun yorumuna göre “Akıllı kimse, akla uygun (hayırlı) işlere çağrıldığında, koşarak onu uygulayandır. Aciz ise aynı nitelikteki işlere çağrıldığında, üşenip yere çakılandır.” (71. Makale).⁴²⁵

Zemahşerî, hemen iki sonraki makalesinde zekâ, akıl, belâgat, fesâhat, firâset ve bâsiret konularına dair bir örnek vermiştir. Müellif, aslında burada husn/güzellik ile kubhu/çirkinliği, iyi ile kötüyü, mana ile maddeyi, ruh ile bedeni karşılaştırmaktadır. Bu konuda şu örneğin tümünü vermeyi uygun görüyoruz:

(ما المرء بأصغريه قلبه ولسانه، المرء بأكبريه عمله وإيمانه. وما يغني عنه أصغراه، إذا خانه أكبراه. وإن أعز ما بين دفي إياس بعض زكّنه، وما بين فكّي فُس معشار لسنه)

İnsan, vücuttaki kalp ve dil gibi iki küçük et parçasıyla kişilik kazanmaz. Aksine iman ve amel ikilisiyle değer kazanır. İman ile amel, ona bir değer katmadıkça, kalp ile dilin hiçbir katkısı olmayacaktır. Zemahşerî, dil ve kalbin, İyâs’a⁴²⁶ biraz zekâ ve basiret; Kus’a⁴²⁷ ise bir miktar fesahat ve belâgat

⁴²⁵ Aklını kullanmayanlara ilişkin Descartes (ö. 1650), “Akıllı olmak bir şey değildir, önemli olan aklını kullanabilmektir”; Honore de Balzac (ö. 1850), “Akıl, dünyayı yerinden oynatmaya yarayan bir levyedir”; Salacron, “Kötü insanları ahmaklara tercih ederim. Çünkü hiç olmazsa kötü insanlar ara sıra bir, kötülüklerine ara verirler”; Cicero (ö. MÖ/43) ise “Hayatta her insan yanlış yapar, ne var ki ahmaklar yanlışlarında ısrar ederler” veciz sözleri vurgulamışlardır. Bkz. Ağırbaşı, age, s. 18, 25.

⁴²⁶ O zat, İyâs b. Mu‘awiye’dir. İyâs (ö. 122/740), Emevîlerin Basra kadısıydı. (Merağî, Tefsîr, XIV/39). İyi bir edip ve hatip olarak da tanınmıştır. Kadılığı sırasında adaletle çok önem vermiş, şahitlerin adl ve zabt özelliklerine dikkat etmiş, davaları seri bir şekilde bağlamaya özen

kazandırmanın otesinde bir katkısının olmadığını belirtmiştir. Yani onlara asıl kimlik ve kişilik kazandıran amiller, imanları ve imanlarının gereklerine göre işledikleri amelleridir. (73. Makale).

Zemahşerî'nin *Atwâq*'ı incelendiğinde, orada pek az insana yer verdiği görülecektir. Onun söz ettiği özel isimler neredeyse iki elin parmakları kadardır. İşte Zemahşerî, aklını kullanmayan, yerli yersiz, zamanlı zamansız, ona buna nasihat eden bir kadını örneğini vermiştir. Şayet nasihat, sadece dünyevî hassasiyetlere dair olup da insanın ahiret dünyasını imar ve abaâd eden cinsten değilse o nasihat, ancak *Benî Udwân Cariyesi*'nin nasihatına benzemiş olacaktır. Bu cariyeye Araplarda bir darb-ı mesel haline gelmiştir.⁴²⁸ (95. Makale).

Zemahşerî, insanın ahiretine hanel getirecek dostluklara iltifat edilmemesini, bu tıynette ve zihniyette olan kimselerden mümkün oldukça uzak durulmasını tavsiye etmiştir. Hatta uzleti, onların yanında geçirilen zamana tercih ettiğini okuyoruz.

(يا أبا القاسم أزل نفسك عن صحبة الناس واعزلها. واث فرعة من فراع الجبل فانزلها. ولذ ببعض الكهوف والغيران.

بعيداً من الرفقاء والجيران)

“Ya Ebû'l-Kâsım! İnsanlarla (boş) konuşmaktan sakın! Eğer sen, dağın zirvesinde bile olsan oradan in; arkadaş ve komşulardan uzaklaşarak mağara ve oyuklara sığın!”⁴²⁹

göstermiştir. (Câhız, *el-Beyân*, s. 100-102). Zemahşerî'den önce Harîrî' de (ö. 516/1122), 7. Makâmesinde İyâs'ın zekâsından sitayişle söz etmiştir. (Harîrî, *Maqâmât*, s. 73). İyâs b. Muaviye Basra'da vefat etmiştir. (İbn Quteybe, *el-Ma'arif*, s. 467; el-Yafi'î, *Mir'at*, I/202; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/334; İbn Hallikan, *Wefayât*, I/247; ez-Zehebî, *Mîzân*, V/471; İbn Haldûn, *Târih*, III/177; el-'Akerî, *Şezarât*, II/94; Ziriklî, *age*, II/33).

⁴²⁷ Qus b. Sa'ide (ö. 600), cahiliye döneminde Hz. Peygamber'in kendisini dinlediği, tevhid inancına bağlı yani Hanif bir hatip ve şairdir. (Bkz. eş-Şehristânî, *el-Milel*, III/86; el-Hakemî, *Me'aric*, I/111; el-Feyyûmî, *Târihu'l-Fikri'd-Dîn el-Cahilî*, s. 383). Cahiliye Arapları içinde diriliş gününe iman eden ilk kişidir. (el-Bakillânî, *age*, s.153). Necran bölgesindeki İyâd kabilesine mensuptur. Kabilesi, yetiştirdiği hatiplerle tanınmıştır. (Ziriklî, *age*, V/196).

⁴²⁸ O cariyenin adı Şavle'dir. Şavle, oldukça saçmalayan bir özelliğe sahiptir. Ahmaklığından ötürü yerli-yersiz, efendilerine nasihat ederdi ama tüm nasihatleri suç olarak kendisine dönerdi. “Sen, nasihat eden Şavle gibisin” sözü, kavmine veya çevresine ahmakça öğüt veren herkes için vurgulanan bir darbı mesel haline gelmiştir. (Ezherî, *Tehzîb*, VI/283; Cewherî, *Sihah*, V/1743; İbn Manzûr, *Lisân*, XI/377; Fîrûzâbâdî, *Qâmûs*, s. 1021; Zebidî, *Tâcu'l-Arûs*, XXIX/304). Başka bir ifadeyle, nasihatıyla yarar yerine, zarar veren kimsenin öğüdü için “Şavle'nin nasihatı” veya “Şavle'nin nasihatinden daha uğursuz” denilmiştir. (Bkz. Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâga*, I/527; *el-Mustaqsa*, I/391).

⁴²⁹ Zemahşerî, *Maqâmât*, s.89.

Burada akıl ve akıllı insana dair Hz. ‘Ali’nin –ki Hz. ‘Ali, kendisinden Zemahşerî’nin en çok yararlandığı kimsedir- bazı veciz sözlerini aktarmamız yerinde olacaktır: “Akıl olgunlaştığında, konuşma azalır”; “Hz. ‘Ali’ye, “Bize akıllıyı tarif et” denince; “Akıllı, her şeyi layık olduğu yere koyandır” dedi. “Bize cahili anlat” dediklerinde ise “anlattım ya!” diye cevap vermiştir.” “Ahmak ve kötü kimse ile arkadaş olma⁴³⁰; çünkü o, yaptığını sana süslü gösterir ve senin de kendisi gibi olmanı ister.” “Akıllı kimse, ancak üç şeye dikkat eder ve önem verir: 1. Geçimini sağlamak, 2. Ahiretîni elde etmek, 3. Haram olmayan lezzetlerden yararlanmak.”⁴³¹

2.2.3.1.6. Devlet Başkanları ve Hastalara Öğütler

Zemahşerî, 52. ve 53. Makalelerinde iki kesime bazı nasihatlerde bulunmaktadır. Onlar, devlet başkanları ya da genel manada idareciler ve herhangi bir hastalığa mübtela hastalardır.

Birinci kesimi oluşturan idareciler, malum olduğu üzere her dönemde toplumun ıslahı ya da ifsadı bağlamında rol oynayan temel taşlardır. Müellif’in, söz konusu makalesinde devlet başkanına yaptığı nasihat, aslında zımnen onun riyaseti altındaki sorumlu her sivil memur ve askere de yapılmış olmaktadır. Zemahşerî, hiçbir idarecinin, (أَيُّهَا الْمَلِكُ لَا يَغْرُنَكَ الْأَعْلَامُ الْمَنْصُورَةُ، وَالْأَعْنَاقُ إِلَيْكَ مَصُورَةٌ. وَالْخِيُولُ الَّتِي خَلَفَكَ وَأَمَامَكَ تَجِفُ)، kazandığı parlak zaferlerden dolayı gurura kapılmamasını, emri altındaki memur ve askerlerin saf saf önünden geçmelerinden ötürü kibirlik taslamamasını, katı otoritesi nedeniyle emrindekilerinin tiril tiril titrememesini tavsiye etmektedir. Zemahşerî, makalesinin sonuna doğru, idarecilere, asıl ve kalıcı saltanatın, Allah’a ait olduğunu; memurların, kendilerinden çekindikleri gibi başkanların da Allah’ın azametinden çekinmesi gerektiği öğüdünü verdiğini görüyoruz. (52. Makale)⁴³²

⁴³⁰Zemahşerî, (أَنْ وَالَيْتَ قَرِينَ السُّوءِ أَعْدَاكَ بِدَائِهِ فَكُنْ مِنْ أَعْدَائِهِ تَجِ مِنْ إِعْدَائِهِ) “Kötü ahlaklı kimseyi dost edinirsen, sana sürekli kötülüğüyle yardım (!) eder. Onun şerrinden emin ve berî olman için, ona düşman olmalısın!” Bkz. *el-Kelîmu’n-Newâbiğ*, s. 61.

⁴³¹ Bkz. ‘Abduh, *age*, s. 694, 728, 748.

⁴³²Buradaki nasihatleriyle Zemahşerî’nin, aslında Hz. ‘Ali’nin (ö. 40/661) birçok vali ve komutanlarına yaptığı nasihatlerden esinlendiğini söyleyebiliriz. Buradaki makale ile Hz. Ali’nin Mâlik b. Eşter’e (ö.38/658) gönderdiği uzunca bir mektupla örtüştüğünü görüyoruz. Bkz. Muhammed ‘Abduh, *Şerhu Nehci’l-Belağ*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrût, 1992, s. 621-651.

Zemahşerî, 53. Makalede ise hastalara da bazı tavsiyelerde bulunmuştur. ثقتك (Senin, şifanın, doktorun elinde olduğuna inanman, hastalığın ta kendisidir.” Onlara asıl şifanın لا يدأويك إلا من يدأويك. وإنما يشفيك التحني له (ولا يدأويك إلا من يدأويك. وإنما يشفيك التحني له) (فأرفع يديك إلى من يدأويك) (فأرفع يديك إلى من يدأويك) gibi doktorlarda değil; Allah’ın elinde olduğunu söylemektedir. (فأرفع يديك إلى من يدأويك) (فأرفع يديك إلى من يدأويك) Elini, ancak kendisine şifa verecek olan Allah’a kaldırmasını öğütlemektedir. Çünkü bizi yediren de, içiren de Allah’tır. Hasta olduğumuzda bize şifayı veren odur. Bizi öldürecek, sonra diriltecek de odur.⁴³⁵

Zemahşerî, hastaya sabretmesini, şikâyetçi olmamasını, hastalığının ilerlemesi halinde ellerini kaldırıp Allah’a yalvarıp yakarmasını tavsiye etmektedir. Hastanın sabretmesi, serzenişte bulunmaması ve darlıkta-bollukta şükretmesi halinde Allah’ın, hastalığı onun günahlarına keffaret yapacağını; şifa için doktorları asıl değil, sebep olarak görmelerini hatırlatmaktadır. Bu, her halükârda bir müminin olmazsa olmaz nitelikleri arasında yer almaktadır. Zemahşerî, ayrıca hastaya, cahil ve işinin erbabı olmayan doktorlara güvenmemesini; onların birçoğunun ya dehrî/materyalist ya da kilisede ibadet eden kişiler (فأكثرهم إما عبد الطبيعة، وإما عابد البيعة) (فأكثرهم إما عبد الطبيعة، وإما عابد البيعة)

⁴³³ Asıl adı Ebû Zekeriyâ Yuhannâ b. Mâseweyh’dır. (el-Qıftî, *İnbâh*, IV/242). Abbasîler döneminin meşhur Hristiyan Süryanî doktorlarından. (Bkz. Câhız, *el-Hayawân*, VII/477). Bağdat’ta büyümüştür. (Kehhale, *Mu’cem*, XIII/263). Calinus’un (ö. 200) tıbbî yorumlarını benimsemiştir. (Bkz. el-‘Omerî, *Mesâlik*, IX/399). Birçok halifenin özel doktorluğunu yapmıştır. Bkz. en-Nedim, *el-Fihrist*, s. 358; Brockelmann, *age*, II/264. Özellikle Vâsiq ona son derece güvenmiş, tıbbî teşhislerine itibar etmiştir. (es-Safî, *el-Wâfi*, XXIX/30). Harun Reşid tarafından Ankara, Ammûriye (Emirdağ) ve diğer Rum şehirlerindeki eski tıp kitaplarını Bağdat’a getirip tercüme etmekle görevlendirilmiştir. (Bkz. el-‘Omerî, *Mesâlik*, IX/399). İlk akademik tercüme kurumu sayılabilecek *Beytu’l-Hikme*’nin başkanlığına getirilmiş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. (Bkz. el-Qıftî, *Ahbâr*, s. 134). Yuhannâ’nın yüksek ateş, jinekoloji, patoloji, hacâmat, ses kısılması, kan alma, bağırsak iltihabı, kabızlık, ishal vb. konularda olmak üzere kırk civarında eseri vardır; birçoğu risale ve fasiküller halindedir. (Bkz. en-Nedim, *age*, s. 357; Ziriklî, *age*, VIII/211).

⁴³⁴ Adı, Buhtîşû b. Curcîs’tir بختيشوع بن جرجس Arap asıllı Hristiyan Süryanî bir doktordur. (Bkz. el-‘Omerî, *Mesâlik*, IX/340). Abbasî halifeleri döneminde yaşamıştır. Buhtîşû, felsefe bilimiyle de uğraşmış, Harun Reşid’e hizmet etmiş ve onun döneminde tıp alanında seçkin bir konuma gelmiştir. (Ziriklî, *age*, II/44). Tedavi yöntemlerinde oldukça mesafe kaydeden Buhtîşû, saray hekimlerinin başkanı seçilmiştir. (İbn Ebû Useybia, ‘*Uyûnu’l-Enbâ*, s. 187). Harun Reşid ile iki arkadaş gibiydiler. Halife, günün birinde ironik olarak onun tıbbî bilgi ve becerisini denemek amacıyla bir şişeye merkep idrarını koydurtuktan sonra ona, “Bu idrarın sahibine en uygun ilaç hangisidir?” diye sorar. O, bir çırpıda “kaliteli bir arpa!” cevabını vererek tıbbî alanda bir otorite olduğunu ispat eder. (Bkz. ez-Zehebî, *Târîh*, XII/82; es-Safî, *el-Wâfi*, X/55).

⁴³⁵ 26/Şu‘ara, 81-83.

olduklarına dair bir uyarıda bulunmaktadır. Eğer Allah sana bir zarar dokundurursa, o takdirde onu, ondan başka giderecek yoktur. Sana bir hayır dokundurursa, artık o, her şeye kadirdir.⁴³⁶

Sonuç olarak hasta, durumunu hayra yormalı, sebeplere tevessül etmeli ama şifanın ancak Allah'tan olacağını bilmeli; her halükârda sabretmeli, şükretmelidir. Allah'a şikâyetçi olmamalı, ahu vah etmemelidir. Özellikle isyankâr tavırlardan son derece kaçınılmalıdır. Çünkü İslâm ahlakının gereği budur. Kur'an ve Hz. Peygamberin öğretileri de bu doğrultudadır.

2.2.3.1.7. Kardeşlik ve Dostluk Hukuku

İslam'da en çok önemsenen kurumlardan biri de Müslümanların kardeşlik hukukudur. Aralarındaki sosyal, kültürel, ekonomik vb. bütün ilişkiler, ancak onların kardeşliği çerçevesinde belirlenmiştir.

Allah, müminlerin ancak kardeş olduğunu buyurmuş⁴³⁷; Hz. Peygamber de onları (Muhacirûn-Ensâr) muahât/kardeş ilan ederek *“Hiçbiriniz, kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe (tam) iman etmiş olmaz.”*⁴³⁸; *“Müslüman, Müslümanın kardeşidir; ona zulmetmez, onu zalimin eline bırakmaz. Kim, kardeşinin yardımında bulunursa Allah da ona yardım eder. Kim, bir Müslümanın sıkıntısını giderirse Allah da onun kıyamet günündeki sıkıntılarından birini giderir. Kim, bir Müslümanın ayıbını örterse Allah da kıyamet gününde onun ayıplarını örter.”*⁴³⁹ diyerek kardeşlik hukukunun ne denli önemli ve bağlayıcı olduğunu vurgulamış ve bunu kurumsallaştırmaya çalışmıştır.

Birbirine kardeş olanların, birbirine *kaynamış kurşun* olarak nitelenenlerin⁴⁴⁰, birbiriyle dost olmaları, dost kalmaları da tabii bir durumdur. Çünkü onların dostlukları, kendi inisiyatiflerinden, kendi lütuf ve iradelerinden daha çok, Allah'ın, onları birbirine velî/dost/yâren ilan etmesinden aynaklanmaktadır.⁴⁴¹ Hz. Peygamber

⁴³⁶ 6/Enam, 17.

⁴³⁷ 49/Hucûrât, 10.

⁴³⁸ Buhârî, *İmân* 7.

⁴³⁹ Buhârî, *Mezâlim*, 3; Muslim, *Birr*, 59; Ebû Dawûd, *Edeb*, 38; Tirmizî, *Hudûd* 3.

⁴⁴⁰ 61/Saf, 4.

⁴⁴¹ 9/Tevbe, 71.

şöyle buyurmuştur: “Müminin mümine karşı durumu, bir parçası diğer bir parçasını sımsıkı kenetleyip tutan binalar gibidir. Hz. Peygamber, bunu açıklamak için iki elinin parmaklarını birbiri arasına geçirerek kenetledi.”⁴⁴²

Bir gün bir adam Hz. Peygamber’e gelerek: “Ya Resulallah, bana nasihat et” dedi. Hz. Peygamber: “Öfkelenme!” buyurdu. Adam isteğini birkaç defa tekrarladı. Hz. Peygamber, her defasında; “Öfkelenme, çünkü öfke her türlü zararı (üzerinde) toplamaktadır” buyurdular.⁴⁴³

Zemahşerî, Müslümlar arasındaki kardeşlik hukukunu bazı makalelerinde ele alarak, muhataplarına adı geçen güzel özelliği yitirmemelerini; yitirmek şöyle dursun, onu pekiştirmelerini salık vermektedir. Mesela bir makalesinde (أحمل الناس) “İnsanların en cefakâr olanları, dostlarına en çok tahammül edenlerdir.” (لا يلحقه عتاب ولا تأنيب) Onlar, dostlarının yaptıklarından dolayı onları ne azarlar, ne sitem eder, ne de kırarlar. Onlar, özellikle dost ve kardeşlerine karşı çok alçak gönüllüdürler. Kardeşleri söz konusu olunca öfkelenmez, öfkelerini yenmeye çalışır⁴⁴⁴; asıl pehlivanlığın da, minderde rakibini yenmede değil, öfke anında öfkesine hâkim olmada⁴⁴⁵ olduğunu bilirler. (19. Makale)

Zemahşerî, bir sonraki makalede ise dost edinilecek kimselerin özelliklerinden söz etmektedir. (ولا يصلح للإخاء، إلا أهل السخاء. بهم يداوى القلب المريض، ويجبر العظم) Onlar, ancak mert, cömert, kişilik ve kimlik sahibi âsil kimselerdir. (المهيض) Zemahşerî’ye göre onların kardeşlik ve dostluğu sayesinde hasta kalpler şifa bulur; kırık çıkık kemikler düzelir. (20. Makale).

Zemahşerî, başka bir makalede ise bir müminin, bir kardeşine gıyabında dua etmesi ve hayır duada bulunması halinde, işlediği güzel amelin karşılığı olarak Allah katındaki konumuna dikkat çekmektedir. Mesela (أمر الله الروح الأمين، أن يضح مع الملائكة بآمين. “Bir kimse, Müslüman kardeşinin gıyabında ona إذا دعا المتقي لأخيه بظهر الغيب عن نصوص القلب)

⁴⁴² Buhârî, *Salât* 88, *Mezâlim* 5; Muslim, *Birr* 65.

⁴⁴³ Buhârî, *Edeb* 76; Tirmizî, *Birr* 73.

⁴⁴⁴ 3/Ali İmrân, 134.

⁴⁴⁵ Buhârî, *Edeb* 76; Muslim, *Birr* 107.

yürekten dua ederse Allah, Cebrail'e diğer meleklerle birlikte edilen duaya "amin" demelerini emreder." Zemahşerî, daha sonra "Allah için icra edilen kardeşlik ve dostluk hukukunda (على أن الأخوة في الله يستوي فيها المحضر والمغيب) kardeşliğin kişinin huzurunda veya gıyabında olması veya kardeşin hak hukukunu gözetme bağlamında (ولا يختلف في مراعاتها البعيد والقريب) uzaklık ve yakınlığın bir farkı yoktur." (46. Makale).⁴⁴⁶

Müellif, başka bir eserinde de aynı minval üzere kardeşlik hukukuna dair bir yorumda bulunmuştur: (أَكْرِمُ حَدِيثَ أَخِيكَ بِإِنصَاتِكَ وَصْنَهُ عَنْ وَصْمَةِ عَدَمِ الْفَانِكِ) "Kardeşinin sözünü dinle! Onu, gıyâbında da korumaya çalış!"⁴⁴⁷ Aynı eserde şunu da zikretmiştir: (اذْكُرْ أَخَاكَ بِأَذْكَى مِنَ الْمُسْكِ السَّجِيقِ وَإِنْ كَانَ مِنْكَ فِي الْبَلَدِ السَّجِيقِ) "Senden çok uzak bir yerde de olsa dostunu misk-u ambervarî güzel sözler ile anmaya çalış!"⁴⁴⁸

Müellif Zemahşerî, "Dost kara günde belli olur" atasözüne bir nazire mahiyetinde şunu söylemiştir: (محل المودة والإخاء حال الشدة لا الرخاء) "Kardeşlik-dostluk, sıkıntı ve darlık döneminde belli olur; bolluk ve bereket zamanında değil..."⁴⁴⁹

Zemahşerî, dostluk ve kardeşliğin hukukuna farklı bir açıdan yaklaşmaktadır. Öyleki dostlar ve kardeşler, bir lokmayı bile paylaşma kültürüne sahip olmalı, birbirine sırlarını açabilmeli, dertlerini dökmeli, kötü günde belli olmalıdırlar. Yerine göre birbirini eleştirmeli, birbirine acı da olsa doğruyu söylemelidir. Yol arkadaşlığında bile yaya yürüyen kardeşiyle aynı bineği paylaşmasını bilmelidir. Dünyadaki en büyük yoksulluğun, arkadaşsızlık ve dostsuzluk olduğunun şuurunda olmalıdır. Zaten Zemahşerî'nin değindiği nokta da burasıdır.

O, eserini (إذا ركب مهرية أو شهرياً، فلا تتخذ قول حاتم ظهرياً. واحذر العقاب. فلا تذر العقاب) okuyanlara "Yolculuk esnasında bir bineğe bindiğinde, yaya arkadaşın için Hâtım et-

⁴⁴⁶ Zemahşerî, burada "Müslümanın, kardeşinin gıyabında yaptığı dua, kabul olur"hadisine işaret etmiştir. Bkz. Muslim, *Zikr* 23; Tirmizî, *Birr* 50.

⁴⁴⁷ Bkz. Zemahşerî, *el-Kelîmu 'n-Newâbiğ*, s. 20.

⁴⁴⁸ Bkz. Zemahşerî, *el-Kelîm*, s. 65.

⁴⁴⁹ Bkz. Zemahşerî, *el-Kelîm*, s. 31.

Tâî'nin sözünü duymazdan gelme! Allah'ın cezasından çekin, onu terkine al ya da nöbetleşe binin!" tavsiyesinde bulunmuştur.⁴⁵⁰ (69. Makale).

2.2.3.1.8. İman Amel İlişkisi

Zemahşerî'nin değindiği konulardan bir tanesi de iman amel ilişkisinin, müminin hayatındaki yeridir. İman; insanı, insan eden; sahibini *a'la-i illiyîn*'e⁴⁵¹ çıkaran; inkâr ettiğinde ise *esfel-i sâfilîn*'e düşüren⁴⁵² en hayâtî özelliştir.

Dine ve Allah'a inanma meselesi, İslâm'ı kabul etmeyi ve onda sadakat göstermeyi ifade eden bir ciddiyet meselesidir. İman etme olayı, dine ciddi olanla çıkar besleyen arasındaki ölçüyü ifade etmektedir. Dinde ciddi olan mümin, yüklendiği sorumluluğu bilerek mal ve canıyla, dinini koruyan ve ilkelerine sarılan kişidir. Dinde samimi olmayan, yani kabul ettiğini bildirdiği halde inanmayan kişi ise, mal ve canını din yoluna verirken bundan maddî çıkarlar bekleyendir.⁴⁵³

İşte Zemahşerî, bu alana da temas etmiş, inanın hayatında iman ve amelin ne denli öneme sahip olduğunu belirtmiştir. Mesela bir makalesinde (إمش في دينك تحت راية) *"Dinin konusunda falan filanın dediklerine göre hareket etme, yani taklitten kaçın; bilakis (ahkâm) kesin bilgiler ışığında yürümeye çalış!"* diye görüşünü belirtmektedir. Aslında burada tecnis sanatı kullanılmıştır. Çünkü cümlede geçen "السلطان" kelimesi, bir de "Allah" anlamında kullanılmıştır ki o zaman "Yüce Sultan'ın sancağı altında yürü!" demektir. Zemahşerî, sonra şöyle

⁴⁵⁰ Hâtım, Necid kökenli olup Tay kabilesine mensuptur. Cömertliği ile temayüz etmiştir (Qalqaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb*, s. 326; 'Ali el-Cundî, *fî Târîhi'l-Edebi'l-Câhilî*, s. 279; Dayf, *Târîh*, I/68). Sahabilerden 'Adiy b. Hâtım'ın (ö. 67/686) babasıdır. O, "Hâtım'dan daha cömert" şeklinde darb-ı mesel olmuştur (Nisâbü'rî, *Mecmau'l-Emsâl*, I/182; İbn Qudâme, *el-Muğnî*, IX/91; Suyûtî, *el-Muzhir*, I/392; 'Abdulkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb*, IV/212, IX/400). Hâtım, misafirlere evini açan, sofrasını kuran, yoksullara son derece yardım eden birisidir. Çok yüklü paralar harcayarak esir kurtarmıştır. ('Ali, *el-Mufasssal*, VII/220; Şeyho, *Mecâni'l-Edeb*, I/63). Misafirperverlikte emsalsizdi; öyle ki şiirlerinde kendisini "Ben, misafirin kölesiyim" şeklinde nitelemiştir (ez-Zehebî, *Târîh*, II/624). 'Abîd el-Abras (ö. 555), Bîşr b. Ebi Hâzım (ö. 590), en-Nâbîga ez-Zubyânî (ö. 604), Bîşr b. Ebû Hâzım vb. Cahiliye şairleri, şiirlerinde Hâtım'ın cömertliğini övmüşlerdir (Ali, *el-Mufasssal*, VII/220.) Kendisine isnat edilen bir Divân vardır. Hâtım, 578'de vefat etmiştir (Câhîz, *el-Hayawân*, VII/447; Ziriklî, *A'lâm*, II/33).

⁴⁵¹ 83/Mutaffifîn, 17.

⁴⁵² 95/Tîn, 5.

⁴⁵³ Muhammed el-Behiyy, *İnanç ve Amelde Kur'an'î Kavramlar*, çev. Ali Turgut, Yöneliş Yay. İstanbul, 1988, s. 76.

devam etmektedir: (ومن تبع في أصول الدين تقليده، فقد ضيع وراء الباب المرتج إقليده) “Dinin Temel meselelerinde başkasını taklit eden, tıpkı kapı arkasında anahtarını kaybeden kimseye benzer.” (وجامع الروايات الكثيرة ولا حجة عنده، مقو أقر ظهره بالخطب وأغفل زنده) “Delilsiz ve mesnetsiz bir şekilde ordan buradan rivayet derleyenler ise odun toplayıp da yakmak için yanında çakmak bulundurmeyen kişilere benzer.” Zemahşerî, makalenin sonunda şu hüküm cümlelerini kurmuştur: (إن كان للضلال أمّ فالتقليد أمّه) “Eğer akievi (قلد الله حبلاً من مسد من يقصده ويؤمه) “Allah, körü körüne taklide sarılıp onu rehber edinenlerin boynuna ip geçirsin!” (37. Makale).

2.2.3.1.9. Helal Kazancın Önemi

Zemahşerî, eserinde helal ve haram malın konumunu teşbîh sanatıyla kıyaslamıştır. O, (يقطر الحلال الطيب، والحرام غريز صيب) *helal ve temiz malın, sahibi üzerine yavaş yavaş, azar azar yağan damlalar halinde indiğini; haram yollarla elde edilen malın ise sahibine tıpkı sağanak yağmur şeklinde yağdığını*” söylemiştir. Zemahşerî, (helal malın, özünde temiz olmasından dolayı, zahirde çok görünen ama haram/pis maldan daha hayırlı olduğunu da eklemiştir. Haram malın, helal mala göre çok görünmesinin nedeni, haram yollardan mal kazanma yöntemlerinin çokluğundan kaynaklanmaktadır.

Zemahşerî, söz konusu makalesinin sonunda helal ve haram mala dair şu güzel yorumu yapmıştır: “Nice taze kuzu etini yiyenlerin ahiretteki yiyecekleri, ne besleyici ne de açlığı giderici olan; sadece acı ve kötü kokulu dikenli bitkiden (ضريع / dari⁴⁵⁴) كم من آكل حمل رضيع، أعد له طعام من ضريع) “başka bir yiyecek değildir.”

(وشارب كأس رحيق، بُشر بعذاب الحريق) “Bu dünyada nice altın kupalarda şarap içenler de vardır ki onların ahiretteki kazançları, acıklı ve elîm azaptan başkası değildir.” Onlar, bu dünyada yedikleri taze kuzu ve oğlakların etleri üstüne habire

⁴⁵⁴ Zemahşerî, burada 88/Gâşiye, 6-7 ayetlerine telmihte bulunmuştur.

şarap yudumladıklarından ahirette de yedikleri dari' yiyeceğinin üstüne yakıcı⁴⁵⁵ ve irinli sudan içirilecekler. Onu yudumlamaya çalışacak ama boğazından geçiremeyecektir.⁴⁵⁶ (94. Makale)

Zemahşerî, helal kazanç hakkında *Maqamât*'ında şöyle söylemektedir:

(يا أبا القاسم تمنّ على فضل الله أن يجعل سقياك من زلال المشرب. ورزقك من حلال المكتسب)

“Ya Ebû'l-Kâsım! Allah'tan, içeceklerin berrak ve temizini; rızkın da, helalinden kazanılanı vermesini iste!”⁴⁵⁷

2.2.3.1.10. İffetli ve Kanaatkâr Olmak

Zemahşerî, bazı makalelerinde iffetli va kanaat sahibi olmanın önemine değinmektedir. İslâm ahlakının temel öğelerinden olan bu özellikler, insana kimlik ve kişilik kazandıran, insanı inşâ eden özelliklerdir.

İnsanoğlu kimi zaman mal kazanma hırsına karşı yenik düşebilir; bu hastalık, insanın iliklerine kadar nüfuz edebilir. Kişi, bu süreçte adı geçen olumsuzluğu kalbinden söküp atmak ister. İşte o, bu aktivitenin üstesinden geldiğinde kanaat sahibi olmayı hak etmiş demektir.⁴⁵⁸

Zemahşerî, (ولكن القناعة خويصتك. وأقلل في الناس طمعك، تسدّم فضل الله معك) İnsanlardan dilenmeye çalışanları “Kanaat, senin temel ahlakın olsun. İnsanlardan isteme arzusundan uzak dur ve Allah'ın sana verdikleriyle yetin!” şeklinde uyarmaktadır. Zemahşerî, bu tavsiye ile *وَاسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ* “Allah'tan, lutfunu, inayetini dileyin” ayetine göndermede bulunmuştur.⁴⁵⁹ (13. Makale).

Zemahşerî, bir makalesinin sonunda *bazı kimselerin sadece karınlarının doyması karşılığında namus hamiyeti hususunda hiçbir duyarlılıklarının olmadığını* bildirmektedir. (15. Makale).

⁴⁵⁵ 56/Vâkı'a, 54.

⁴⁵⁶ 14/İbrâhîm, 16-17.

⁴⁵⁷ Zemahşerî, *Maqâmât*, s. 66.

⁴⁵⁸ Şâh Welîyyullah ed-Dehlewî, *Huccetullahi'l-Bâliğa*, thk. Seyyid Sâbîq, Dâru'l-Cîyl, Beyrût, 2005, II/132.

⁴⁵⁹ 4/Nisâ, 32.

“Eşya zıddıyla kâimdir” fehvasınca, nasıl ki ahlâkın değeri ahlaksızlardan öğrenilirse, iffetin değeri de bir bakıma iffetsizlerden öğrenilebilir. Zemahşerî, iffet sıfatından nasibini almamış kimseler için (الوجه ذو الوقاحة، من وجوه الرقاحة) “*Utanma duygusu kalmamış kimse için zengin olma kapıları ardına kadar açıktır*” demiştir. (17. Makale).

Başka bir eserinde ise (وجهه بلا حياء غود قشر ليطه أو سراج فنى سَلِيْطُهُ) “*Utanmaz yüz/çehre, kabuğu soyulmuş ağaç dalına ya da yağı bitmiş kandile benzer.*”⁴⁶⁰ Zemahşerî, bir başka makalesinde yüz suyu tükenmiş fakir ile cimri zengini mukayese etmektedir. Bu iki insanı,

(موسر يشح بالنوال، ومعسر يلج في السؤال. إذا التقيا فجندلتان تصطكان، وجديلتان من الضرائر تحتكان)
apıları itibariyle birbirleriyle çarpışan iki kaya parçasına ve düşman kabilelerden alınan iki kumaya benzetmektedir. O, zengin ama cimri kimsenin yoksullara karşı tutumunu, tıslayan engerek yılanına; yüz süz yoksulun davranışını ise insanın çevresinde habire dönüp dolaşan ve alıncaya kadar istediğini tekrarlayan değersiz adama benzetmiştir. Ki o, (إن منح تبشش وتطلق، وتصبص وتملق) istediğini elde ettiğinde hoşnut olur, gülümser ve kuruk sallayarak mutluluktan uçar; kendisine bir şey verilmediğinde ise (وإن منع أخذ بالمخانيق، ورمى بالمجانيق) insanın boğazına sarılacak gibi olur ve çirkin sözler söylemeye başlar. (58. Makale).

Zemahşerî, bir makalesinde ise kanaat sahibi ile hırslının durumunu izah etmektedir. O, (الحرص ما يحرص آدم الحراص، ويقرض الأعراض كالمقراض) “*Hırs; insanın derisini yüzen, namusunu da makas gibi biçen kötü bir şeydir*” dedikten sonra kanaati de (أن)
“insanı zirvelere taşıyan bir araç” olarak nitelemektedir. Ona göre (تماسك القانع يريك الترب في حلي المترب) kanaatkâr adamın az ile yetinmesi, sana zenginmiş hissini verir; (وتهالك الحريص يريك المترب في طمري الترب) cimriliğinden bir şey harcamayan hırslı zengin de sana yoksulmuş gibi görünür. (70. Makale).

⁴⁶⁰ Zemahşerî, el-Kelim, s. 63.

Bir başka yerde (أشعر قلبك حلاوة العفة، واضره على الاكتفاء بالغفّة) ise Zemahşerî, *insana, kalbine iffet lezzetini tattırmasını ve kanaat üzere yaşamayı bir kültür haline getirmesini* tavsiye etmektedir. Böyle davranılmadığı takdirde şüphelerin insanı çepeçevre kuşatacağını ve onun batıl çukuruna yuvarlanacağını eklemektedir. Dikkat edilirse Zemahşerî, genelde okuru, ikinci tekil şahıs kipinde muhatap almıştır. İşte burada da muhatap olarak ona “Zenginliğin sana yarayacağını sanma! Yarın, ولا خير، اليوم kişiye darlık ve sıkıntıya koyacak bugünün bolluk ve zenginliğinde bir hayır yoktur” öğüdünü vermiştir. (82. Makale).

Müellif Zemahşerî, “Makâmât” adlı eserinde يا أبا القاسم اقنع من القناعة لا من القنوع. “Ey Ebû’l-Qâsım! Kanaatkâr ol, ondan bundan isteyen/dileyen olma! Eğer bu şekilde hareket edersen ne cömerte ne cimriye muhtaç olursun”⁴⁶¹ demiştir.

Zemahşerî, aynı eserinin başka bir yerinde kanaatkâr ile hırslıyı mukayese ederken إِنَّ الْقَانِعَ أَصَابَ كُلِّ مَا أَرَادَ وَزَادَ. وَلَنْ تَجِدَ حَرِيصاً يَلْبِغُ الْمَرَادَ. “Kanaatkâr, her istediğine ve fazlasına kavuşur ama hırslı adamın, muradına nâil olduğu görülmemiştir” şeklinde durumlarını izah etmiştir.⁴⁶²

Aslında Zemahşerî, adı geçen makalelerde hem yüzüstü fakiri hem cimri zengini, ortak bir paydaya çağırmaktadır. O payda ve ortak nokta ise insanı yücelten iffet ve hayâdır.

2.2.3.1.11. Model Bir Âlime Dair: İbn Wahnâs Örneği

İslâm’ın en çok önem verdiği özelliklerin başında ilim/bilgi gelmektedir. Doğal olarak en değerli kimse ise ilimle donanan ve onunla hayatına şekil veren âlimdir. Allah, kendisinden en çok korkanların, âlimler olduğunu bildirmektedir.⁴⁶³

Kendisi de bir âlim olan Zemahşerî, ilmiyle amil kimseleri makalelerinde yer yer söz konusu etmiştir. O, bu makaleleri ile bir taraftan zamâne ilim sahiplerini, aslı

⁴⁶¹ Zemahşerî, *Maqamât*, s. 73.

⁴⁶² Zemahşerî, *Maqamât*, s. 75.

⁴⁶³ 35/Fâtır, 28.

misyonlarını yüklenmeyi ve sorumluluklarını yerine getirmeyi amaçlarken, diğer taraftan da çağını okuyan, insanlara önderlik yapan ve aslî fonksiyonunu icra eden âlimleri övmekte, cesaretlendirmekte, rol model olarak göstermektedir. Zemahşerî, İslâm'a hizmet eden *ilim sahiplerini* *هفوسهم رواسي الحلم، وقلوبهم معادن العلم* *hilim dağlarına, kalplerini de ilim/maden cevherine* benzetmiştir. Müellif, -yemin ederek- *لعمرك ما عمار يeryüzünü imar ve âbâd edecek kimselerin, ancak Kur'an ve Sünnet ile amel eden gerçek âlimler olacağını* vurgulamıştır. (42. Makale).

Zemahşerî, aynı makalede ilimle iştiğal eden gerçek âlimleri överken şu veciz cümleleri kullanmıştır: *“Onlar, جمعوا إلى الدين الحنفي العلم الحنفي، وإلى العلم الحنفي الحلم الأحنفي”* *Hanîf Din olan İslâm ve Hanefî'nin⁴⁶⁴ ilmini tedvin etmiş; Ahnef'in⁴⁶⁵ de hilmini kuşanmışlardır.”* (42. Makale).

Zemahşerî, model alınması gereken âlim için ise kendisine kolaylık sağlayan, her türlü yardımı yapan ve *el-Keşşâf* adlı meşhur tefsirini yazdıran Mekke şerifi/emiri 'Alî b. İsa b. Wahnâs¹ علي بن عيسى بن وهاس (ö.550/1155) örnek vermektedir.⁴⁶⁶ Zemahşerî, adı geçen makalede *قام عند مطلع ذي منتسب زكي. لله بلاد عبد مكي،*

⁴⁶⁴ Burada kastedilen zat, Nu'mân b. Sabit Ebû Hanife'dir. (ö. 150/767).

⁴⁶⁵ Ahnef b. Qays (ö.67/686), “Ahnef”ten daha halim” ifadesi ile meşhur olmuştur. (el-Câhız, *el-Hayawân*, II/300. Benî Temim kabilesindendir. (Bkz. en-Nisaburi, *Mecma'u'l-Emsâl*, I/219). Hicrî 22'de Horasan'da İran hükümdarı Yezdicerd'e (ö.30 /651) karşı savaşmış, Kum ve Kâşan'ı fethetmiş, Farslılar onunla antlaşma yapma zorunda kalmış, antlaşmadan elde edilen Yezdicerd'in hazinesi, savaş ganimeti olarak Medine'ye Hz. Ömer'e (ö. 23/644) gönderilmiştir. (Safwet, *Cemheretu Hutab*, I/244). Ahnef, Hz. Ali (ö. 40/661) ile Muâwiye (ö.59/680) arasındaki olaylarda Hz. Ali'yi açıkça desteklemiş ve Sıffîn'de Muâviye ordusuna karşı savaşmıştır. (Ferrûh, *Târîh*, I/345). Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin (ö.42/663) hakemliğini kabul etmemiştir.

⁴⁶⁶ Bu zat, Zemahşerî'ye öğrencilik yapmış, **çok yardım etmiştir**. Zemahşerî'nin, *el-Keşşâf*'ı yazmada önemli ölçüde katkıda bulunan bu kişiye, Zemahşerî de, eserindeki bir makalesini ona ayırarak bir bakıma vefa borcunu ödemiştir denilebilir. Zemahşerî, *el-Keşşâf*'ın mukaddimesinde onu “büyük bir ağacın yüksek dalı”na ve insanlar arasında bulunan “yüksek bir bayrağa” benzetmiştir. (Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/3). Aslen Yemenlidir, İbn Wahhas adıyla tanınmıştır. Mekke'deki Zeydiyye imamıydı. *Ceziretu'l-Arab*'ın arif kişilerindendi. Âlim ve fazilet sahibi kimseydi. Soyu Hz. Ali'ye dayanan İbn Wahhas, Mekke'nin ileri gelenlerinden olup şiir ve nesirde mahirdi. Bazı şiirlerini Zemahşerî hakkında yazmıştır. Zemahşerî ise onun hakkında: *ولولا ابن وهاس وسابق فضله ... رعت هشيم واستقيت* “Eğer İbn Wahhâs ve onun yüce fazileti olmasaydı, Şimdi ot toplar, kurak yerde su arardım” beytini söylemekle, İbn Wahhâs'ın kendisine yaptığı iyilikleri dile getirmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. es-Safî, *el-Wâfi*, XXI/250; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûm*, V/274; Zirîklî, *el-A'lâm*, IV/318.

العلم للعامل Zemahşerî, ilmiyle amel edenin ilmini, bina yapan ustanın çekülüne قبل أن يتقوض خباء الليل şafak sökmeden ibadet için uyanan İbn Wahhâs'ı koruması için Allah'a münacatta bulunmakta, onun Beytullah'a yaptığı hizmetleri övmekte, Kur'an ve Sünnet'in ışığında edâ ettiği hac menâsikini (ihram, tavaf, istilam, sa'y, vs.) tavsif etmektedir. (50. Makale).⁴⁶⁷

والعمل للعالم كالرشاء ; كالمطر للباني onun amelini/aktivitesini de kuyudan su çekeninin ipine benzetmiştir. Burada ilim-amel ilişkisine dair çok güzel bir ilinti kuran Zemahşerî, “Çekülü olmayan ustanın, ideal ölçülere ve plan projeye göre binayı yapamayacağı gibi; sarkıt ipi olmayan kişinin de kuyudan su çekip sususuzluğunu gidermesi mümkün değildir” tespitiyle, bu iki olgunun önemine değinmiştir. Makalenin sonunda ise “Öyleyse kâmil olmak isteyen kimse, ilmiyle amel etsin!” (فمن أراد أن يكون الكامل، فليكن العالم العامل) tavsiyesinde bulunmuştur. (77. Makale).

يحكم أشرعكم تحرّجاً (Zemahşerî, aynı konuyla ilgili başka bir makalesinde ise) *İslamî ilimlerde en mahir, en seçkin, en fakih kişinin; günahlardan en çok kaçınan ve Allah'tan en çok hayâ eden ve korkan kimseler olduğunu belirtmiştir. (78. Makale).*

تصلب في دين الله رجال فجهز من كلماتهم جنود مجندة، Müellif, hemen sonraki makalede ise *Allah'ın dini konusunda وجرّد من ألسنتهم سيوف مهنددة. ونكس لهم رؤس الصيد، وخفض لهم أجنحة الصناديد izzet ve celadet sahibi bazı kimselerin, keskin kılıca benzeyen dilleriyle kimi orduları teçhiz ettiğini, nice hükümdar ve krallara boyun eğdirdiğini belirtmiştir. (79. Makale).*

Zemahşerî, eserinin son makalelerinin birinde “Din ilimlerini öğrenen ve amellerini halis niyetle süsleyen kimseye ne mutlu!” (فأهلاً بمن استخلص العلوم الدينية، وأخلص)

⁴⁶⁷ Zemahşerî, başka bir eserinde ise âlimlerin dünyadaki konumunu şu şekilde betimlemiştir: زينة الأرض “Yerin ziyneti âlimler; göğün ziyneti ise yıldızlardır.” Bkz. Zemahşerî, *el-Kelîmu'n-Newâbiğ*, s. 41.

(الأعمال بالنية) takdir ve tebciil ifadesiyle *ilim-alim-amel* üçgenindeki tavrını belirlemiştir. (86. Makale).

2.2.3.1.12. Tefekkür Etme ve Ölümü Hatırlama

İslâm'ın önemseddiği konulardan bir tanesi de insanın tefekkür etmesi ve ölümü hatırında tutmasıdır. Çünkü dünya hayatı, bir bakıma ahiret hayatının tarlası hükmündedir. Kur'an, içindekilerinden yararlanmamız kaydıyla dünya hayatından daha çok, ahiret yurdunu öncelememizi tavsiye etmiştir.⁴⁶⁸ Başka bir ifadeyle bir Müslüman, hem bedensel hem zihinsel planda ahiret yurdunu gündeminde tutmak, ona yönelik cehd ve gayret sarfetmek durumundadır.

فكرة/Fikretun sözcüğü, bilgi edinme sürecinde kişiyi bilinene doğru sevk eden güçtür. Başka bir tanımla herhangi bir konuda oluşan zihinsel tasavvurdur.⁴⁶⁹ İnsan için fikr söz konusu iken Allah için fikrin ve fikretmenin varlığı düşünülemez.⁴⁷⁰ تفكر /Tefekkür ise söz konusu gücün, aklın yönlendirmesine göre hareket etmesi;⁴⁷¹ bir konuda etraflıca düşünmesi ve bir ders almasıdır.⁴⁷² Tefekkür, bir konuya ya da mekâna bakış anlamına da gelir⁴⁷³ ve Kur'an'da çeşitli kiplerde onlarca kez geçmektedir.⁴⁷⁴

Zemahşerî, bazı makalelerinde insanı tedebbür, tefekkür, teemmül ve tezekkür etmeye davet etmektedir. Kimi zaman atalarımızın, dedelerimizin, anne ve babalarımızın şimdi nerelerde olduğuna; kimi zaman bağ, bahçe, köşk ve yüksek binaların bizi kurtarıp kurtarmadığına; kimi zaman ise gök ve yerdeki afakî ayetlere bakmamıza dair dikkatimizi çekmektedir. Zemahşerî, şu ifadeler ile konuya girmiştir:

⁴⁶⁸ 87/ A'lâ, 16.

⁴⁶⁹ Ahmed Muhtâr 'Abdulhamîd 'Omer, *Mu'cemu'l-Lugati'l-'Arabiyye el-Mu'âsıra*, 'Alemlu'l-Kutub, byy. 2008, III/1734.

⁴⁷⁰ Ebû'l-Beqâ, *Kulliyât*, s. 883.

⁴⁷¹ İsfahânî, *el-Mufredât*, 643.

⁴⁷² el-Ezherî, *Tehzîb*, XI/88; İbn Manzûr, *Lisân*, XII/571; Ahmed Muhtâr, *age*, III/1749.

⁴⁷³ Ebû'l-Beqâ, *age*, s. 905.

⁴⁷⁴ Bkz. 'Abdulbaqî, *Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Qur'ani'l-Kerîm*, s. 525.

(يا ابن أبي وأمي هات، حديث الآباء والأمهات. وحدث عن رجال العشيرة وكرام الأخلاء والجيرة. من الجار الجنب،
وماس الطنب)

“Kardeşim! Ata ve dedelerimizin, aşiretimizin soylu erkeklerinin, şerefli dostlarımızın, uzak ya da yakın can-ciğer komşularımızın nerede olduğunu haydi bana söyle!” Zemahşerî, makalenin sonuna doğru ise bir durum tespiti yapmıştır:

(وخلت عنهم الديار كأن لم يغنوا. وكفى بمكانهم واعظاً لو صودف من يتعظ، وموقظاً عن الغفلة لو وجد من
يستيقظ)

“Onlar, içinde hiç oturmamışlar gibi şimdi meskenleri bomboş haldedir. Bu tablo, ders ve ibret almak isteyenlere bir öğüt; gaflet uykusundan uyanmak isteyenlere de bir uyarıcı olması için yeterlidir.” Şurası, kesinlikle unutulmamalıdır ki “Allah’ın zatından başka her şey yok olacaktır.”⁴⁷⁵ (5. Makale)

Başka bir makalede ise şu ifadeler ile muhatabın dikkatini çekmeye çalışmıştır: (لا تنفع بما لا تي أن تبتي وتقتي، وتعني بغرس ما لا تجتني) “Gönlünce yaptırdığın binaların, ürününü toplayamayacağın ama zevkle diktiğin o bağ ve bahçelerin sana faydası olmayacaktır.” (وهل ينفعك نخيلك الصنوان وغير الصنوان، أم يدفع عنك ما يخرج من طلعتها من
القنوان) “Ecelin gelip çatığında, bir kökten çıkan tek ya da çift ağaçların sana faydası olacak mı? Veya dallarından çıkan hurma salkımları, seni koruyacak mı?” (21. Makale).⁴⁷⁶

Bir diğer makalede de neredeyse aynı minvalde bazı ifadeler vurgulanmıştır:

“Yarın (ستعلم غداً إذا تندمت، أن ليس لك إلا ما قدمت. وإذا لقيت المنون، لم ينفعك مال ولا بنون) (ahirette), yaptıklarından pişman olduğunda, önceden işlediğin güzel amellerin dışında başka bir sermayenin olmadığını göreceksin. Sana ölüm geldiğinde ise ne malın ne çocukların faydası olacaktır.” (33. Makale)⁴⁷⁷

⁴⁷⁵ 28/Qasas, 88.

⁴⁷⁶ Allah, bu konuda şöyle buyurmuştur: “Kendiniz için önden gönderdiğiniz iyiliğin, Allah katında hayrını daha çok, ödülünü daha büyük olarak bulacaksınız. Allah’tan af dileyin. Şüphesiz Allah çok affedendir; çok merhamet sahibidir.” 73/Muzzemmil, 20.

⁴⁷⁷ Burada bazı ayetlere işaret edilmiştir. Bkz. 18/Kehf, 46; 26/Şu‘arâ, 88.

Zemahşerî, bir makalenin tümünü aynı konuya ayırmıştır:

(إملاً عينيك من زينة هذه الكواكب، وأحلهما في جملة هذه العجائب. متفكراً في قدرة مقدّرها، متديراً في حكمة مدبرها. قبل أن يسافر بك القدر، ويحال بينك وبين النظر)

“*Sen, daha dünyadan ayrılmadan ve ölümü düşünecek fırsatı kaçırmadan, gökteki yıldızları bir gözle; onların esrarengiz yaratılışları üzerine bir düşün! Onları yaratan, sevk ve idare eden Allah’ın güç ve kuvvetinin hikmetini derinlemesine tefekkür et!*” (80. Makale)⁴⁷⁸

2.2.3.1.13. Onurlu ve Vefâlı Olmak

Onurlu, vefakâr ve yardımsever olmak; insanı, onun hem dünyasını hem ahiretini inşâ eden özelliklerin arasında yer almaktadır. Bu özellikler, İslâm’ın oldukça önemsendiği karakterlerdir. Bundandır ki Zemahşerî, adı geçen o yüce nitelikleri kendi makalelerinde söz konusu etmiştir.

Zemahşerî, bir makalesinde bu konuya şöyle giriş yapmıştır: (الكريم إذا ريم على) “*Onurlu kimse, zulüm yapma durumunda kaldığında, ondan uzak durmaya çalışır. Şerefli de, kendisine önerilen onur kırıcı görevlerden imtina eder.*” (Hilim kemerini kuşanan) (الرزين المحتبي بجمالة الحلم، ينفر نفرة الوحشي عن الظلم) “*onurlu kimse, zulümden son derece nefret eder.*” (16. Makale)

Başka bir makalede şunu vurgulamıştır: (عزة النفس وبعد الهمة، الموت الأحمر والخطوب) “*Onurlu ve yüce karaktere sahip olma, katlanılması güç sıkıntılara göğüs germeyi gerektirir.*” (18. Makale)

Zemahşerî, makalelerinin sonunda vefakârdan söz etmiştir: (ما أهل النجاة والخلاص،) “*Ahirette kurtulacak kimseler, ancak vefakâr ve ihlâslı olanlardır.*” (الذين أوفوا الله بالمواثيق، وأخلصوا دينهم) Zemahşerî, bundan sonra onların özelliklerini saymıştır:

⁴⁷⁸ Zemahşerî, “*Devenin nasıl aratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yeryüzünün nasıl döşendiğine bakmıyorlar mı ?*” 88/Ġâşiye, 17-20 ayetine telmihte bulunmuştur.

(بعد التصديق) “Onlar, Allah’a verdikleri sözde duranlar ve tasdikten sonra dinlerini Allah’a has kılanlardır.” (99. Makale)⁴⁷⁹

İnsanın, en yakınına el uzatması, sıkıntılarına ortak olması, kol kanat girmesi ve dertleriyle hemdert olması da bir vefakârlık örneğidir. Kimi insanlar, kendi yakınlarını ihmal eder ama ikinci, hatta üçüncü derecedeki kesimlere el uzatırlar. Bu davranış, tıpkı farz bir ibadeti terk edip nafile ibadetlere yoğunlaşmaya benzer. Cârullah Zemahşerî, bir eserinde bu tiyette olanlara ilişkin şu örneği vermiştir:

“Devekuşunun, (الرجل يترك بر أدانيه وهو إلى الأبعد يحسن والنَّعَامَةُ تَهْجُرُ بِيضِهَا وَيَبْضُ أُخْرَى تَحْضِنُ) kendi yumurtalarını terk edip başka kuşun yumurtası üzerine oturduğu gibi bazı kimseler de kendi akrabalarını bırakıp diğer insanlara iyilik eder.”⁴⁸⁰

2.2.3.1.14. Evlilik Anlayışı

Atwâq’ta yer alan makalelerden birinde Zemahşerî, evliliğe dair görüşünü belirtmiştir. Malum olduğu üzere kendisi ilim adına evlenmemiş, (حسي تصانيفي حسي) “Kitaplarım ve onları nakledenler, bana yeter”⁴⁸¹ diyerek bu konudaki tavrını belirlemiştir. İlim aşkı uğruna evlenmeyen sadece Zemahşerî değildir. Ondan önce Muhammed İbn Cerîr et-Taberî (ö.310/923) ve Ebû Hayyân ‘Alî b. Muhammed b. ‘Abbâs et-Tewhîdî (ö.414/1023) gibi bilginler de evlenmemişlerdir.⁴⁸²

Zemahşerî, eserinin sonuna doğru evlilikle ilgili bir makale de yazmıştır. Oradan onun evliliğe dair hissiyatını kolaylıkla çıkarabiliyoruz. Söz konusu makalede şöyle der:

(لا تخطب المرأة لحسنها، ولكن لحسنها. فإن اجتمع الحصن والجمال، فذاك هو الكمال. وأكمل من ذلك أن تعيش حصوراً، وإن عمرت عصوراً)

⁴⁷⁹ Hz. ‘Ali’nin vefa ile vefasızlık hakkında şu sözü manidardır: “Vefasız kişilere karşı vefakâr davranmak, Allah katında ihanettir. Vefasızlara karşı vefasızlık ise Allah katında vefakârlıktır.”

Bkz. Muhammed ‘Abduh, *Şerhu Nehci’l-Belaga*, Dârü’l-Ma’rife, Beyrût, 1992, s. 734.

⁴⁸⁰ Bkz. Zemahşerî, *el-Kelimun’n-Newâbiğ*, s. 41.

⁴⁸¹ ‘Ali Muhennâ, *age*, I/8.

⁴⁸² Esmâ Ebû Bekr, *age*, s.5.

“Kadınla güzelliği için değil; namus ve terbiyesi için evlen! Şayet kadın, hem güzel hem namuslu ise işte bu, en ideal olanıdır. Ama bundan daha iyisi ise asırlarca yaşasan da bekâr olarak yaşamandır.” (97. Makale). Zemahşerî, bu makalesinde

(تَكْح الْمَرْأَةُ لِأَرْبَعٍ: لِحَمَالِهَا وَلِحَسْبِهَا وَلِمَالِهَا وَلِدِينِهَا، فَعَلَيْكَ بِذَاتِ الدِّينِ تَرَبَّتْ يَدَاكَ) “Kadın, dört şeyi için nikâh edilir; malı, soyu, güzelliği ve dini için; sen, dindar olanını seç ki huzur bulasın, mutlu olasın” demekle hem evlilikle ilgili tavrını belirtmiş hem yukarıdaki hadise işaret etmiştir.⁴⁸³

Zemahşerî’nin bu görüşü, doğal olarak onun kişisel görüşü olup herkes için bağlayıcı değildir. Hz. Peygamber, Allah’tan en çok korkanın kendisi olduğunu, farz orucu dışında kimi zaman oruç tuttuğunu kimi zaman tutmadığını, gece gözüyle namaz kılıp uyuduğunu ve kadınlarla evlendiğini belirttikten sonra, dengeli yaşam biçiminin bu tarz olduğunu buyurmuştur.⁴⁸⁴ Hz. Peygamber’den öğrendiğimiz *Vasat Yol* budur. Zaten hem Peygamber hem bu ümmet, dengeli/vasat olarak nitelendirilmişlerdir.⁴⁸⁵ Ama olağanüstü kimi şartlar, hadiste sayılan durumların uygulanmasına mani olabilir; Zemahşerî’nin evlenmemesini de kişisel özel şartlarla izah edebiliriz.

Onun, çok evliliğe dair şu yorumu da oldukça ilginçtir: مَا أَدْرَى أَيُّهُمَا أَشَقَى أَمِنْ يَعُومُ فِي الْأَمْوَاجِ أَمِنْ يَقُومُ عَلَى الْأَرْوَاجِ “Denizin dalgalarıyla boğuşanın mı yoksa birden fazla eşi olanın mı işi zor, bilmiyorum?”⁴⁸⁶

Yalan, hırs, tamah, kibir, cimrilik, çıkarıcılık, menfaatperestlik vb. bazı özellikler vardır ki onlar, ancak fitratı kirlenmiş insanların yanında revaç bulur, yer edinir. İnsanın fitratına ve tabiatına aykırı olan her çeşit davranış ve özellik, her dönemde ve her coğrafyada Peygamberlerin veya onların takipçileri olan davetçilerin, insanları sakındırmaya çalıştığı kötü hasletlerdir. Yukarıda Zemahşerî’nin, bazı makalelerinde vurguladığı iyi ve güzel meziyetleri sıraladıktan

⁴⁸³ Bkz. Buhârî, *Nikâh* 15; Muslim, *Rada’* 53; Ebû Dawûd, *Nikâh* 2; Nesâî *Nikâh* 13; İbn Mâce, *Nikâh* 6. Tirmizî’de ise üç meziyet sayılmış “Kadınla ya dini ya malı veya güzelliği için evlenilir; sen dindar kadını tercih et ki ellerin darlık görmesin” şeklinde rivayet edilmiştir. Bkz. Tirmizî, *Nikâh* 4.

⁴⁸⁴ Bkz. Buhârî, *Nikâh*, 67; Muslim, *Nikâh*.

⁴⁸⁵ 2/Bakara, 143.

⁴⁸⁶ Zemahşerî, *el-Kelîmu’n-Newâbiğ*, s. 41.

sonra şimdi de yine onun gündemine aldığı ama insanı değersizleştiren bazı kötü ve çirkin huyları ele alıp analiz edeceğiz.

2.2.3.2. Atwâq’a Göre İnsanın Kişiliğini Bozan Özellikler

2.2.3.2.1. Yaşına Göre Davranmamak

İhtiyarlık yaşının, saygı gösterilmeye en layık yaş süreci olduğu konusunda bütün insanlık hemfikirdir. Yaşlılık süreci, inkâr edilmesi ve yadsınması mümkün olmayan bir olgudur. Bu olgu, aynı zamanda her doğan insan için potansiyel bir aşamadır/süreçtir. O dönemde insan adeta ikinci kez çocuklaşır. Hatta çocukluktan da öte... Zira çocuklukta, hem biyolojik (güç, kuvvet) hem psikolojik (aklî muvazene, hafıza, olayları analiz etme, vb.) bağlamda artı yönde bir gelişim/tekâmül söz konusu iken, ihtiyarlık olgusu için aynısını söylememiz mümkün değildir. Çocuk, günden güne gençliğe yaklaşırken ihtiyar ise ters istikamette gençlikten uzaklaşmaktadır.

Zemahşerî, bir makalede insanın yaş evrelerinin المراحل الأربع “dört merhale”den oluştuğunu belirtmiştir. Onlar sebâbet/çocukluk / صباية ; şebâbet/gençlik/ شبابة ; kuhûlet/ortayaşlılık/ كهولة ; şeyhûhet/yaşlılık/ شيخوخة dönemleridir. Aslında ömrün ilk üç merhalesini aşıp dördüncü merhaleye ulaşan kimse, yaşıyla gayr-ı mütenasip davranmamalıdır. Kişi, o döneminde ne kadar vakur ve ağırbaşlı davranırsa, o oranda da çevresinden hürmet görecektir, insanların nezdinde en müstesna yeri alacaktır. Aksi takdirde fitratı temiz insanların katında küçülecek, Allah’ın katında da azaba düçar olacaktır. Çünkü hafîfmeşreb ihtiyarın davranışları, İslâm ahlakının çirkin gördüğü özellikler arasında yer almaktadır. İslâm (وَشَرُّ كُھُولِكُمْ مَنْ تَشَبَّهَ بِشَبَابِكُمْ) *hürmete şayân ihtiyarın, bir genç gibi davranmasını olumlu görmemektedir.* (39. Makale).⁴⁸⁷

⁴⁸⁷ Ebû'l-Qâsım Suleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdî b. 'Abdumecîd es-Selefi, Mektebetu İbn Teymiyye, Qâhire, 1994, XXII/83; et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, thk. Târik b. 'İvazullah-'Abdulmuhsin b. İbrâhîm el-Hasenî, Dâru'l-Harameyn, Qâhire, ts. VI/94.

Ayetler, yaşlılık dönemini *güçlü dönemden sonraki zayıflık*⁴⁸⁸ ve *erzeli*’l-*‘umur*⁴⁸⁹ ifadesiyle ömrün uç noktası olarak tavsif etmiştir. Ömrün uç noktasına vasıl olmuşlar için ise Allah, bize, “...*Onlardan biri yahut her ikisi, senin yanında ihtiyarlık çağına ererse onlara of bile deme, onları azarlama, onlara güzel söz söyle! İkisine de, şefkatle, tevazu ile kol kanat ger! ‘Rabbim, onların, beni, küçükken terbiye edip yetiştirdikleri gibi sen de, onlara merhametinle muamele et’ de*”⁴⁹⁰ buyurarak, onlara son derece hürmet etmemizi istemektedir.

Hadislerde ise ihtiyarlık bir taraftan “*tedavisi mümkün olmayan hastalık*”⁴⁹¹ olarak nitelendirilirken diğer taraftan da bu hastalığa mübtela olanlara saygı göstermeyenler, Hz. Peygamber tarafından “*bizden değildir*”⁴⁹² diye kınanmıştır.

İslâm, ihtiyarlık yaşına değerli bir statü vermişken, yaşına göre davranmayan ihtiyarlara çok ağır ceza-i müeyyedeler uygulanacağını bildirmiştir. Hadiste şöyle buyurulmuştur: (ثَلَاثَةٌ لَا يَكَلِّمُهُمُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ: الشَّيْخُ الزَّانِي، وَالْعَانِلُ الْمَرْهُو، وَالْإِمَامُ الْكَذَّابُ) “Allah, kıyamet gününde üç kişiyle konuşmaz, Onlar; zina eden ihtiyar, kibirlenen fakir, yalan söyleyen hükümdardır.”⁴⁹³ Başka bir hadiste ise buna benzer bir ifade vardır: (شَيْخٌ زَانٍ، وَمَلِكٌ كَذَّابٌ، وَعَانِلٌ مُسْتَكْبِرٌ) “Zinakâr ihtiyar, yalancı idareci, kibirli fakir.”⁴⁹⁴

Zemahşerî, yaşıyla doğru orantılı davranmayan, hala oyun ve eğlenceye ilgi gösteren ihtiyarı uyarıp kınamaktadır. Makalede yaşlının, kendine acımasını; zira ömrün dördüncü basamağına geldiğini, *dolaysıyla dördüncü basamağa ulaşanın, artık ölümün kıyısına vardığını* (ومن بلغ رابعة المراحل، فقد بلغ من الحياة الساحل) vurgulamaktadır.⁴⁹⁵ Zemahşerî, istisnasız, herkesin bu limana uğrayacağını yeminle

⁴⁸⁸ 30/Rûm, 54.

⁴⁸⁹ 16/Nahl, 70.

⁴⁹⁰ 17/İsrâ, 23-24.

⁴⁹¹ Ebû Dawûd, *Tıb* 1; Tirmizî, *Tıb* 2.

⁴⁹² Tirmizî, *Birr* 15.

⁴⁹³ Muslim, *Îmân* 172; Tirmizî, *Cennet* 25; Nesâî, *Zekât* 75.

⁴⁹⁴ Muslim, *Îmân* 107.

⁴⁹⁵ Hz. ‘Ali, yaşlı kimsenin avantajlarına dair şu güzel sözü söylemiştir: “Altmış yaşına gelen hiçbir insan, yaptığı kötülükler için Allah katında herhangi bir mazeret ileri süremez.” ‘Abduh, *age*, s. 754.

belirtirken (وأَحَقَّهُم بالاستعداد له من شارفَه، وأولاهم بالإشفاق له من قارفه) öncelikle hazırlık yapması gerekenlerin, oraya yaklaşan ihtiyarlar olduğunu eklemektedir. (39. Makale).

Müellif, yukarıdaki ifadeyi pekiştirici mahiyette şunu vurgulamıştır:

(حل الشيب بفؤدَيْكَ فَحَيَّهْ وتبصر هل تدرك المَهْل) “*Ya filan, saçın başın ağardı; artık ahiretini kazanacağın yola gir, gözünü dört aç, fırsatı kaçıracaksın!*”⁴⁹⁶

Ahirete azıksız ve hazırlıksız gidenlerin ise nedamet duyacağı ve kendilerine yeniden bir imkân tanınması için Allah’a yakaracakları naslarda vurgulanmıştır.⁴⁹⁷

Zemahşerî, yetmiş yaşına gelmesine rağmen, uslanmayan ihtiyarı

(نَظَرْتُ إِلَيْكَ السُّبْعُونَ وَأَنْتَ سَبْعُ تَصْبُعٍ فِي الدُّنْيَا كَأَنَّكَ فِي ثَلَاثَةِ صَبْعٍ) “*Sen, yetmiş merdiven dayadığın halde, dünyaya hâlâ bir sırtlan/canavar gibi saldırıyorsun!*” şeklinde uyarmıştır.⁴⁹⁸

Zemahşerî, başka bir makalede ise “*Saç sakalın ağardı, dönüşü olmayan bir yola girdin. Yaşın itibarıyla artık, rabbine karşı aslî görevlerini yerine getirmelisin. Ama ben, senin, hâlâ bir genç gibi hareket ettiğini görüyorum. İhtiyarlık yaşı, sahibine güzel bir huy ve ahlâk kazandırması gerekirken, ne var ki onun sana kazandırdığı ise kibirden, tahassurdan/hasretten, gençliğe özentiden ve hafiflikten başkası olmamıştır. (تشب إلى الشر كما تشب الطباء، وتلهث إلى اللهو كما يلهث الظماء) Bakıyorum, kötü ve nâhoş şeylere ceylanlar gibi sıçırıyor; oyun ve eğlenceye ise susuzluktan dili sarkmış hayvanlar gibi atlıyorsun. (إن حمحم الباطل فأسمع من سمع) Ama batıl ve boş şeyler bir fısıltı şeklinde bile söz konusu olduğunda, bir canavarın yavrusundan daha hızlı işitiyor onlara koşuyorsun; (وإن همهم الحق فكأنك بلا سمع) hak ve hakikat gürlediğinde ise duyma yeteneğini kaybetmişçesine hep duymazlıktan geliyorsun.*”⁴⁹⁹ Sen, nefsini ilâhî ölçülere göre eğitmedin, onu kendi haline bıraktın. Artık onu dizginlemenin zamanı

⁴⁹⁶ Zemahşerî, el-Kelimu'n-Newâbiğ, s. 66.

⁴⁹⁷ “Onlardan birine ölüm geldiğinde der ki: “Rabbim, beni (dünya yaşamına) geri döndür. Ta ki boşa geçirdiğim dünyada iyi işler yapayım.” Hayır! Onun söylediği bu söz, boş laftan ibarettir. Onların önünde ise, yeniden diriltilecekleri güne kadar sürecek bir engel vardır.” 23/Mu'minûn, 99-100.

⁴⁹⁸ Bkz. Zemahşerî, el-Kelimum'n-Newâbiğ, s. 51.

⁴⁹⁹ Bu ibare, olduğu gibi Newâbiğu'l-Kelim'de de geçmektedir. Bkz. s. 17.

da geçti. (حملت نفسك على الرياضيات وهي رياضة، ومن يحتلب اللباء من اللبوة المغيضة) Bu aşamadan sonra ormandaki vahşi dişi aslanı kim sağabilir ki?” şeklinde yaşına göre hareket etmeyen ihtiyarı, güzel bir mev‘iza ile uyarmıştır. (64. Makale).

2.2.3.2.2. Sihir ve Falcılık

Zemahşerî’nin değindiği konulardan bir diğeri de tarihte birçok toplumun gerek bireysel gerek toplumsal düzeyde ilgi gösterdiği; hatta kimi toplumlarda bir özel sektör haline geldiği falcılıktır. Aldatma anlamında olup batıl ve fasit bir şeyi hakmış gibi göstermek⁵⁰⁰ ve insanın aklını çelmektir.⁵⁰¹ Aslında gerçek anlamda sihrin hakikati yoktur; o sadece bir tahayyulden ibarettir.⁵⁰²

İnsanı helâke götüren ve onun Ahiret hayatını bitiren yedi faktörden/amilden biri de sihirdir/büyüdür.⁵⁰³ İslâm’ın şiddetle yasakladığı bu kanser uru, ne yazık ki insanlık tarihinde hep olagelmıştır. Sihir ve sihirbazlık, genellikle gözbağcılık, hile, el çabukluğu, psikolojik aldatma, kandırma ve gerçekleri manipüle etme şeklinde tezahür etmiştir. Her şeye rağmen, sihirbazın aktivitesinde başarıya ulaşması, başka bir deyişle iflah olması mümkün değildir.⁵⁰⁴

Sosyal hayatta öyle belîğ ve natuk konuşanlar vardır ki, onların söyledikleri şeyler size adeta bir müzik, bir armoni, bir şiir, enstrümantal bir parça gibi gelir; belki de susmalarını hiç istemezsiniz. Çünkü ifade ve beyanda da insanı büyüleyen ve etkileyen bir boyut vardır. Nitekim Hz. Peygamber, kendisinin huzurunda veciz konuşan birisi hakkında: “*Bu adamın yaptığı, helal bir sihirdir*”; başka bir rivayette de: “*Muhakkak ki beyanda sihir; şiirde de hikmet vardır*” buyurarak⁵⁰⁵ doğuştan gelen maharet ve marifetlerin etkileyiciliğine parmak basmıştır. Dikkat edilirse Hz. Peygamber, olağan mecrasında konuşan adamı bir bakıma takdir ederken; aslî

⁵⁰⁰ Bkz. İbn Fâris, *Meqâyis*, III/138; ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs*, XI/516.

⁵⁰¹ Zemahşerî, *Esâsu’l-Belağa*, I/441; İbn Manzûr, *Lisân*, IV/349; Ebû’l-Beqâ, *el-Kullîyât*, s. 279.

⁵⁰² el-‘Ukerî, *Şezarât*, IV/459. Bu konuda Elmalılı M. Hamdi Yazır (ö. 1942), şu bilgiyi vermektedir: “Sebebi gizli olmakla beraber, gerçeğin aksine tahayyül olunan yıldızcılık, şarlatanlık, hilekârlık yolunda cereyan eden herhangi bir şey demektir. Halk dilinde de bu anlamda kullanılır; yani sihir denildiği zaman bu anlaşılır ki bu da çirkin bir şeydir. Çünkü bunda esrarengiz bir şekilde hakkı batıl, batılı hak, hakikati hayal, hayali hakikat diye göstermek vardır.” Bkz. *Hak Dini Kur’an Dili*, sad. Komisyon, Azim Yayıncılık, İstanbul, 1992, I/367.

⁵⁰³ Buhârî, *Wesâyâ* 23; Muslim, *İmân* 36.

⁵⁰⁴ 20/Taha, 69.

⁵⁰⁵ Buhârî, *Tıp* 51; Ebû Dawûd, *Edeb* 95; Tirmizî, *Birr* 63; Muwatta, *Kelâm* 7.

fitratının dışında seyreden ve muhatabının aklını çelmeye çalışanı ise takdir, takbih ve tezyif etmektedir.⁵⁰⁶

Zemahşerî, bir makalesinde bu konuya Hz. Peygamber'in sağlığında gerçekleşen bir olay ile başlamayı uygun görmüştür. Orada şöyle der:

(احذر من الخسوف والكسوف) “*Husuf ve kusuftan (güneş ve ay tutulması hakkındaki kuruntulardan) sakın!*”⁵⁰⁷ Zemahşerî'nin bu ifadesinden o dönemin Araplarında güneş, ay, yıldız vb. kozmolojik duyarlılıkların olduğunu anlıyoruz. Müellif, hemen peşinden şu ifadeleri vurgulamıştır:

(لا تستمع لقول الفيلسوف لأنه لا يَأْلُو أن يتحمق وأن يغلو ويتعمق) “*Maddeci/dehrî filozofun dediklerine iltifat etme! O, ahmaklığından battıkça, batmaktan da geri durmaz.*”

(إن اشتهاه بقوله الفج طُوح به وراء كل فج، مبحث مرجم يدعي أنه متّجم، هو عند نفسه المهذّب. وعند عباد الله (المكذب) “*Onun meşhurluğu, her temelsiz sözden sonra yine saçma sapan konuşmasıdır. Her kim, sağlam bir delili olmadan fal ve şans gibi şeyler hakkında konuşur; hâlâ kusursuz olduğunu iddia ederse bilsin ki o, Allah'ın kulları yanında yalancının ta kendisidir.*”

(يزعم انه الكيس الذكي و اعقل منه التيس الذكي) “*O, akıllı ve zeki olduğunu sanır ama boğazlanmış teke bile ondan daha akıllıdır.*” Zemahşerî, bu şekilde davrananlar hakkında makalesinin sonunda şu cümleleri sarfetmiştir:

(يناديه الكفر بمرحبا بك يا صني , و يقول له الشيطان أفلحت يا بني) “*Küfür cephesi ona ‘hoş geldin kardeşim’; şeytan ise ‘Çocuğum, işte muradına erdin’ diye seslenir.*” (23. Makale).

⁵⁰⁶ Buhârî, Wesâya 23; Muslim, İmân 36.

⁵⁰⁷ Hz. Peygamber, oğlu İbrâhîm vefat ettiği zaman doğal olarak üzülmüştü. Çocuğun öldüğü günde güneş tutulması gerçekleşince bazı insanlar, güneşin, İbrâhîm'in vefatı nedeniyle tutulduğunu iddia ettiler. Bu yanlış algı üzerine Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur: “*Şüphesiz güneş ve ay, Allah'ın ayetlerinden iki ayettir. Herhangi bir kimsenin ölümü veya dünyaya gelmesi yüzünden tutulmazlar. Siz, onların tutulduğunu gördüğünüzde, tutulma sona erinceye kadar namaz kılınız ve dua ediniz.*” Bkz. Buhârî, Kusûf, 1, 8, 13, 15, 17; Muslim, Kusûf, 10.

2.2.3.2.3. Dünyanın Aldatıcılığı

Zemahşerî'nin, eserindeki makalelerde belki de en çok üzerinde durduğu konu, insanın ahireti unutup dünyaya odaklanmasıdır. Zemahşerî'nin, bu konuya ağırlık vermesi boşuna değildir. Zira her Müslümanın dünyadaki hayat felsefesi, ahiret yurdunu kazanmaktır. Hatta Kur'an, kimi yerlerde dünyaya saplanıp da ahiret yurdunu ihmal edenleri uyarmış, kınamıştır.⁵⁰⁸ Çünkü dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir.⁵⁰⁹ İnanmayanlar, dünya hayatının sadece görünen kısmını bilirler ve ahiretten habersizdirler.⁵¹⁰ Dünya hayatı, geçici⁵¹¹; ahiret ise daha kalıcı⁵¹² ve daha hayırlı⁵¹³ bir yurttur. O günde, ne mal fayda verir ne de evlât... Ancak Allah'a kalb-i selîm (temiz bir kalp) ile gelenler (o günde fayda bulur).⁵¹⁴

Bu nedenledir ki Zemahşerî, bu konuya odaklanmış ve makalelerinin birçoğunda ondan söz etmiştir. Zemahşerî, her konuyu itkanla ele aldığı gibi özellikle bu konuyu da güzel bir ahenk ve insicamla işlemiştir. Öyleki insanın serencamına, doğumundan itibaren başlamış, ölüp tabuta konuluncaya kadar geçen süreçle de son vermiştir. Zemahşerî, eserinin bir makalesinde

(عمر ينقضي مر الإعصار، وأنت ترجوه مدى الأعصار) *ömrün, bir kasırga misali geçip gittiğini, insanın ise asırlarca yaşayacakmış gibi bir hayal peşinde olduğunu* seslendirmiştir. (3. Makale).

Zemahşerî, bir başka eserinde de neredeyse yukarıdaki ibarenin aynısını zikretmiştir: (

“Ey Ebû'l-Kâsım! Ömür kısa, dönüş Allah'adır. Öyleyse bu ihmalkârlık niye?”⁵¹⁵

⁵⁰⁸ 87/A'lâ, 16.

⁵⁰⁹ 6/En'âm, 32.

⁵¹⁰ 30/Rûm, 7.

⁵¹¹ 40/Mu'min, 39.

⁵¹² 87/A'lâ, 17.

⁵¹³ 93/Duhâ, 4.

⁵¹⁴ 26/Şu'arâ, 88-89.

⁵¹⁵ Zemahşerî, *Maqamât*, s. 21.

يا أبا القاسم لا تقولنَّ لشيءٍ من سيئاتك حقير. فلعلَّه () Aynı eserin başka bir makâmesinde ise () عند الله نخلةٌ وعندك نقيير “Ya Ebû’l-Qâsım, günahlarından hiç birisini küçük görme; Bir bakarsın ki sen, onu bir hurmanın kabuğu gibi görürsün ama o, Allah’ın yanında bir hurma kadardır”⁵¹⁶ diye bir uyarıda bulunmuştur.

Zemahşerî, (ما هو إلا بياض نهارك فتغممه، وسواد ليلك فلا تنمه) ömrün ancak bir günün aydınlığı ile gecenin karanlığı kadar olduğunu, dolayısıyla kişinin, bu kısa zamanı Allah’ın hoşuna giden ameller ile geçirmesini ve zamanını bilinçsizce tüketmemesini tavsiye etmiştir. Aslında Zemahşerî, bu makale ile (كُنْ فِي الدُّنْيَا كَأَنَّكَ غَرِيبٌ، أَوْ غَابِرٌ سَبِيلٍ) “Dünyada bir garip ya da bir yolcuymuşsun gibi ol”⁵¹⁷ hadisine telmîhte bulunmuştur. (3. Makale).

Yazar başka bir makalesinde muhatabına, ihmalkârlığı bırakmasını, hayatın gayesinin ne olduğunu ciddiye almasını; olayın, sanılandan daha önemli olduğunu haber vermektedir. Zemahşerî, ayrıca herkesin behemahal öleceğini

(وميت منشور) mahlûkatın (وحي لا محال له ميت) , ölenlerin bir daha dirileceğini (وخلق منشور) mîzânın/terazinin kurulacağını (وخلق منشور) mahşer yerinde toplanacağını (وخلق منشور) ve artı-eksi işlenen bütün amellerin hesabının görüleceğini (وعمل محسوب) eklemektedir. (14. Makale).

Zemahşerî, bir makalede insanın iyi ameller işlemediği halde kendisinden emin olduğunu, ahireti düşünmede duyarsız davrandığını, Allah’ın rızasını kazanmaya yönelik zayıf kaldığını, dolayısıyla gaflete düştüğünü belirtmektedir. (31. Makale). Dünyaya esir düşenlerin, bu esaret zincirini ne zaman kıracaklarını, hayat köprüsünden geçerken, dünyaya ait hiçbir şeyin artık fayda vermeyeceğini (33. Makale); sadece dünyaya dalıp ahiretini ihmal edenlerin, yarın hesap gününde sızlanacaklarını ve âh-u vâh edeceklerini (57. Makale); *Selmâ* ve *Su‘ad*’a⁵¹⁸ tutkun

⁵¹⁶ Zemahşerî, *Maqamât*, s. 78.

⁵¹⁷ Buhârî, *Rîqâq* 2; Tirmizî, *Zuhd* 25.

⁵¹⁸ Arap edebiyatında geçen iki bayan ismidir. Bkz. en-Nedim, *el-Fihrist*, s. 372; Ahmed ‘Abdulgaksûd Heykel, *Tatawwuru’l-Edebi’l-Hadîs fî Mısır*, Dâru’l-Ma‘rife, 1994. Burada dünya ve içindekilerine tutkun kimseler kastedilmektedir. Ayrıca İnsanların, dünya hayatının süsü konumundaki nesnelere yani kadınlara, oğullara, kantar kantar biriktirilmiş altın ve gümüşe,

ولا تبغ في متصرفاتك إلا طيب الحياة () ve âşık kimselerin, dünya ve ahireti ihmal etmemelerini, () و القرب من النجاة dünya hayatında güzel bir yaşam, ahirette de kendisini kurtaracak bir yol edinmelerini (59. Makale); () الدنيا خدع والناس بدع () dünya hayatının aldatıcı, insanların ise nankör ve gafil olduklarını (72. Makale) vurgulamaktadır.

Bir başka makalede ise Zemahşerî, (يا عبد الدينار والدرهم متى أنت عتيقهما) “*Ey dinar ve dirhem (para-pul) kölesi! Ne zaman onların peşinden koşmaktan vaz geçeceksin?*”. Başka bir eserinde de bu ibareye benzer olan şu ifadeleri vurgulamıştır: (يا طالب المال طال بك الرضاغ فمتى الفطام أخطر لا يُنبذَنَّك في الحطمة هذا الحطام) “*Ey süt emen (dünyadan yararlanan), senin süttten kesilme vaktin geldi, çattı. Daha ne zaman süttten kesileceksin. Dikkat et ki dünyanın geçici hevesleri, seni cehenneme götürmeye vesile olmasın!*”⁵¹⁹ (أرضى الناس بالخسار بائع الدين بالدينار) “*İnsanların en zarar edeni, dinini para pul (dinar) ile satandır.*”⁵²⁰

Zemahşerî, daha sonra (الأجداد أبلتهم الأحداث والآباء أكلتهم الآباد والأبناء) mezarların, insanların atalarını, anne-babalarını çürüttüğünü; aynı kaçınılmaz sonun çocuklarının da başına geleceğini (88. Makale); (قصر أجل وطول أمل وتقدير في عمل) ömrün kısa, arzu ve isteklerin hadsiz, amellerin pek yetersiz olduğu halde, ahirete duyarsız kalmanın çirkinliğini (90. Makale); (أن نكياتك لا تحصي وشكياتهم عدد الحصى) dünyanın sayısız bela ve musibetinin, insanların da o oranda şikâyetlerinin olduğunu; (91. Makale); (هذه الدار، بسكانها غدار. فاهرب منها واعلم، أن الهرب منها أسلم) dünyanın, insanlara karşı çok gaddar, onun acımasızlığından kaçmanın daha sağlıklı ve akılcı olacağını (92. Makale) bildirmektedir.

Zemahşerî, -sanki dünya hayatının sonuna mümasil olarak- makalelerinin sonuna doğru (خفّ الزاد، وجفّ المزاد. وطال السبيل، وحرّ الدليل) azığın/kumanyanın azaldığını, kap kacakta suyun bittiğini, (cennete giden) yolun bir hayli uzak olduğunu, kılavuz

besili/salma atlara, hayvanlara ve ekinlere olan sevgisini, tutkusunu ve aşırı düşkünlüğünü vurgulayan ayete işaret etmektedir. Bkz. 3/Âli İmrân, 14.

⁵¹⁹ Bkz. Zemahşerî, *Newâbiğ*, s. 71.

⁵²⁰ Bkz. Zemahşerî, *Newâbiğ*, s. 11.

rehberin/aklın ise yolunu şaşırdığını (96. Makale) belirttikten sonra (لم يبق إلا الحمل على) *artık insanın, tabuta konulmaktan, kum ve taşların altına gömülmekten başka çaresinin kalmadığını* (98. Makale) söylemektedir.

Cârullah Zemahşerî, dünya hayatına tamamen dalıp ahireti ihmal edenlere – kendisinin üzerinden okurlarına- aşağıdaki veciz nasihatı yapmaktadır:

(يا أبا القاسم إِنَّ الذي خَلَقَكَ فَسَوَّاكَ رَكَّبَ فِيكَ عَقْلَكَ وَهُوَ أَكْ وَهُمَا فِي سُبُلِ الْخَيْرِ وَالشَّرِّ دَلِيلَاكَ، وَفِي مَرَاجِلِ الرُّشْدِ وَالْعِيَّ نَزِيلَاكَ)

“Ya Ebû'l-Kâsım! Allah, seni yaratıp seni düzgün ve dengeli kıldı. Sana akıl ve heva gibi iki özellik verdi. Onlar, hayır ile şer; doğrulukla eğrilik konusunda senin kılavuzlarındır.”⁵²¹

2.2.3.2.4. Kibrin, Şan ve Şöhretin Çirkinliği

Kibir sözcüğü **k-b-r**/ك-ب fiilinden türemiştir. Aynı kökten türemiş olan **k-b-r**/ك-ب kelimeleri de anlam açısından birbirine oldukça yakındır. *Kibir*, insanın kendini beğenmesi; *tekebbur*, kişinin kendini başkasından büyük görmesi;⁵²² *istikbar* ise insanın büyüklük taslaması veya öyle arzulamasıdır.⁵²³ *Tekebbür* besleyene *mutekebbir*⁵²⁴; *istikbar* edene de *mustekbir* denir.⁵²⁵

Zemahşerî, hem Allah'ın hem fitratı temiz insanın nezdinde, kişinin değerini yok eden özelliklerden kibir, şan ve şöhreti de gündemine almıştır. O, eserinde insanın, Allah'ın kendisine verdiği boyuna posuna güvenmemesini, insanları küçümseyip onlara burun kıvrımamasını; mal mülküne, makam-mevkiine, çoluk-çocuğuna, atalarına ve aşiretine itimat ederek övünmemesini salık vermektedir.

⁵²¹ Zemahşerî, *Maqamât*, s. 194.

⁵²² el-Ezdî, *Cemheretu'l-Luğa*, I/74; el-Herewî, *Tehzîbu'l-Luğa*, III/118. Bu sözcük, ceberrut/zorbalık beslemek anlamına da gelmektedir. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IV/113; Fîrûzâbâdî, *Qâmûsu'l-Muhît*, s. 360; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, X/351.

⁵²³ İsfahânî, *Mufredât*, s. 697.

⁵²⁴ 40/Gâfir, 27, 35; 59/Haşr, 23.

⁵²⁵ 31/Lokmân, 7; 45/Câsiye, 8.

Akabinde ise bugün yerin üstünde tefâhur ve tekebbür besleyenlerin, yarın ölüp yerin altında toprak olacaklarını unutmamalarını eklemektedir. (4. Makale).⁵²⁶

Başka bir makalede ise insanların, kendilerine “*Bu kimse ne kadar da şan şeref sahibidir!*” denilmesinden oldukça uzak durmasını; birisini aşırı derecede yüceltmek, aslında onu küçültmek anlamına geldiğini bildirmektedir. (واستحب الستر على Zemahşerî, “*Sen, şan şöhrete aldırış etme ki insanların ah-u vahından, kin ve adavetinden emin olasın*” şeklinde bir öğütte bulunmuştur. Müellif daha sonra bunu şu şekilde gerekçelendirmiştir: (وإن ذا الشرف محسود أو حاسد، ومحقوق عليه أو (Çünkü şan şöhret sahibi olan ya hased edilen ya da hased eden; ya kendisine kin beslenen ya da kendisi kin ve düşmanlık besleyendir.⁵²⁷ (7. Makale).

Aslında Zemahşerî, bu alanın ne kadar netameli, ne kadar kaygan bir zemin; orayı mesken tutanların ise birbirine karşı ne denli güvensiz olduğunu nitelemiştir. Zira içki ve kumarda arkadaş olanların, şeytanın oyuncakları olduğu gibi⁵²⁸ şan şöhret erbabı da şeytanın yarenleridirler; dolayısıyla aralarında gerçek bir arkadaşlık ve dostluktan söz edilemez. Çünkü münkerât, menhiyyât ve fuhşîyyâtın yoldaşları, dost gibi görünürlerse de aslında birbirinin kuyusunu kazımaya çalışan potansiyel düşmanlardır. Çoğu kez, şöhreti yakalamış kişilerin, normal bir vatandaş gibi özgürce hareket etmeleri mümkün olmamaktadır. Kimi zaman şöhret sahibi, kendi kendine zarar verir; vehme kapılır, bir başına her şeyin üstesinden gelebileceğini sanır, insanlara tepeden bakarak onları küçümser; bunun sonucunda da onların öfkelerini celbeder.

Zemahşerî, başka bir makalesinde (أيها العبد المذال، ما هذا البرد المذال. وما هذا الخد الأصغر) “*Ey değersiz adam! Nedir ta yerlere sürünen bu kibirlik elbisesi ve insanları küçümseyip onlardan yüz çevirişin! Sen, ölmeye mahkûmsun; bu aşağılık tavırlarını*

⁵²⁶ Hz. ‘Ali bu konuda “*Dün bir damla su iken, yarın bir leş/kadavra olacak kibirli kişiye hayret ederim*” ve “*Böbürlenmeyi bırak, büyüklük taslama, daima gireceğin mezarı hatırla!*” demiştir. Bkz. ‘Abduh, age, s. 707, 770.

⁵²⁷ Müslüman kimseye yakışan nitelik, onun Allah için tevazu sahibi olmasıdır. Çünkü Allah, salt kendi rızası için tevazu gösterenin ve alçakgönüllü olanın derecesini yükselteceğini bildirmiştir. Bkz. Tirmizî, *Birr* 81.

⁵²⁸ 5/Mâide, 91.

*bırak artık! Sen, kibir taslayıp dururken (فلعل القصار يدق أكفانك) belki şimdi manifaturacıdan kefenin satın alınmaktadır.*⁵²⁹ (74. Makale) şeklinde bir uyarıda bulunmaktadır.

Zemahşerî, Atwâq'ta bu konulara değindiği gibi başka eserlerinde de aynı konulara değinmiş, kimi yerlerde aynı ibarelerle kimi yerlerde ise nüanslar ile değinmiştir. Mesela bazı makamelerinde

(يا أبا القاسم أجلّ مكتوب. وأملّ مكذوب. وعملّ خيرُهُ يقطرُ وشرُّهُ يسيلُ) “*Ya Ebû'l-Kâsım! Ecelin gelmesi kesin; bütün emellerin gerçekleşmesi ise muhaldir. Hayırlı amel, damla damla; kötüsü ise sel halinde akar.*”⁵³⁰ (يا أبا القاسم اترك الدنيا قبل أن تتركك. وافركها قبل أن تفرّك) “*Ya Ebû'l-Qâsım! Dünya, daha seni terk etmeden sen onu terk et! O senden daha yüz çevirmeden, sen ondan yüzünü çevir!*”⁵³¹

(يا أبا القاسم قد رأيتَ العَصْرَيْنِ كيفَ يقرضانِ الأعمارَ. ويهدمانِ العمارَةَ والعمَارَ) “*Ya Ebû'l-Kâsım! Sen, yaşadığın nice gece gündüzlerin, ömür ağacını nasıl kemirdiğini ve binaları enkaza çevirdiğini gördün.*”⁵³²

Hz. Ali, insanlara büyüklük taslayanlar hakkında “*Dün bir damla su iken, yarın bir leş/kadavra olacak kibirli kişiye hayret ederim*” demiştir.⁵³³

2.2.3.2.5. Zalim İdarecinin Konumu

Zulüm sözcüğü -ل- -م -ظ z-l-m fiil kökünden türemiş bir isim kelimedir. Ondan türemiş olan ظلمة /zulmet kelimesi ise aydınlığın olmamasıdır; çoğulu ظلمات/zulumât'ır.⁵³⁴ Araplar, gecenin karanlığına (ظلمة الليل) derler.⁵³⁵ Zulüm ile karanlık arasında anlambilim açısından bir ilişki vardır. Zulmeden kimse, yaptığı ile

⁵²⁹ Kibrin, Müslümana yakışmayacağına dair Hz. Peygamber, terhîb (korkutan, sakındıran) sadedinde şöyle buyurmuştur: “*Kalbinde hardal tanesi ağırlığında kibir olan kimse, cennete giremeyecektir*”

Bkz. Tirmizî, *Birr* 60.

⁵³⁰ Zemahşerî, *Maqamât*, s. 23.

⁵³¹ Zemahşerî, *Maqamât*, s. 30.

⁵³² Zemahşerî, *Maqamât*, s. 46.

⁵³³ Bkz. ‘Abduh, *age*, s. 708.

⁵³⁴ Bkz. İbn Fâris, *Meqâyis*, III/214; Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, s. 249; Zemahşerî, *Esâsu'l-Belaga*, I/74; İbn Manzûr, *Lisân*, I/569; İsfahânî, *el-Mufredât*, s. 537.

⁵³⁵ el-Ezdî, *Cemheretu'l-Luğa*, I/247.

aslında bir karanlık alan oluşturmaktadır. Fıtratın özünde aydınlık; fıtratın kabul görmediği davranışın sonucunda da bir bakıma karanlık meydan oluşturmaktadır. Zaten zulmetin zıddı nurdur. Allah; inanmayanların yaptıklarını, denizin derinliğini, isyan ve tuğyanın sahasını *zulumât*⁵³⁶ olarak nitelemiştir. Hz. Peygamber ise (الظُّلُمُ ظُلُمَاتٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ) “Zulümünden kaçınınız. Çünkü zulüm, kıyamet gününde zalime zifiri karanlık olacaktır”⁵³⁷ demiştir.

Zulüm ve gaddarlık, İslâm’ın en çirkin gördüğü özelliklerdendir. Bu çirkin özellik, nasıl ki komşusunun hanımıyla zina yapanın günahı, on kadınla zina yapan adamın günahından daha ağır ise⁵³⁸; herkese haram olan zulüm, iktidar sahipleri için katmerli haramdır. Hz. Peygamber, zalim ve gaddar yöneticiyi, cennete giremeyecek üç sınıf insan arasında saymıştır. Çünkü asıl görevi, insanlara adalet dağıtmak olan idarecinin, kendi tebasına zulmetmesi, beraberinde onun cennetten mahrumiyetini getirmektedir.⁵³⁹

Zemahşerî, bir makalesinde kendi insanına zulmeden acımasız idareciler hakkında (هالك في الهوالك، خابط في الظلم الحوالك) “İnsanlara zulmeden idareciler, kendini tehlikelere atmıştır” demektedir. Zalim idareciler, katı ve despot tavırları ve yönetimlerinden ötürü mazlum ve zayıfların ahını almaktan da kurtulamazlar: (وأدركته بمجانيتها الضعفاء) Tıpkı “Alma mazlumun âhını, çıkar aheste aheste” atasözünde vurgulandığı gibi... (27. Makale).

Zemahşerî, başka bir makalede konuyla ilgili olarak (ألا أحدثك عن بلد الشوم) “Sana bedbaht olan memlekette söz edeyim mi?” sorusunu sorduktan sonra, kendisi cevabını vermiştir: (ذلك بلد الوالي الغشوم) “Orası, idarecisi zalim olan memlektir.”

⁵³⁶ 2/Bakara, 257; 24/Nur, 40.

⁵³⁷ Muslim, *Birr* 56; Tirmizî, *Birr* 82. Kavramların, zihnin şekillenmesinde olumlu ya da olumsuz anlamda doğrudan bir etkisi vardır. İman ile beraber olan iyi özellikler, insanın akıbetini cennetle sonlandırırken; kötü özellikler ise kişinin akıbetini cehennemle sonlandırır. Çünkü birçok kötü özellik, kişiyi, inkâra götürebilir. Bu konuya dair geniş bilgi için bkz. Mehmet Yolcu, *Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, Çıra Yay. İstanbul, 2004.

⁵³⁸ Bkz. Ebû Dâwud, *Talâk* 5.

⁵³⁹ Muslim, *İmân* 107.

Müellif, daha sonra zulmü, cevır-u cefanın durumunu ve hâkim olduğu beldeye getireceği olumsuzlukları sıralayarak izaha çalışmıştır:

(الغشم أدوس من حوافر الخيول) “Zulüm, atların toynaklarından daha ezicidir.”

(وأحطم من جواحف السيول) “Sellerden daha yıkıcıdır.”

(وأعفى من الرياح البوارح) “Kasırgalardan daha kasıp kavurucudur.”

(وأضر من السنين الجوائح) “Kıtlık yıllarından daha zarar vericidir.”

(يحجب أن تصعد كلمات الدعاء) “Duaların, Allah’a ulaşmasını engelleyicidir.”

(وأن تهبط بركات السماء) “Gökten yağmur ve bereketin yağmasına manidir.” (32.

Makale).

Zemahşerî, söz konusu ettiği makalesinin sonunda ise zulmün hükümferma olduğu yere yerleşmek isteyenlere şu tavsiyelerde bulunmuştur:

(فإياك وبلد الجور وإن كنت أعز من بيضة البلد) “Sen, yörenin efendisinden daha üstün olsan da oraya yerleşeyim deme!”

(وأحظى أهله بالمال المشر والولد) “Orada mal mülk; çoluk çocuk sahibi olma şansına sahip olsan da...”

(وتوقع أن تسقط فيه الطيور النواعق، وتأخذ أهله الرحفة والصواعق) “Eninde sonunda o memlekete leş kargalarının üşüşeceğini; bela ve musibetlerin yağacağını hiçbir zaman unutma!” (32. Makale).

2.2.3.2.6. Dünyalık Peşinden Koşan Âlimin Durumu

Zemahşerî, makalelerinde ilmiyle amel kimselerden sitayişle söz ederken; ilmiyle amel etmeyen, ilmini az bir değere satan⁵⁴⁰, kişisel çıkarlarının zebunu olan ve gayr-ı İslâmî çevrelere müdahane/yağcılık yapan ilim sahiplerine ise sitem ederek onları yerden yere vurmıştır. O, bazı makalelerinde İslam’a hizmet eden *ilim sahiplerini hilim dağlarına, kalplerini de maden cevherine* benzetmiş (42. Makale); kimisinin adını (‘Alî b. İsa b. Wahhâs) anarak yaptıklarını sıralamıştır. (50. Makale). Kimi yerde ise ilmiyle amel edenin ilmini, bina yapan ustanın çekülüne;

⁵⁴⁰ Bkz. 2/Bakara, 41, 79, 174; 3/Âli imrân, 187, 199; 5/Mâide, 44; 9/Tevbe, 9.

amelini/aktivitesini de kuyudan su çekenin ipine benzetmiş (77. Makale); daha sonra da onları “*Din ilimlerini öğrenmiş ve amellerini halis niyetle süsleyen kimseye ne mutlu!*” ifadesiyle övmüştür. (86. Makale).

Zemahşerî’nin, ilmiyle amel etmeyen kimseleri yerden yere vurması, aslında kendisinin kişisel inisiyatifi veya tepkisinden kaynaklanmamaktadır. Aksine onun tepksi, Kur’an’dan mülhemdir. Kur’an, kitabı okudukları yani ilahî gerçekleri bildikleri halde, insanlara iyiliği emredip, kendilerini ondan soyutlayanları uyarmaktadır.⁵⁴¹ Kur’an, neredeyse hiçbir kesime kullanmadığı hakaretâmiz üslubunu, ilmiyle amel etmeyen âlim müsveddeleri için kullanmıştır, dersek, mübâlağa ya da mügalata yapmış olmayız. Örneğin Kur’an, kendisine ilim verilip de dünyaya saplanan, heva ve hevesinin peşine düşen kimseyi, üstüne varılsa da, varılmasa da dilini çıkarıp/sarkıtip soluyan köpeğin durumuna benzetmiştir.⁵⁴²

Kur’an, ayrıca din adamlarından birçoğunun, insanların mallarını haksız yollardan yediklerini; dini, te’vil ve tahrif ederek insanları Allah’ın yolundan saptırdıklarını haber vermektedir. Dahası onların, altın ve gümüşü yığıp da Allah yolunda harcamadıklarını bildirmekte, bunun neticesinde de onlara elem verici bir azabı müjdelemektedir.⁵⁴³ Başka bir yerde ise Kitab ile sorumlu tutulup da onunla amel etmeyenlerin durumu, ciltlerce kitap taşıyan merkebin durumuna benzetilmiştir.⁵⁴⁴

Zemahşerî, bu ayetlerden hareketle manevîyatı zayıf bazı ilim erbabının/ulemânın, kötü ahlâk sahibi umerâyâ/idarecilere yaranmak ve yakınlaşmak adına ilim tahsil etmelerini, dozu yüksek bir üslupla eleştirmektedir. Onlar (ليقمروا المال)

ويسروا، ويُفقروا الأيتام ويوسروا. إذا أنشبو أطفارهم في نشب فمن يخلص، وإن قالوا لا نفعل أو يزداد كذا فمن يُنقص، دراربع ختالة، ملئها ذراريح قتالة. وأكمام واسعة، فيها أصلال لاسعة. وأقلام كأنها أزلام وفتوى، يعمل بها الجاهل فيتوى

“Herhangi bir güç ve enerji harcamadan, kolayca mal kazanmak ve yetimi, fakir fukara ile garip gurabayı sömürmek için fetva verirler. Fetva verdiklerinde kıran kırana pazarlık yapar; pazarlıktan da ödün vermezler. Onların pençesine düşeni kim

⁵⁴¹ 2/Bakara, 44.

⁵⁴² 7/A’raf, 176.

⁵⁴³ 9/Tevbe, 34.

⁵⁴⁴ 62/Cum’a, 5.

*kurtarabilir ki! Onların geniş elbiseleri içinde zehirli yılanlar vardır. Kalemli fal okları gibidir. Onların fetvalarıyla ancak cahiller amel eder.*⁵⁴⁵ Zemahşerî, topluma zarar verme bağlamında en tehlikeli grubun, bunlar olduğunu belirtmektedir. (43. Makale).

Zemahşerî, bu durum tespitiinde oldukça haklıdır. Her dönemde İslam’a ve müminlere en büyük zararı verenler, sahte din adamları olmuştur. Onlar, kişisel çıkarı ya da mevcut konjoktürün eğilimleri doğrultusunda hareket ederler. Örneğin Allah, Firavun’un saltanatını oluşturan dört sacayağından (Firavun/sivil idare temsilcisi; Hâmân/askerî idare temsilcisi; Karun/malî sektör temsilcisi; sahte din adamı/adı geçen üç gücü fetvalarıyla destekleyen, onaylayan)⁵⁴⁶ sadece sahtekâr din adamını “soluyan köpek” olarak nitelemiştir. Burası, üzerinde düşünülmesi gereken bir noktadır. Zira insanlığın ıslahı amacıyla gönderilen dinin tahrif edilmesi⁵⁴⁷, beraberinde hem insanın hem doğanın tahribini getirecektir.⁵⁴⁸

Zemahşerî, bütün konuşmaları kuru gürültüden öteye geçmeyen kimselere imrenilmemesini tavsiye etmektedir. Konuşurken fesih ve belîğ ama uygulamaya gelince, tamamen kof ve boş bir kalıp... Zemahşerî, ahirette insanı kurtaracak malzemenin, tumturaklı sözler değil; sadece iyi niyet ve güzel amellerin olacağını bildirmektedir. Bu konuda tarihte aptallığıyla nâmdâr Bâqil⁵⁴⁹ ile zekâsı, fesahat ve belâgatıyla meşhur Sahbân b. Wâilî’yi⁵⁵⁰ örnek vermektedir. Orada şöyle der:

⁵⁴⁵ Zemahşerî, burada şu hadise telmihte bulunmuştur. “Şüphesiz ki Allah, ilmi, insanlardan çekip alivermez. Fakat ilmi, âlimleri almakla kaldıır. Nihayet hiçbir âlim bırakmadığı vakit, insanlar bir takım kara cahilleri baş edinir, onlara soru sorarlar. Onlar da, ilimsiz oldukları halde fetvâ verirler. Bu suretle hem kendileri sapar, başkalarını saptırırlar.” Bkz. Buhârî, *İlim* 31; Muslim, *İlim* 13.

⁵⁴⁶ 7/A’raf, 176; 29/Ankebût, 39.

⁵⁴⁷ 2/Bakara, 75.

⁵⁴⁸ 23/Muminûn, 71.

⁵⁴⁹ Arap edebiyatında “Bâqil ’den daha aptal” (Sarrâc, *el-Lubâb*, s. 252) sözü bir darb-ı mesel haline gelmiştir. (el-‘Askerî, *Cemhere*, XI/34, 72; Se’alebî, *el-Letâif*, s. 65; en-Nuweyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, II/120; es-Suyûtî, *el-Muzhir*, I/391. Onun aklî hafifliğine dair şu olay, birçok kaynak tarafından kayıt altına alınmıştır: Bâqil, günün birinde pazardan on bir dirheme bir keçi almış, kucağında eve götürüyormuş; yolda “keçiyi kaç aaldın?” diye sorduklarında Bâqil “on bir dirheme” demeyi bir türlü ifade edemediğinden avuçlarını açmış, parmaklarını aralamış, bir de dilini çıkarmış; bununla on bir dirheme aldığını göstermek istemişti. O arada keçi, Bâqil ’in koltuğundan kurtulup kaçmıştı. (Bkz.İbn Quteybe, *el-Ma’ârif*, s. 608-609. el-Burrî, *el-Cewheretu fî Neseb*, I/447; es-Suyûtî, *el-Muzhir*, I/391; Sarrâc, *el-Lubâb* s. 252).

⁵⁵⁰ Hitabet ve belagatta Arapların en hatip, en fasih ve en belîğ kişilerindendir. Sahbân, el-Bâhilî diye de bilinir. Cahiliye döneminde doğan Sahbân, Hz. Peygamber zamanında Müslüman olmakla birlikte onunla görüşemediği için muhadramundan sayılır. Hem Cahiliye devrinde hem vahiy

(وما يدريك لعل باقلاً وائل، ويسحب على وجهه سبحان وائل) “*Bir bakarsın, saflığından Bâqil kurtulur da, fesahatiyle nam salmış Sahbân, yüzü koyun cehennemi boylayabilir!*” (55. Makale).

Zemahşerî, daha sonra ona buna dalkavukluk yapan ilim sahiplerini, (وأدمن آخرون فضريت بهم الأكالب، وبالت عليهم الثعالب. وفرستهم الأنيا ب والأطافر، وداستهم الأخفاف والحوافر) kendilerine köpeklerin musallat olduğu, çakal ve tilkilerin üzerlerine bevlettiği;⁵⁵¹ sonunda da vahşi hayvanların acımasız pençeleriyle helak olan kimselere benzetmiştir. (79. Makale).

Doğu İslâm medeniyetinde âlim ile muallim/öğretmen, birbirine özdeş değerlerdir. Biz de buradan hareketle Akif’in tavsif ettiği âlim/muallim portresini vermek istiyoruz:

“Muallimim” diyen olmak gerektir imanlı,
Edebli, sonra liyâkatli, sonra vicdanlı.”⁵⁵²

2.2.3.2.7. Aşırı Şaka

Cârullah Zemahşerî, eserinde olumlu ya da olumsuz birçok konuyu ele aldığı gibi başkasıyla şaka etmenin çirkinliğini ele almıştır. Zemahşerî, bir makalesinde geniş şekilde olmasa da bu konuya değinmiştir. (الحازم من لم يزل على جده، لم يزل عنه إلى ضده)

döneminde hitabet, fesahat, belagatiyle meşhur olmuş ve “Arapların hatibi” diye tanınmıştır. (Ferrûh, *age*, I/391). O, “Sahbân’dan daha hatip” (İbn Dureyd, *Cemhere*, I/277). “Sahbân’dan daha belîğ” (el-Askerî, *Cemhere*, I/204, 248; Zemahşerî, *el-Mustaqşâ*, I/28, 102 256). “Sahbân’dan daha konuşkan” (en-Nisâbûrî, *Mecma’u’l-Emsâl*, II/357) deyimlerine konu olmuş natuk (Farabî, *Mu’cemu Diwâni’l-Edeb*, II/13) bir kimsedir. Daha geniş bilgi için (Bkz. Qalqaşandî, *Subhu’l-A’şâ*, I/224, 271, 517; XI/360; XII/188, 440; XIV/228, 229, 279).

⁵⁵¹ Burada bir şiire telmihte bulunulmuştur. Raşid b. ‘Abdirabbih, (bazı kaynaklarda Ğavî b. Zalim veya ‘Abbâs b. Mirdâs, İbn ‘Aşûr, *et-Tahrîr*, I/167; III/286) hicret öncesi Medine’de şu tabloya şahit olduğunu aktarmıştır: “Ben, bir gün, şafak vaktinde iki tilkinin, Suva’ putunun çevresinde dolaştığını, putun yanına bırakılan tüm yiyecekleri yediğini; daha sonra ise onun üzerine çıkarak bevlettiklerini gördüm.” Gördüğü bu olay üzerine Râşid, şu şiiri inşad etmiştir:

أَرَبُّ يَبُولُ الثَّغْلَانِ بِرَأْسِهِ ... لَقَدْ هَانَ مَنْ بَالَتْ عَلَيْهِ الثَّعَالِبُ

“Üzerine tilkilerin bevlettiği, Rab olabilir mi? Tilkilerin üzerine bevlettiği kimse, aşağılık kimsedir.” Bkz. İbn Sa’d, *et-Tabaqât*, I/234; el-Câhız, *el-Hayawân*, VI/473; Fârâbî, *Mu’cemu Diwâni’l-Edeb*, II/81; es-Sa’âlibî, *Fıqhu’l-Luğa el-Arabiyye*, s.243; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, I/237; İbn Kesîr, *es-Sîretu’n-Nebewiyye*, s.374; *el-Bidâye*, II/427; III/606; VII/362; İbn ‘Aşûr, *et-Tahrîr we’t-Tenwîr*, I/67.

⁵⁵² Ersoy, *Safahat*, s. 228.

وَذُو *Karakter olarak ciddiyyet sahibi kimse, yapısıyla zıt olan davranışlar içine girmez.* (Sağlam görüşlü olan, şaka ve komik şeylere iltifat etmez (الرأي الجزل، من ليس في شيء من الهزل) *Komiklik yapan, nasıl sağlam şahsiyet sahibi olabilir? Komiklik ile ciddiyyet, birbirine ne kadar da uzak iki şey! (هيهات البون بينهما نازح) “Nice kelimeler vardır ki seni günah deryasında boğar” (رُب كلمة غمستك في الذنوب) demiştir. (47. Makale).*

2.2.3.2.8. İffetsizlik

Zemahşerî, namus hamiyetine sahip olmayanlar için müstakil bir makale ayırmıştır. O, bu konuya ilişkin bizimle şu görüşleri paylaşmıştır:

(ألا أخبرك بالشقي المخدول، ذي المال المصون والعرض المبذول. من لا يبالي إذا سلمت ثروته، أن تُمزق فروته.

وإذا شبع خزائنه)

“Sana alçak bedbaht adamın kim olduğunu söyleyeyim mi? O, biriktirdiği malı uğruna namusunu feda eden kimsedir. Onun tek gayesi mal biriktirip muhafaza etmektir. Namusunun pây-ı mal olması, çoluk çocuğunun aç kalması, onu pek ırgalamaz. O, sadece kendi nefsinin ve servetini düşünür durur.” (9. Makale)

Zemahşerî, başka bir makalede ise hayâsızlık ve yüzüzlükten (الوجه ذو الوقاحة،) *Yüzüzlük ve hayasızlık, mal kazanma yollarından biridir. Sahibine bol mal kazandırır, kapalı kapıları açar. Aslında onurlu bir şekilde kazanılan az bir mal, hayâsız yollardan elde edilen hazinevarî maldan kat kat hayırlıdır” şeklinde söz etmiştir. (17. Makale)*

H. Ali, “Namuslu olmak fakirliği; şükretmek ise zenginliği güzelleştirir” demiştir.⁵⁵³

⁵⁵³ ‘Abduh, age, s. 694.

2.2.3.2.9. Rüşvetin Toplumda Açtığı Yaralar

Hız. Peygamber, Allah'ın, hem rüşvet alana hem verene lanet ettiğini ve onların ateşte olacaklarını bildirmiştir.⁵⁵⁴ Çünkü (القاضي يعمل فيه الرشوة، ما لم يعمل في الشارب) الرشوة hüğümlere müdahale etme noktasında hâkime verilen rüşvetin tesiri, içilen içkinin tesirinden daha çok etkilidir. (إن أئته فسكران ميلاً وطرباً، وإن فاته فنكلان ويلاً وحرباً). Rüşvet alana, rüşvet geldiğinde sevinçten uçacak gibi olur; gelmediği zaman ise sıkıntıdan sıkıntıya girer, sızlanıp durur” (كأن لم يسمع أن الرشوة من السحت، وإن السحت مأخوذ من السحت) Rüşvet yiyenler, sanki rüşvetin haram kılındığını duymamış gibi davranıyor; haramın da Allah'ın gazabına neden olduğunu sanki bilmiyorlar. Zemahşerî, rüşvetle hüküm veren hâkimin durumunu izah ettikten sonra (يسمى القاضي، وهو السّم القاضي) Rüşvetle iş gören hâkim, aslında toplumun katili olmaktan başka bir şey değildir” (40. Makale).

Başka bir eserinde Zemahşerî, şöyle der: (إن الباطيل تنصُرُ الباطيل) “Rüşvetler, haksız işlere yol açar” yani batıl ve haksız bir şeyi hakmış gibi; ya da hakkı, haksız gibi gösterir.⁵⁵⁵ Bu ise toplumda bir kargaşa, bir keşmekeşliğin yaygınlaşmasına yol açar ve hukuk alanında kalben tatmin olmayan kimi çevreler, ihkâk-ı hâk (kendi hakkını bizzat elde etme) için devreye girmeye çalışır. Zemahşerî, aynı eserinde ironik bağlamda, ince bir nükte ile şunu vurgulamıştır: شينان شينان في الإسلام الرشوة والشفاعة: شينان شينان في الأحكام “İki tane “şîn” (ش) harfi vardır ki, bazı çevrelerce bulundukları kelimeden sayılmazlar. Birinci “şîn”, hâkim ve idareciler; ikincisi ise hükümler tarafından varlığı kabul edilmez.” İbaredeki şefaât; iltimas ve torpil anlamındaki aracılıktır.⁵⁵⁶

Zemahşerî, kimi makalelerinde konu bütünlüğünü göz önünde bulundurmadan müteferrik noktalara parmak basmıştır. Örneğin, 8. Makalesinde mutluluğa erişmenin formülünü “İnsanın, bulanık, şek ve şüpheli şeylerden kaçınıp net, berrak ve saf olanları almasında” görmüştür. (8. Makale).

⁵⁵⁴ Bkz. Tirmizî, ‘Aqdiyye 4, Ahkâm 9; Ahmed b. Hanbel, Musned, thk. Şu‘ayb el-Arnaûti- ‘Adil Murşid, Muessesetu’r-Risâle, 2001, XI/87, 392, 392, 425.

⁵⁵⁵ Bkz. Zemahşerî, Newâbiğu’l-Kelim, s. 44

⁵⁵⁶ Zemahşerî, Newâbiğu’l-Kelim, s. 34

Zemahşerî, başka bir makalede gurbetin insana verdiği eza ve sıkıntıdan söz etmektedir. Ama ona göre *gurbet*, ولكن والسفر اغتنام، إلا أنه اغتنام. بلى إن الغربة درية، لولا أنها كربة. هو المسافر المسعود *bütün sıkıntılarıyla birlikte insanı şekillendiren bir idman alanıdır. Hele Allah yolunda diyar-ı gurbete gidenlerin, sılaya dönünceye kadar geçen zamanlarının ibadet hükmüne geçtiğini, onların alnında da izzet ve saadet nurlarının parıldadığını söylemektedir. Zemahşerî'ye göre en mutlu ve en kutlu gurbetçiler, onlardır.*⁵⁵⁷ (67. Makale)

Zemahşerî, kalbini günahlardan arındıran ile arındırmayan mağrur kimseyi bir makalesinde mukayese etmektedir. (يا مغرور، لا عمل مبرور ويا شقي، لا صدر نقي) *Kalbini haramlara karşı temizlemeyen kimsenin, Allah katında temize çıkmayacağını belirtmektedir.* (84. Makale).

Bir başka makalede ise Allah'ın güzel isimlerinden söz etmiş; kişinin, o isimler ile Allah'ı zikretmesinin en güzel davranış olacağını söylemiştir. (89. Makale)

Zemahşerî, başka bir yerde ise rızkı az ve çok olanın durumunu, az bir su ile susuzluğunu gideren ile deve sütünden kana kana içenin konumuna benzetmiştir. Ona göre (وما أتى ذاك من فضل وذكاء وذهن. ما هذا إلا قضاء من يده الملكوت، ومشية من إليه الكتاب الموقوت) *rızkı az kimse aptal olmadığı gibi, rızkı bol olan kimse de zekî ve akîl değildir. Rızk, akıl ile elde edilen bir olgu değildir. Rızk, ancak her şeyin mülkü elinde olan Allah'ın elindedir. Ancak zamana bağlı olarak onun dilemesi ile olur.* (93. Makale).

Bu konuda Kur'an, "Rabbin, rızkı dilediğine bol verir, dilediğine daraltır. Şüphesiz ki o, kullarından haberdardır, onları çok iyi görmektedir"⁵⁵⁸ demektedir.

Zemahşerî, makalelerini bir kıyas ile ve 100 makaleyi bitirdiğinden dolayı Allah'a hamdederek bitirmektedir: Günlük hayatında yiyecek ve içeceklerin en temiz, en doğal ve kalitelisini arayanlara şu soruyu sormaktadır: Madem, dünya

⁵⁵⁷ Zemahşerî, burada bazı hadislerle telmihte bulunmaktadır. Bkz. Tirmizî, 'İlim 2, 3, 4.

⁵⁵⁸ 17/İsrâ, 30.

nimetlerine bu denli duyarlı iseniz, niçin Kur'an ve Sünnet'ten kaynaklanan en halis ve en berrak dini aramıyorsunuz? (100. Makale).

Kanaatimizce Zemahşerî, 100 makaleden oluşan eserinde vermek istediği mesajı, son makalesinde veciz bir şekilde özetlemiştir: Dinini, günah ve masiyetler ile kirletme! Onu, Hz. Peygamber'den aldığın şekilde koru! Saf bir sudan daha temiz ve arı duru olan dinini; mezhebî, meşrebî, etnik ve coğrafi hassasiyetlerden neşet eden olumsuzluklar ile bulanmasına müsaade etme, rıza gösterme! Kirli kap kacaklarda temiz suyu içmekten kaçındığın gibi Allah'ın mükemmel ve halis dinini de kötü ve çirkin yorumlar ile tahrif etmekten kaçın! Dünyevî olumsuzlukları kabullenmediğin gibi dünyadan daha hayırlı ve daha kalıcı olan ahirete yönelik olumsuzlukları da kabul etme! Mutlu gelecek ve sonsuz hayat, ancak bu hassasiyetle gerçekleşecektir.

Zemahşerî'nin makalelerinde vurgulanan konulardan sonra şimdi de eserin, edebî özelliklerini analitik bir yaklaşımla tespit ve tahlil etmeye çalışalım.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ATWÂQU'Z-ZEHEB'İN EDEBÎ ÖZELLİKLERİ

3.1. ATWÂQ'TA VURGULANAN BAŞLICA EDEBÎ SANATLAR

Arap dili ve edebiyatının belâgat alanı; çeşitli üslup ve fesahat örneklerini farklı kalıplara koyabilme yeteneği bağlamında Arapların üstün oldukları bir alandı⁵⁵⁹ denilebilir.

Zemahşerî, edebî sanatları uygularken, sadece eserdeki makaleleri ile sınırlı kalmamış, mukaddimesinde de aynı yöntemi uygulamıştır.

Mesela وقابسه - وقابسه ; حمد - حمداً - أحمدك ; الشاك - شكر ; الحامد - حمد ; أولى - لأولى Mesela عقيدتي⁵⁶¹; cinâs-ı lâhik arasında cinâs-ı ıstikak⁵⁶⁰; کلمه گروپلاری arasında seci-i murassa⁵⁶²; ویدیهتی وروتی - وطوبتی کلمه لری arasında seci-i mutevazin⁵⁶³ sanatlarını örnek verebiliriz.

Zemahşeri'nin, edebiyat ve belâgat alanında kendine has bir metodunun olduğunu da söyleyebiliriz. Örneğin, 71. Makalesinde ilkin akıllı, sonra ise ahmak kimseyi zikreder. Akabinde ise akıllı ve ahmak kimsenin özelliklerini bir tertip üzere sayar.⁵⁶⁴

⁵⁵⁹ Ebû İshâq İbrâhîm b. Muhammed Şatûbî, *el-Muvâfaqât fî Usûli's-Şerî'a* (İslâmî İlimler Metodolojisi), çev. Mehmet Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2010, II/73.

⁵⁶⁰ Cinâs-ı iştikâk; cinâslı kelimelerin, türeme yönünden birleştikleri cinâs türüdür. Bkz. Nusrettin Bolelli, *Belâgat (Beyan- Me'anî- Bedî' İlimleri) Arap Edebiyatı*, MÜİFV Yay. 6. Bsm. İstanbul, 2011, s. 428.

⁵⁶¹ Bu cinâs türü, mahreçleri (harflerin çıkış yeri) birbirine uzak olan cinâstır. Bkz. Bolelli, *age*, s. 417.

⁵⁶² İki mısradaki kelimelerin, kafiye ve vezinde birbirine denk olan sanattır. Bkz. Bolelli, *aqe*, s. 447.

⁵⁶³ Kelimeler arasında bazı harflerin denk olduğu ama sondan önceki harflerin değişik olduğu seci cesididir. Bkz. Bolelli, *age*, s. 448.

⁵⁶⁴ Esmâ Ebûbekir, *age*, s. 134.

Şimdi de Atwâq'ta vurgulanan bazı edebî sanatları aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz.

3.1.1. Cinâs/Tecnîs (الجناس / التجنيس)

Cinâs, tecnîs, tecanus ve mucanese⁵⁶⁵ diye de adlandırılan bu edebî sanat; iki kelimenin şekil olarak birbirine benzemesi, mana olarak ise farklı anlamlar taşımasıdır.⁵⁶⁶

Cinâs, *tam* ve *eksik cinâs* olmak üzere ikiye ayrılır. Tam cinâsta harflerin türleri, sayıları, sıraları ve harekeleri aynı olur. Tam olmayan (eksik) cinâs ise benzeyen kelimelerde bu dört ögenin (vucûh-u erba'a) birinde noksanlık olduğunda söz konusu olur.⁵⁶⁷ Cinâs sanatının mumâsil, murekkeb, mefrûk, merfuv, lâhik, muzeyyel⁵⁶⁸, iştikâk, multefak, muzdevic ve muşâbehe gibi çeşitleri vardır.⁵⁶⁹

Şatıbî (ö.790/1388), cinâs gibi sanatları, halis Araplarda görmenin mümkün olamayacağını; bunların ancak saflığını yitirmiş Araplarda (mütevellidîn) ve onların sözlerini dilde delil olarak kullananlarda rastlanabileceğini söylemektedir.⁵⁷⁰

Zemahşerî'nin, sıklıkla kullandığı edebi sanatlar arasında cinas sanatı vardır denebilir.

⁵⁶⁵ Bkz. 'Ali Sadruddîn b. Ma'sûm el-Medenî, *Enwâru'r-Rabi' fî Enwâ'i'l-Bedi'*, thk. Şakir Hadî Şukr, Matba'atu Nu'man, Necef, 1968, I/97; Seyyid Ahmed el-Haşimî, *Cewâhiru'l-Belağa fî'l-Me'anî we'l-Beyani we'l-Bedi'*, thk. Yûsuf es-Sumaylî, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrût, ts. s. 325.

⁵⁶⁶ Curcânî, *Esrâru'l-Belağa*, s. 7; Qadî 'Abdu'n-Nebî b. 'Abdu'r-Resûl Ahmed Nefrî, *Dustûru'l-Ulemâ (Camîu'l-'Ulûm fî Istilahâtî'l-Funûn)*, I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 2000, II/187; Şerif Curcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, s. 53; el-Medenî, *Enwâru'r-Rabi'*, I/97; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, 7. Bsm. İstanbul, 1996, s. 382.

⁵⁶⁷ Bkz. el-Medenî, *Enwâru'r-Rabi'*, I/148; Ahmed b. Mustafâ Merağî, *Ulûmu'l-Belağa*, yayınevi ve basım târihi yok, s. 356; 'Ali el-Cârim- Mustafâ Emin, *el-Belağatu'l-Wadiha fî'l-Beyani we'l-Meanî we'l-Bedi'*, Dâru'n-Nu'man li'l-'Ulûm, Dimaşq, ts. s. 483. Ayrıca bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Haz. Aydın Sami Güneyçal, Aydın Kitabevi, Ankara, 2001, s. 143; D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Birlik Yay. 2. Basm. Ankara, 1982; *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, komisyon, MEB, İstanbul, 2004, I/463; *Türkçe Sözlük*, komisyon, TDK Yay. 10. Bsm. Ankara, 2005, 371; İsa Kocakaplan, *Açıklamalı Edebî Sanatlar*, MEB Yay, İstanbul, 1992, s. 20; İskender Pala, *Divân Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yay, 3. Bsm, Ankara, 1995, s. 116.

⁵⁶⁸ el-Medenî, *Enwâru'r-Rabi'*, 1968, I/134.

⁵⁶⁹ Geniş bilgi için bkz. Bolelli, *age*, s. 407- 433.

⁵⁷⁰ Şatıbî, *el-Muvâfaqât*, III/398; el-Medenî, *Enwâru'r-Rabi'*, 1968, I/97.

3.1.1.1. Cinâs-ı İştikâk (الجناس الاشتقاق)

22. Makalede محقود - حاسد - محسود 7. Makalede فأحرز نفسك في حرزهما 1. Makalede خصم 61. Makalede أقل - قلة ile أذل - ذلة 38. Makalede المهلكة - التهلكة 38. Makalede الجائر - جور ile المنصف - إنصاف 63. Makalede خصوماً - خصيماً - الخصم - 89. Makalede مدير - متدبر 80. Makalede إرسال - أرسل ; حديثك - حدثت - حدث ; المتكلم - الكلام الاستبصار - الأبصار 90. Makalede ممد - تمجيد ; الحسنى - أحسن ; أسنى - السناء kelimeleri arasında cinâs-ı iştikak vardır.

3.1.1.2. Cinâs-ı Lâhik (الجناس اللاحق)

Zemahşerî'nin en az kullandığı cinâs, cinâs-ı lâhiktir denilebilir. Mesela 42. Makalede وراء - راء 47. Makalede أولئك العلماء حق العلماء، وسائرهم كالغناء يطفو على الماء 78. Makalede بئس تفقهون، فظلمت تفكهون kelimelerinde cinâs-ı lâhik sanatı mevcuttur.

3.1.1.3. Cinâs-ı Mumâsil (الجناس المماثل)

2. Makalede الفخر kelimesi iki kez kullanılmış; ilkin “çanak çömlek”, ikincide ise “talih, kısmet” olarak verilmiş; dolayısıyla burada bir tecnîs-i mumâsil icra edilmiştir. Yine 2. Makalede geçen أخرى بالدولة والجد. Altı çizili kelimelerde bir cinâs-ı mumâsil mevcuttur; zira sözcüğün birinci anlamı “cet, ata”; ikinci anlamı ise “dünya nimeti, talih, kısmet” bağlamında gerçekleşmiştir.

20. Makalede خليفة - خليفة cinâs-ı mumâsil vardır. Çünkü orada خليفة kelimesi, birinci anlamı bağlamında “insanın doğası, karakteri”; ikinci bağlamda ise “layık olma, uygun olma” manasında kullanılmıştır;

23. Makaledeki (إن اشتهاره بقوله الفج طوح به وراء كل فج) cümlesinde geçen (الفج) sözcüğü, birinci anlamıyla “olgunlaşmamış meyve”; ikinci anlamıyla ise “iki dağ arasındaki yol” olarak vurgulandığından mumâsil bir tecnîs sanatı olarak yer almıştır. Aynı makalede geçen (يزعم انه الكيس الذكي و اعقل منه التيس الذكي) cümlesinde iki kez geçen الكيس الذكي kelimesi, ilkin “keskin zekâlı kişi” sonra ise “boğazlanmış teke” bağlamında anlamlandırılmıştır. Dolayısıyla burada mumâsil bir cinâs mevcuttur.

31. Makalede حجر - الحجر kelimesi “men etme” ve “ağızına taş doldurma” anlamlarında kullanıldığından, burada cinâs-ı mumâsil yapılmıştır.

39. Makalede ise اربع - الرابع kelimeleri ile cinâsın en güzel örneklerinden biri verilmiştir. اربع kelimesi “dur” anlamında; الرابع ise “ihtiyarlık” anlamında kullanılmıştır. Çünkü insan hayatının dört evresinden üçü olan “çocukluk”, “gençlik” ve “orta yaşlılık”⁵⁷¹ geride kalmış, sıra ihtiyarlık dönemine gelmiştir. Bu nedenle Zemahşerî, “Ey saçlı sakalı ağarmış ihtiyar! Seni perişan edecek şeylerden uzak dur, çünkü sen, hayatının dördüncü aşamasındasın” demiştir.

40. Makalede (القاضي - القاضي) kelimeleri, birincisinde “hâkim/yargıç”; ikincisinde ise “son derece keskin ve öldürücü bir zehir” anlamında kullanılmıştır. Burada cinâs-ı mumâsil vardır.

47. Makalede (كأن لم يسمع أن الرشوة من السحت، ووان السحت مأخوذ من السحت) cümlesinde geçen السحت sözcüğünde güzel bir tecnîs sanatı vardır. Söz konusu kelime birinci anlamı “kötü yollardan ve onursuzca elde edilen mal”; ikinci anlamı ise “kişiyi helak eden ceza” bağlamındadır. Dolayısıyla burada bir tecnîs-i mumâsil bulunmaktadır. Aynı makalede geçen مزاحه - مزاحه kelimelerinde de tecnîs-i mumâsil mevcuttur; Birincisinde gerçek anlamı olan “mizah” formunda; ikincisinde ise اراح fiilinin ism-i mefulu olup “bir şeyi yerinden etmek” anlamında kullanılmıştır.

52. Makalede (ولا تنس أن فوقك أميراً عظيماً أمرك هذا إليه أمير، وأمرأ ناهياً أمرك ونهيك لديه نهي وأمير) “Senin üstünde öyle yüce saltanat sahibi bir zat var ki senin konumunun, onun yanında sözü olamaz. Yine senin üstünde öyle emreden ve yasaklayan bir zat var ki onun nezdinde senin hükmünün hiçbir kıymet-i harbiyesi olamaz” ibaresinde iki kez geçen أمير kelimesinde, bir cinâs-ı mumâsil sanatı vardır. Zira adı geçen sözcük, her iki yerde de ism-i tasğir/küçültme kipinde gelmiş; birinci anlamı, “konum, durum, olay”, ikinci anlamı ise “istek, hüküm” bağlamında kullanılmıştır.

⁵⁷¹ Zeynuddîn Muhammed ‘Abdurrezzâq el-Munâwî el-Haddâdî, et-Tewqîf Ala Muhimmâti’t-Te‘ârîf, neşr. ‘Alemlü’l-Kutub, Qâhire, 1990, s. 285.

55. Makalede (وما يدريك لعل باقلاً وائل، ويسحب على وجهه سحبان وائل) cümlesinde iki kez geçen وائل kelimesi, ilk anlamı “*kurtulan*”; ikinci anlamı ise özel bir isim “*Sahban Wâil*” şeklinde kullanıldığından burada bir cinâs-ı mumâsil sanatı bulunmaktadır.

69. Makaledeki (واحذر العقاب. فلا تذر العقاب) cümlelerde geçen العقاب kelimesinin birinci anlamı “*Allah’ın azabından sakın*”; ikinci anlamı ise “*Yol arkadaşınla bineğe nöbetleşe binmeyi unutma*” olduğundan ibarede bir cinâs-ı mumâsil sanatı meydana gelmiştir.

74. Makaledeki (أيها العبد المذال، ما هذا البرد المذال) cümlelerde geçen المذال kelimesi, önce “*değersiz kişi/adam*”, sonra ise “*yerlerde sürünen elbise*” anlamında kullanıldığından bir cinâs-ı mumâsil sanatı icra edilmiştir.

98. Makalede الدوائب وقد شابت منك الدوائب أين أدمعك الدوائب، altı çizili kelimeler, birincide “*Allah rızası için dökülen gözyaşları*” anlamında; ikincide “*kâkül, perçem*” anlamında kullanıldığından burada tecnîs-i mumâsil sanatı icra edilmiştir.

3.1.1.4. Cinâs-ı mustevfa (الجنس المستوفي)

Cinâsı meydana getiren kelimelerin, lafızda benzer, manada farklı olması, kelimelerden birinin isim, diğerinin fiil veya edat olması halinde gerçekleşen cinasa “*mustevfâ cinâs*” denir.⁵⁷²

Mesela 3. Makalede الإعصار – الأعصار ; 10. Makalede مواخيك – أواخيك kelimeleri arasında cinâs-ı mustevfa mevcuttur.

81. Makalede المضي أمر مضي وليس مع المضي altı çizili kelime, birinci anlamıyla “*geçen, giden, fani*” iken ikincide ise “*parlayan, yanan*” formunda kullanıldığından; 83. Makalede هؤلاء الأشخاص – من أتاه بريد الموت بالأشخاص، altı çizili kelime, birincide “*yolculuğa çıkarmak/göndermek*”; ikincide ise “*şahıslar, insanlar*” manasında kullanıldığından, aynı şekilde cinâs-ı mustevfa sanatı icra edilmiştir.

⁵⁷² Bkz. Bolelli, age, s. 411.

iktibâs), yarısı veya bir parçası alınmışsa iktibâs-ı gayr-ı tam (yarım iktibâs) adını alır.⁵⁷⁸

İktibas, genel olarak makbul ve güzel iktibâs (hutbe, vaaz, Hz. Peygamber'i öven metinlerden yapılan iktibâs lar); mubah iktibâs (gazel ve kıssalardan yapılan) ile merdud ve müstehcen (İslâmî emir ve adaba aykırı yapılan) iktibâs olmak üzere üçe ayrılır.⁵⁷⁹ Zemahşerî'nin, edebî sanatlar bağlamında iktibâs kullandığı makale numarası, ayet, hadis ve aforizmalar şunlardır:

3.1.2.1. İktibâs-ı Tam (الاقتباس التام)

Zemahşerî'nin kullandığı sanatlardan biri de iktibastır. Kimi yerde tam, kimi yerde ise eksik/nakıs iktibas kullanmıştır. Mesela Makale 24: *إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ* Bu iktibâs ta (26/Şuarâ, 89) ayetinin tamamı alıntılanmıştır. Anlamı ise “*Ancak Allah'a kalb-i selîm (temiz bir kalp) ile gelenler (o günde fayda bulur)* (Diyanet Vakfı). *Yalnızca Allah'ın huzuruna kötülükten korunmuş bir kalple çıkanlar kurtulacaktır* (Muhammed Esed)” demektir. Zemahşerî, bu makalede iktibâs-ı tam (tam iktibâs) kullanmıştır. Çünkü (26/Şuarâ, 89) ayetin tamamı makalede bulunmaktadır.

Makale 33: 1. İktibas *لَمْ يَنْفَعَكَ مَالٌ وَلَا بَنُونَ* makaledeki bu ifade, yaklaşık olarak (26/Şuarâ, 88) *الشَّعْرَاءُ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ* ayetin tamamına yakını iktibâs etmiştir. Anlamı ise “*O gün ki, ne mal fayda verir, ne oğullar!*” (Elmalılı); “*O gün, ne mal fayda verir ne de evlât*” (Diyanet Vakfı) demektir. Buradaki iktibâs, iktibâs-ı tam kapsamına girmektedir.

3.1.2.2. İktibâs-ı Gayr-ı Tam (الاقتباس الناقص)

Makale 2: *وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمَسَّ فِي يَدَيْكَ* “*Yanaklarını çevirme*” ifadesi *وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمَسَّ فِي يَدَيْكَ* “*İnsanlara yanağını çevirip (büyüklenme) ve böbürlenerek yeryüzünde yürüme. Çünkü Allah, büyüklük taslayıp böbürleneni sevmez*” (31/Lokman, 18) ayetinden iktibâs edilmiştir.

⁵⁷⁸ İskender Pala, *Divân Şiiri Sözlüğü*, s. 278.

⁵⁷⁹ Bolelli, *age*, s. 441.

Makale 5: الديار كأن لم يغنوا altı çizili ibare (7/A'raf, 92) ve (11/Hud, 68, 95) ayetlerinden iktibâs edilmiştir. Anlamı ise “*Sanki orada hiç oturmamış, yaşamamış gibiydiler*” demektir. Burada iktibâs-ı gayr-ı tam (yarım iktibâs) vardır.

Makale 6: وجه العلم tamlamasındaki وجه sözcüğü, ayetinden iktibâs edilmiştir ve nâkıs bir iktibâstır.

Makale 12: لا تمنع المعون والماعون sözcüğü, (107/Maûn, 7) ayetinden iktibâs edilmiştir ki “*Zekâtı vermezler* (Elmalılı, sadeleştirilmiş); *En ufak bir yardımı esirgerler* (S. Ateş); *Hayra mâni olurlar* (Diyanet Vakfı)” anlamlarına gelmektedir. Burada iktibâs –ı gayr-ı tam (yarım iktibâs) vardır.

Makale 21: وهل ينفعك نخيلك الصنوان وغير الصنوان, أم يدفع عنك ما يخرج من طلعتها من القنوان.

Bu her iki iktibâs da ayetlerden alınmıştır. Birinci iktibâs (13/Ra'd, 4) ayetindendir; “*Çatallı, çatalsız hurmalıklar; Bir kökten ve çeşitli köklerden dallanmış hurma ağaçları*” demektir. İkinci iktibâs ise (6/Enam, 99) ayetinden alınmadır. “*Hurma ağacının tomurcuklarından birbirine yakın salkımlar; Hurma ağacının tomurcuğundan da yere sarkmış salkımlar*” anlamlarına gelmektedir. Burada iktibâs –ı gayr-ı tam (yarım iktibâs) vardır.

Makale 22: إن الله تعالى خلقك جداً لا عبثاً، وفطرك إبريزاً لا خبثاً.

(23/Muminûn, 115) ayetinden iktibâs edilen bu ifade “*Allah, seni boşuna değil, bir gaye için yaratmıştır*” demektir.

Makale 29: “الثابت مئيت بالقول” 29. Makalede geçen bu iktibâs, (14/İbrâhîm, 27)’den alıntılanmıştır. Anlamı ise “*Allah, sağlam sözle iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahiret hayatında ayaklarını sapasağlam tutar.*”

يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ

İktibas edilen ifade, ayetin tümünü kapsamadığından burada iktibâs-ı gayr-ı tam (eksik iktibâs) vardır.

Makale 33: 2. İktibas ما يصنع بالقناطير المقتنطرة.

رُئِيَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ
وَالْحَرْثِ

Altı çizili kesit (3/’Ali İmrân, 14) ayetinden iktibâs edilmiştir. “Yığın yığın biriktirilmiş (Diyanet Vakfı)”. Burada eksik bir iktibâs bulunmaktadır.

Makale 40: وَقَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمُ الْمَثَلَاتِ Zemahşerî, iktibâsı بِمثلاته Allah يسحقه ممن أكله وأن آكله ممن يسحقه الله بمثلاته (13/Ra’d, 6) ayetinden almıştır. Anlamı ise “Onlardan önce, örnek olacak ukûbetler (azab çeşitleri) geçti.”; “Onlardan önce ibret alınacak nice azap örnekleri gelip geçmiştir.” Bu iktibâs da eksik bir iktibâs tır.

Makale 42: وَأَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْأَزْلَامِ kelimesi, أزلام kelimesi, (5/Mâide, 3) ayetinden iktibâs edilmiştir ki Zemahşerî, burada bazı kalemlerin yazdıklarını “zehirli fal okları”na benzetmiştir. Fal okları, İslâm’a göre haram olan kumar çeşitlerinden biridir ki iktibâs edilen ayette söz konusu edilmiştir. Burada ayetin sadece bir kısmı alındığından eksik bir iktibâs (iktibâs-ı nâkıs) bulunmaktadır.

Makale 44: وَكُنَّا نَخُوضُ مَعَ الْخَائِضِينَ kısmı تخوض مع الخائضين İbarenin “Batıla dalanlar birlikte biz de dalıyorduk” (74/Müddessir, 45) ayetinden iktibâs edilmiştir.

Makale 51: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ bölümü, حق تقاته الله حق تقاته (3/’Alîmran, 102) ayetinden iktibâs edilmiştir (iktibâs –ı nâkıs).

Makale 54: خَيْرُ الْأُمُورِ أَوْسَاطُهَا ⁵⁸⁰ ifadesi عليك من الأمور بالأوساط Makale 54: خَيْرُ الْأُمُورِ أَوْسَاطُهَا hadisinden iktibâs edilmiştir ve eksik bir iktibâstır (iktibâs-ı nâkıs).

Makale 61: وَمِنَ النَّاسِ مَن يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيُشْهَدُ اللَّهُ عَلَى مَا فِي والله الخصم الألد فَلَيْهِ وَهُوَ أَلَدُ الْخِصَامِ *İnsanlardan öylesi vardır ki onun dünya hayatı konusundaki sözleri, senin hoşuna gidiyor, kalbinde olana da Allah’ı şahit tutuyor* (2/Bakara, 204) ayetinden alınmış olup nâkıs bir iktibâstır. Aynı makaledeki يا وحسبك بربك ibaresi,

⁵⁸⁰ Ahmed b. Huseyin b. ‘Ali b. Mûsâ el-Beyhaqî, *Şu‘ abu’l-Îmân*, thk. ‘Abdulâlî ‘Abdulhamid Hamid, Mektebetu’r-Ruşd, Riyâd, 1423/2003, VIII/518.

“Ey Peygamber, Allah sana yeter!” (8/Enfal, 64) ayetinden alınmıştır.

Makale 69: Zemahşerî, bu makalesinde alıntının kaynağını (Hâtım et-Tâî) vererek onun uzunca bir şiirinden iktibâs sanatını kullanmıştır. (فلا تتخذ قول حاتم ظهرياً .

cümleleriyle Hâtım’ın “*Sen binekli iken arkadaşını yaya bırakma*” sözünü hatırlatmaktadır. Hâtım’ın o beyitleri şöyledir:

إِذَا كُنْتُ رَبًّا لِلْقُلُوصِ فَلَا تَدْعُ ... زَفِيقَكَ يَمْشِي خَلْفَهَا غَيْرَ رَاكِبٍ

أَنِخَهَا فَأَرْدِفُهُ فَإِنْ حَمَلْتُكُمْ ... فِدَاكَ وَإِنْ كَانَ الْعِقَابُ فَعَاقِبِ

Hâtım, şiirinde “*Şayet binekli isen ve yanında yaya birisi var ise onu kendi haline bırakma! Onu ya terkine al ya da nöbetleşe binmeye çalış*”⁵⁸¹ tavsiyesinde bulunmakta ve yol arkadaşına vefanın en güzel bir örneğini vermektedir. Burada da nâkıs bir iktibâs vardır.

Makale 86: (وأخلص الأعمال بالنية.) İbaresî, ما نوى فمن (إنما الأعمال بالنيات وإنما لكل امرئ ما نوى فمن) “Ameller ancak niyetlere göredir; herkesin niyeti ne ise eline geçecek odur. Kimin hicreti, Allah ve Resûlü için ise, onun hicreti Allah ve Resûlü’ne doğru sayılır. Kimin hicreti de, elde edeceği bir dünya veya nikâhlanacağı bir kadından ötürü ise, onun hicreti de hedeflediği şeye göredir”⁵⁸² mealindeki “Niyet hadisi”nden iktibâs edilmiştir ve nâkıs bir iktibâstır.

Makale 89: وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى cümlesinde çizili ifade, “En güzel isimler, Allah’a aittir” (7/A’raf, 108; 17/İsrâ, 110; 20/Taha, 8; 59/Haşr, 24) ayetinden alınmış nâkıs bir iktibâstır.

⁵⁸¹ Zubeyr b. Bakkâr b. ‘Abdullah el-Quraşî b. Bakkâr, *el-Ahbâru’l-Muvaffaqîyât li’z-Zubeyr b. Bakkâr*, thk. Sâmî Mekî el-‘Anî, ‘Alemlü’l-Kutub, Beyrût, 1996, s. 178; Muhsin b. ‘Ali b. Muhammed b. Ebû’l-Fehm Dâwud et-Tennûhî, *el-Ferec Ba’d’el-Ş-Şiddeti li’t-Tennûhî*, thk. ‘Abbûd eş-Şâlcî, Dâru Sâdır, Beyrût, 1978, III/10; Ebû’l-Ferec el-Me’afî b. Zekerîyyâ b. Yahyâ en-Nahrawânî, *el-Celîsu’s-Sâlih el-Kâfî ve’l-Enîs en-Nâsih eş-Şâfî*, thk. Abdülkerîm Sâmî el-Cundî, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, 2005, s. 531; Ebû Hayyân ‘Ali b. Muhammed b. ‘Abbâs et-Tewhîdî, *es-Sedâqatu ve’s-Sedîqu*, thk. İbrâhîm Geylânî, Dâru’l-Fikr el-Mu‘asır, Beyrût, 1998, s. 129; et-Tebrîzî, *Şerhu Diwânî’l-Hamâse*, s. 29.

⁵⁸² Buhârî, *Bedu’l-Wahy* 1.

Makale 93: بيده الملكوت sözü فُلٌ مِّنْ بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ (23/Muminûn, 88) ve فَسُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ “Her şeyin hukumranlığı elinde olan ve sizin de kendisine döneceğiniz Allah munezzehdir” (36/Yâsin, 83) ayetlerinden iktibâs edilmiştir.

Makale 94: طعام من ضريع cümlesi, لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِنْ ضَرِيعٍ “Onlara orada yemek olarak ancak zehirli diken vardır.” (88/Gâşiye, 6) ayetinden; وشارب كأس رحيق kelimesi ise يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَّحْتُومٍ “onlar, ağzı mühürlü bir kaptan saf bir şaraptan içirilirler” (83/Mutaffifin 25) ayetinden alınmış eksik bir iktibâstır. دُوقُوا بُشْرَ بَعْدَابِ الْحَرِيقِ ifadesi عَذَابُ الْحَرِيقِ “Yakıcı azabı tadınız” (3/Âli İmrân, 181); (8/Enfal, 50); (22/Hac, 22) ayetinden iktibâs edilmiştir.

3.1.3. İntâk-Teşhîs (الانطاق/التشخيص)

İnsan dışındaki varlıkları konuşurma, dile getirme sanatı olup teşhis ile birlikte kullanılır.⁵⁸³ Her intakta bir teşhis vardır ama teşhis bazen intaksız olabilir.⁵⁸⁴

Bu sanatlar heyecana bağlıdır. İnsan, bazen bir duygu sağanağı altında kalır. Teşhisin bir derece ilerisi intak’tır. Heyecanın etkisi biraz daha yükselirse, konuşturulan varlıklar sadece insanî özellikler taşımakla kalmayıp, bizim duygularımızı söylemeye de başlarlar; yani konuşurlar. İşte bu noktada intak sanatı meydana gelir.⁵⁸⁵ Teşhis sanatı, kendisine benzetilen insan olması bağlamında bir nevi kapalı isti‘âre de sayılabilir.⁵⁸⁶

6. Makalede (وجه العليم) “Âlim’in/Allah’ın yüzü” ifadesindeki “yüz” kelimesi ile teşhis yapılmıştır. Çünkü burada Allah, bir organıyla insana benzetilmiştir.

38. Makalede (لم أر فرسي رهان، مثل الحق والبرهان. لله درهما متخاصرين، ولا عدمتهما من متناصرين) اصطلاحاً غير أبانين

⁵⁸³ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 472; *Türkçe Sözlük*, TDK, 974; *Türkçe Sözlük*, MEB, II/1406.

⁵⁸⁴ Çatıkkaş, *age*, s. 208.

⁵⁸⁵ Bkz. Kocakaplan, *Açıklamalı Edebî Sanatlar*, s. 175.

⁵⁸⁶ Çatıkkaş, *age*, s. 208.

Yazar, bu makalede iki teşhis sanatını bir arada kullanmıştır: 1- Hak ile burhanı/delili, birbiriyle yarışan atlara benzetmiştir. 2- Onları, birbirinden ayrılmayan dostlar olarak nitelemiştir.

46. Makalede (وجه الله الكريم) “*Kerim olan Allah’ın yüzü*” ifadesinde “yüz, *sima*” sözcüğü ile bir teşhis sanatı kullanılmıştır.

72. Makalenin الدنيا خدع “*Dünya, aldatıcıdır*” ibaresinde dünya, aldatan biri gibi düşünülerek teşhis yapılmıştır. Zemahşerî, 75. Makalede intâk/teşhis sanatına ربّ سلاح يقول لحامله ضعي، وربّ كلمة تقول لصاحبها دعني “*Nice silah vardır ki sahibine, “beni bırak”; nice söz vardır ki sahibine, “Beni telaffuz etme, der*” örneğini vermiştir. Buradaki intâk sanatında aynı zamanda bir kinâye de bulunmaktadır. Çünkü her iki obje (silah ve kelime), lisân-ı hal ile sahibine “*Sen, bize layık biri değilsin!*” demektedirler.

91. Makalede (على أن نكياتك لا تحصى) “*Ey dünya, senin cevru-cefa sayılamayacak kadar çoktur!*” ibaresinde zulmetme, cevru-cefa verme özellikleri, dünyaya isnat edildiğinden bir teşhis/kişileştirme sanatı icra edilmiştir.

3.1.4. İsti‘âre (الاستعارة)

Sözlük anlamı ödünç alma⁵⁸⁷ ve eğretileme⁵⁸⁸ olup edebiyatta bir kelimenin anlamını geçici olarak başka bir kelime hakkında kullanma sanatıdır. İsti‘ârede herhangi bir varlığa benzerlik dolayısıyla asıl adın yerine benzediği başka bir varlığın adı kullanılır. Bu sanatın özünü teşbîh oluşturur.⁵⁸⁹ Ancak isti‘ârede benzeyen ya da benzetilenden yalnızca biri söylenir.⁵⁹⁰ Örneğin birisine “aslan” demek bu edebî sanata girer.⁵⁹¹ Yalnızca benzeyeni vurgulamaya kapalı isti‘âre; yalnızca benzetileni

⁵⁸⁷ Şemseddin Sami, *Kâmus*, s.101; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 453; Pala, *age*, s. 290.

⁵⁸⁸ *Türkçe Sözlük*, TDK, 988.

⁵⁸⁹ Pala, *age*, s. 290. Buna teşbîh denilmesinin sebebi, teşbîh teki iki temel unsurdan birinin kullanılmasıdır. Bkz. Çatıkkaş, *age*, s. 213.

⁵⁹⁰ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 480; *Türkçe Sözlük*, MEB, II/1424.

⁵⁹¹ Ebû Bekir ‘Abdulqâhir b. ‘Abdurrahmân b. Muhammed Curcânî, *Delâilu’l-İ’câz*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir, Matba‘atu’l-Medenî, Qâhire, 1992, I/67.

söylemeye açık isti'âre; benzeyen ve benzetilenden biri yanında birden fazla benzetme yönü gösterilerek yapılan isti'âreye de temsili isti'âre denilir.⁵⁹²

İsti'âre; mecâz-ı luğavinin bir çeşididir. İki tarafından biri hazfedilmiş teşbîh tir.⁵⁹³ Başka bir ifade ile teşbîh in tekâmül etmiş şeklidir.⁵⁹⁴

18. Makalede الموت الأحمر “kırmızı ölüm”, burada kastedilen, aşırı yoksulluktur. Yoksulluk kırmızı ölüme benzetilerek açık isti'âre yapılmıştır.

Yine 18. Makalede تحت علم الملك المطاع “Kendisine itaat edilen Zat’ın bayrağı altında...” Buradaki zattan kasıt, Allah’tır. Dolayısıyla Allah, bayrak sahibi, yani otorite sahibi birine benzetilerek açık isti'âre yapılmıştır.

27. Makalede بمجانيقها الضعفاء “zayıf kimselerin mancınıkları”, bu ifadeden kastedilen “yoksulların ah-u feryatları”dır. Yoksulların ahu feryatları mancınığa benzetilerek açık isti'âre yapılmıştır.

33. Makaledeki عابر هذه القنطرة “Bu köprüden geçerken” cümlesinde kastedilen dünya hayatıdır. Dünya hayatı, bir köprüye benzetildiğinden dolayı burada açık isti'âre sanatı kullanılmıştır.

37. Makale إمش في دينك تحت راية السلطان “Sultan’ın sancağı altında dinini yaşamaya çalış!” Burada “Sultan”, Allah’tır; dolayısıyla açık bir isti'âre yapılmıştır.

52. Makalede ولا تنس أن فوقك أميراً عظيماً “Senin üstünde yüce bir saltanat sahibinin olduğunu unutma!” Bu ifadede kastedilen, Cenab-ı Allah’tır. Allah, saltanat sahibine benzetilerek açık isti'âre yapılmıştır.

83. Makaledeki بريد الموت “ölüm postacısı” ifadesinden amaçlanan, Azrail’dir. Azrail, postacıya benzetilerek açık isti'âre yapılmıştır.

⁵⁹² Bkz. Kocakaplan, *age*, s. 63, Pala, *age*, s. 290-291.

⁵⁹³ Curcânî, *Delâil*, I/68; el-Cârim, *el-Belağa*, s.135.

⁵⁹⁴ Bkz. Şener-Yıldız, *Türk İslâm Edebiyatı*, s. 315.

88. Makalede الأجداد أبلتهم الأجداد، والآباء أكلتهم الآباء والأبناء “Mezarlar, onların atalarını yiyip bitirmiş; çağlar da, baba ve çocuklarını çürütmüştür.” Mezarlar, canavara benzetilerek kapalı isti’âre yapılmıştır.

3.1.5. İstifhâm (الاستفهام)

Daha önceden bilinmeyen bir konuda bilgi istemek, bilgilenmektir.⁵⁹⁵ Bir sözde dikkati daha fazla çekmek, hayret, şaşkınlık uyandırmak için anlatılmak istenen fikri, soru şeklinde söylemeye denir. Bu sanat, bazen tecâhül-i arif sanatıyla iç içe olur. Soru şeklinde olunca istifhâm olur.⁵⁹⁶

Kendisiyle bilgiye ulaşılacak istenen edata ise istifhâm edatı denir. İstifham edatlarından bazıları şunlardır: 597 أيان - متى - أنى - أين - كيف - - أي كم - من - هل - أم - الهمزة

İstifham; eşitlik, olumsuzluk, hoş görmeme, nehiy, teşvik, ta’zim/yüceltme, küçümseme, hayret, kınama/azarlama, takrir, korkutma, alay etme ve yanlış yolda olduğunu dair birisini uyarma gibi değişik anlamlarda kullanılabilir.⁵⁹⁸

Zemahşerî, 21. Makalede وهل ينفعك نخيلك الصنوان وغير الصنوان ؟ “Tek ve çift olarak biten hurma ağaçlarının sana faydası olacak mıdır?”;

23. Makalede كيف يصلب البيع Tabiata tapan “insandan ne beklenir?” ;

24. Makalede ومن لقلب كالجرح الغير - من لعمل كالظهر الدبر ؟ “Tıpkı, semerden dolayı yaralanmış sırt gibi bozulmuş, fesada uğramış amellerimize kim destek verir?”;

33. Makalede متى أنت طليقهما , “Ne zaman onlardan (para-puldan) kurtulacaksın?”; aynı Makalede ما هذا الحرص “Nedir bu hırs?”; 39. Makalede أيها الشيخ

⁵⁹⁵ el-Cârim, *el-Belağa*, s.344; Şener-Yıldız, *Türk İslâm Edebiyatı*, s. 319.

⁵⁹⁶ Çatıkkı, *age*, s. 217

⁵⁹⁷ İbn Quteybe, *Edebu'l-Kâtib*, s. 236; Ebû Ya‘qûb Yûsuf b. Ebû Bekir es-Sekâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, thk. Na‘îm Zerzûr, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1402/1987, s. 308; Celaluddin Ebû ‘Abdullah Muhammed el-Hatib el-Qazvînî, *el-İdâh fî ‘Ulumi'l-Belaga*, thk. Muhammed ‘Abdulmun‘im Hafacî, Dâru'l-Cîyl, Beyrût, ts. 55-56; Mustafâ el-Hâşimî, *Cewâhiru'l-Belaga*, s.70; Mustafâ el-Merâğî, *Ulûmu'l-Belaga*, s. 64; ‘Abdurrahmân b. Hasan Habannake el-Meydânî, *el-Belâğatu'l-'Arabiyye*, Dâru'l-Kalem, Şam, 1996, I/144.

⁵⁹⁸ Bkz. Bolelli, *Belâgat*, s. 278-289.

“Ey yaşını başını almış adam! Neden, hala seni yakışsız davranışlar içinde görüyorum?”⁵⁹⁹; 55. Makalede وما يدريك لعل باقلاً وائل “Nereden bileceksin, bakarsın ki Bâkil, kutuluverir” ; 61. Makalede ما تقول فيمن هو من “Öyleyse, haklarını çiğnediğin kimselerin kötü nefisleri için ne dersin?”; 64. Makalede ومن يحتلب اللباء من اللبوة المغيضة “Yırtıcı aslandan kim süt sağabilir?” ;

74. Makalede أيها العبد المذال، ما هذا البرد المذال. وما هذا الخد الأصعر، والظرف الأصور؟ “Ey mağrur adam! Yerlerde sürünen bu elbisenin, insanları hor gören o yüz ifadelerinin h’Alînedir?” ; 81. Makalede من لك بالعيشة الراضية، مع الحياة الماضية؟ “Bu fani dünyanın yanında mutlu bir hayatı, kim sana garanti edebilir?”; 96. Makalede وما يدريك على م “Neye cesaret ettiğinden haberin var mı? Ayakların sabit mi kalacak yoksa kayıp gidecek mi?”; 98. Makalede أين أدمعك الذوائب “Nerede o gözyaşların?”; 99. Makalede من هو يوماً فيوماً أغدر؟ “Nereden umar acaba?”; 100. Makalede “Vefasızlığı günden güne artan kimseden daha bedbaht kim vardır?” ibarelerinde فكيف رضيت لديك بالقذى؟ istifhâm sanatını icra etmiştir.

3.1.6. Kinâye (الكناية)

Açık anlamı da kastedilmesi uygun olmasına rağmen manasının dolaylı olarak kastedilmesidir.⁶⁰⁰ Kinâyede aslolan, açık anlamı bir şey ile örtmektir. Kinâye, hem niteleyende hem nitelenende olabilir.⁶⁰¹ İki ögesi vardır: meknî bih (kinâyenin lafzı) ve meknî anh (kinâyenin delalet ettiği mana). Kinâye bazen sıfattan/niteleyende, bazen mevsufta/nitelenende bazen de nisbette yapılır.⁶⁰² İstifhâmın emir, nehiy, soru,

⁵⁹⁹ “Ey saç sakalı ağarmış ihtiyar! Seni kötülüklerden alıkoymak için ihtiyarlık gerçeği yeterli iken, ne oluyor sana, hala kötülüklerle içli dışlı olduğunu görüyorum!” ibaresindeki soru/istifhâm çeşidi, bir “istifhâm-ı inkârî”dir.

⁶⁰⁰ es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-’Ulûm*, s. 402; Curcânî, *Delâilu’l-İ’câz*, I/66.

⁶⁰¹ Hasan Habannake el-Meydânî, *el-Belâğatu’l-’Arabiyye*, II/135.

⁶⁰² el-Cârim, *el-Belağa*, s.233. Kinayedeki mana, ilgi, çıkış ve kullanım bakımından çeşitlere ayrılır, (övcü, güzelleştirici, ayıplayıcı, vasıtalı kinaye vs.). Eğer sözün başka bir anlama gelmesi

temenni, nidâ/ünleme, terğîb/imrendirme, terhîb/sakındırma, tehdit vb. formatları vardır.⁶⁰³

Kinâyede bir mecaz bir gerçek anlam bulunur. Ancak kelimenin mecaz anlamı, gerçek anlamını bastırmış durumdadır. Buna rağmen söyleyişte gerçek anlamın anlaşılmasına engel olacak bir durum yoktur.⁶⁰⁴

17. Makalede الوجه ذو الوقاحة، من وجوه الوقاحة “Yüzsüzlük, zengin olmanın yollarından biridir” ibaresindeki الوقاحة kelimesi “yüzsüzlük/utanmaz yüz” anlamında kullanılmış olsa da aslında utanmayan kişiyi kastetmiştir. Dolayısıyla burada bir kinâye sanatı icra edilmiştir.

46. Makalede أمر الله الروح الأمين cümlesinde kinâye sanatı olup *Ruhu’l-Emin*’den kasıt, Hz. Cebrail’dir.

96. Makalede خفّ الزاد، وجفّ المزاد. وطال السبيل، وحرّ الدليل “Yol azığı oldukça azalmış, kırbada su kalmamış, yol uzadıkça uzamış, kılavuz ise şaşırmıştır” ibaresindeki kinâyeli kavramlar, aslında insanı ahirete hazırlayan ve götüren unsurlardır. Yani insan ve onun ibadetleri, burada kastedilmiştir.

3.1.7. Mecâz (المجاز)

Sözlük anlamı geçirilip gidilen yer olup⁶⁰⁵ edebiyatta ise bir sözcüğün gerçek anlamında kullanılmadığını gösteren bir karine ile başka bir manada kullanılmasıdır.⁶⁰⁶ Mecazın amacı söze canlılık, güzellik, çarpıcılık ve etkinlik kazandırmaktır. Kelimelerin mecaz kullanımı duygu ve hayali şahlandırır, sözün etkisini artırır.⁶⁰⁷

engellenmişse kinaye-i karibe (yakın, açık kinaye); anlam gizlenmişse kinaye-i baide (uzak, gizli kinaye) ortaya çıkar. Yine nitelenenin tek özelliğini belirten kinayeye kinaye-i müfrede (tek kinaye); birkaç özelliğini birden belirten kinayeye ise kinaye-i mürekkebe (birleşik kinaye) denir. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 521; Kocakaplan, *Açıklamalı Edebî Sanatlar*, s. 72-73; Pala, *age*, s. 334.

⁶⁰³ Habannake el-Meydânî, *el-Belâğatu’l-‘Arabiyye*, I/290; Hamid Avnî, *el-Minhâcu’l-Wâdiha li’l-Belâga*, el-Mektebetu’l-Ezheriyye li’t-Turâs, Qâhire, ts. II/88.

⁶⁰⁴ Bkz. Kocakaplan, *age*, s. 86; Pala, *age*, s. 334.

⁶⁰⁵ Pala, *age*, s. 360.

⁶⁰⁶ el-Carim, *el-Belağa*, s. 121; Devellioğlu, *age*, s. 593.

⁶⁰⁷ Bkz. Çatıkkaş, *Edebiyat Kılavuzu*, s. 184; Pala, *age*, s. 360.

Ad değişimi anlamına gelen mecaz-ı mürsel ise edebiyatta bir sözü, benzetme amacı gütmeyen, gerçek anlamı dışında kullanma sanatıdır.⁶⁰⁸ Kelimeleri arasında benzerlik ilgisi bulunmayan bir çeşit mecazdır.⁶⁰⁹

6. Makalede *وجه اللہ* “çok bilen yüzü”nden kastedilen Allah’tır, yani *وجه العليم* amaçlanmıştır; dolayısıyla burada somutlaştırma ile mecaz sanatı kullanılmıştır.

17. Makalenin *الوجه ذو الوقاحة، من وجوه الرقاحة* “Yüzsüzlük, zenginliğe giden yollardandır” ibaresinde yer alan “yüzsüzlükten” kasıt ilkesizliktir, kural tanımazlıktır; dolayısıyla mecaz yapılmıştır.

18. Makalenin *تحت علم الملك المطاع* “Kendisine itaat edilen Zat’ın bayrağı altında...” ibaresindeki “bayrağın altı”ndan kasıt “emrinde” anlamındadır; dolayısıyla burada mecazı mürsel yapılmıştır.

32. Makalede *بلد الشوم* “uğursuz memleket” ifadesinde oranın halkı kasedilerek mecazı mürsel yapılmıştır. Aynı makalede *بلد الجور* “zalim memleket” sözünden kastedilen “idarecisi zalim olan ülke” olduğundan mecaz sanatı kullanılmıştır.

66. Makaledeki *أن أرى حول الحمى* “En büyük körlük, yasak koruluğun çevresinde dönüp dolaşmaktır” kesitinde bir açıdan hadis-i şerife işaret edilmekle telmîh yapılmış; diğeri açıdan da körlükten kasıt şuuruzluk kasedilmiş, dolayısıyla mecaz yapılmıştır.

3.1.8. Medh ve Zemm/Övgü ve Yergi (المدح و الذم)

Medh ve zemm; övme ve yerme fiilleridir. Edatları ise *بش* ve *نعم* (güzel-kötü) fiilleridir.⁶¹⁰ Adı geçen fiillerin dışında da (deyimler ile) övme ve yerme sanatının icrası mümkündür.⁶¹¹

⁶⁰⁸ Merağî, ‘*Ulûmu’l-Belağâ*, s. 249.

⁶⁰⁹ Pala, *age*, s. 360. Geniş bilgi için bkz. Kocakaplan, *Açıklamalı Edebî Sanatlar*, s. 97-99.

⁶¹⁰ Bkz. el-Qazvînî, *el-İdâh fî ‘Ulûmi’l-Belağâ*, III/198; el-Haşımî, *Cewâhir*, s. 69.

⁶¹¹ İbnu’s-Şecerî, *Emâlî*, III/31.

13. Makaledeki (ولكن القناعة خويصتك. وأقلل في الناس طمعك)

ibarede, kanaat etmeyen, ona buna avuç açan kimse yerilmiştir.

29. Makaledeki şu cümlelerde لعمرک ما رتب رتوب الکعب، في مثل هذا الموضع الصعب إلا عبد حرّ المنابت. مثبّت بالقول لثابت. أواه من خوف العقاب أواب، تواب إلى بيل الثواب وثاب. رگاض خيله في حلبات الطاعة، رّواض نفسه على بذل الاستطاعة

Burada Allah'ı anan, onu tefekkür ederek ahu vahla ağlayan, tevbe eden, Allah korkusundan ibadet yerine atını koşturan ve buna nefsinı alıştırın kimse övülmüştür.

36. Makalenin başında (كَبَّ الله على مناخره، من زكّى نفسه بمفاخره) *“kişisel özellikleriyle* *الأصيل من رسخ في* yerilirken; makalenin sonunda ise *“Asil ve akıllı ise hayırlı işlerde yarışıp öne geçendir”* şeklinde övülmüştür.

37. Makalede ise iki yerde zemm/yeri sanatı kullanılmıştır:

1- (ومن تبع في أصول الدين تقليده، فقد ضيع وراء الباب المرتج إقليده) *“Dinin, itikada taalluk eden konularda mukallit olan kimse, adeta kapının arkasında anahtarını kaybeden gibidir”*

2- (إن كان للضلال أمّ فالتقليد أمّه، قلّد الله حبلاً من مسد من يقصده ويؤمّه.) *“Şayet itikadî sapıklığın anası var ise o da taklittir. Allah, taklide sarılıp onu kendisine rehber edenin boynuna ip geçirsin!”*

38. Makalede لم أر فرسي رهان، مثل الحق والبرهان. لله درهما متخاصرين، ولا عدمتهما من متناصرين. *birbiriyle yarışan hak ile delilin, aralarında anlaşp yekdiğerine omuz vermesi halinde en büyük bir nimet olduğu bağlamında bir övgü vurgulanmıştır.*

40. Makalede (القاضي تعمل فيه الرشوة، ما لم تعمل في الشارب النشوة) *rüşvetle hüküm veren hâkimin, içki içenden daha tehlikeli olduğu vurgusuyla bir yergi verilmiştir.*

41. Makalede (ومن لم يوقر السنة ولم يجلها، لم يعرف قدر الفريضة ولا محلها) *“Farzlara, sünnet ibadetleri kıyaslayarak, sünnetleri ihmal edenler”* yerilmiştir.

42. Makalede (رضي الله عن العلماء الخاشعين من الله وحسابه، الماشين على سبيل محمد صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ) Allah'tan korkan ve Hz. Peygamber'in izinden giden âlimler medhedilirken; aynı makalenin sonunda ise (وسائرهم كالغناء يطفو على الماء. فلا تُسمِّهم إلا بالحملة) medhedilirken; aynı makalenin sonunda ise (Dünyalık için çalışan alimler ise ancak çerçöp mesabesinde dirler. Onları, sadece kitap ve divit taşıyan hamallar olarak çağırın!) şeklinde zemmedilmiştir.

47. Makalede (أنك الشيخ المضحوك من كلامه) “Sözle, muhatabını güldüren ihtiyar adam” yerilmiştir. 50. Makalede (الله بلاد عبد مكي، ذي منتسب زكي. قام) “Allah Mekke Emiri ‘Alîb. İsa b. Wahhas medhedilmiştir.

Suheyyl yıldızının doğuşu (فذكر الله تعالى ووحدته، وأثنى عليه ومجده وصلى على النبي وسلم) esnasında yani henüz şafak sökmeden ibadete kalkan, Allah'ı birleyip zikreden ve Hz. Peygamber'e salât-u selam getiren Mekke Emiri 'Alîb. İsa b. Wahhas medhedilmiştir.

65. Makalede (طوبى لمن أصغى إلى داعي الحق وأصاخ، ولم يسد عن استماع دعوته الصماخ) “Hakka çağıranlara iltifat eden, onlara katılan ve dediklerine kulaklarını tıkamayanlara ne mutlu!” şeklinde bir takdirle haktan yana tavır koyanlar medhedilmiştir.

69. Makalede (أيها الشيخ الموطأ العقب، المنتفخ بالكنية واللقب) bir ordu insanla gezip dolaşan düşük karakterli ve gururlu insan tipi yerilmektedir.

74. Makalede (يها العبد المذال، ما هذا البرد المذال. وما هذا الخد الأصغر، والطرف الأصور) ise tavır ve giysileriyle insanları küçümseyen kibirli insan zemmedilmektedir. 79. Makalede (تصلب في دين الله رجال فجَّهز من كلماتهم جنود مجتدة، وجرد من ألسنتهم سيوف مهنددة. ونكس لهم رؤس الصيد، وخفض لهم أجنحة الصناديد) hem medh/övgü hem zemm/yer gi bir arada zikredilmiştir:

Övülenler; Allah'ın dinini yaşama konusunda sabr-u sebat eden, sözleriyle orduları harekete geçirenlerdir. Bu itibarla nice güçlü, cesur kral ve hükümdarlar, kendilerine saygı göstermiştir. Yerilenler ise (وأدهن آخرون فضريت بهم الأكالب، وبالت عليهم) (Wahhas medhedilmiştir.

33. Makalede *“Ey para ile pulun kulu olan! Daha ne zaman onlardan kurtulacaksın?”*; *يا عبد الدينار والدرهم متى أنت عتيقهما*; *“Ey bir parça ekmekle doyan; bir yudum suyla kanan!”* ;

39. Makalede *“Ey saç baş ağarmış adam!”*; ⁶¹⁷ *أيها الشيخ الشيب*

52. Makalede *“Ey saltanat sahibi adam, zafer sancakları seni aldatmasın!”*;

59. Makalede *“Ey Selmâ ve Su‘ad’ın aşığı!”*; *دبر المعاش والمعاد* *يا زير سلمى وسعاد* *“Dünya ve ahiret için tedbirini al!”*;

69. Makalede *“Ey peşinden bir sürü insanla gururla yürüyen adam!”*;

74. Makalede *“Ey değersiz adam, yerde sürünen bu elbiselerin haline?”*;

84. Makalede *“Ey yaptıkları kabul görmeyen!”*; *يا مغرور، لا عمل مبرو*

“Ey her şeyde vefasız hain!”; *يا غدر ، غدیرك كله كدر* *“Ey kalbi kararmış nasipsiz asi!”*; *يا شقي، لا صدر نقي*

91. Makalede *“Ey kendisi için nice kimsenin can attığı dünya!”*;

98. Makalede *“Ey göz pınarları kurumuş adam!”* *يا جمود العين* *“Ey göz pınarları kurumuş adam!”* nidâ edatlarını kullanarak nidâ/ünleme sanatını kullanmıştır.

3.1.10. Seci‘ (السجع)

Nesirde sözün her iki bölümünün son harfte uyumlu olmasıdır.⁶¹⁸ En güzeli sözlerin uzunluklarının da eşit olmasıdır.⁶¹⁹ Başka bir deyişle bu sanatta, cümlelerde

⁶¹⁷ *أيها* edatlarının başında gelmesi gereken *يا* harfleri, hazf edilmiştir.

ya da bir cümlede birden fazla sözcüğün sonunda ses benzerliği meydana gelmektedir. Aslında seci‘ sanatının yeri nesirdir ama az da olsa şiirde de yer almaktadır.⁶²⁰

Kulakta aynı sesi bırakan kelimelerle yapılır. Seci‘ yapmaya tesci‘, böyle yazılmış eserlere de müsecca’ denir. Seci‘, ses ve ölçüsüne göre çeşitlere ayrılır: Seci‘-i mütevazî السجع المتوازي ; kelimeleri vezin yönünden tam uygun olan; seci‘-i mutarraf السجع المطرف ; kelimeleri vezin yönünden yarı uygun olan; seci‘-i murassâ السجع المرصع ; bir cümledeki bütün kelimelerin hem vezin hem de kafiye yönünden uygun olan;⁶²¹; seci‘-i mütevâzin السجع المتوازن ise bir kelimedede harflerin denk olup sondan önceki harflerin farklı olan seci‘dir.⁶²² Mesela Ahmet Şevqî (ö.1932), seci sanatını Arapların ikinci şiiri olarak nitelemiş, ondan sitayişle söz etmiştir.⁶²³

Malum olduğu üzer Zemahşerî’nin *Atwâq*, *Maqâmât* ve *Newabigu’l-Kelim* adlı eserleri nesir türünde yazımlı ama baştan sona kadar seci’ sanatıyla örülmüştür dediğimizde mubalağa yapmış olmayız. Hatta onun adı geçen eserlerindeki her cümlede, nesir yazı türünün kafiyesi hükmündeki seci’ sanatına rastlamamız mümkündür. Bu itibarla biz, seci’ sanatına az örnek getirmekle yetineceğiz. Zira Zemahşerî, mukaddime dâhil olmak üzere eserinin bütün makalelerini, bir gergef misali seci’ sanatıyla örmüştür. Şimdi de Zemahşerî’nin, seci‘ sanatına dair verdiği örneklerden bir kısmını tasnif etmeye çalışalım.

⁶¹⁸ Negrî, *Dustûru’l-‘Ulemâ (Cami ‘u’l-‘Ulûm fî Istilahâtî’l-Funûn)*, II/118; Şemseddin Samî, *Kâmûs*, s. 710.

⁶¹⁹ Bkz. el-Haşimî, *Cewâhir*, s. 330; Devellioğlu, *age*, s. 927; el-Cârim, *el-Belağa*, s. 501. Ayrıca bkz. Yeğin, Abdullah, *İslâmî-İlmî-Edebî- Felsefî Yeni Lûgat*, Yeni Asya Yay. İstanbul, 1973, s. 614; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 870; *Türkçe Sözlük*, MEB, IV/2471; *Türkçe Sözlük*, TDK, 1718.

⁶²⁰ el-Cârim, *el-Belağa*, s. 501.

⁶²¹ Bkz. Negrî, *Dustûru’l-‘Ulemâ*, II/119; Merağî, *‘Ulûmu’l-Belağa*, s. 361; Devellioğlu, *age*, s. 927; Pala, *age*, s. 469.

⁶²² Bolelli, *age*, s. 453.

⁶²³ Ahmed Şevqî, *Eswâq*, s. 109.

3.1.10.1. Seci'-i Murassa' (السجع المرصع)

20. Makalede وقلوبهم - فنفسهم رواسي الحلم 41. Makalede العظم المهيض - القلب المريض 56. Makalede رخص كالغنم - شخص كالصنم 57. Makalede الجنون جنون - الجنون فنون 65. Makalede حول - أول العمى 66. Makalede النجاة والثواب الجزيل في آجله - والشاء الجميل في عاجله 81. Makalede كيفما داروا - حيشما ساروا 83. Makalede يلقى - يشقى ; الماضية - الماضية 81. Makalede kelimelerinde seci'-i murassa' mevcuttur.

3.1.10.2. Seci'-i Mutarraf (السجع المُطرف)

33. Makalede المقنطرة - المقنطرة kelimelerinde seci'-i mutarraf vardır. 41. Makalede kelimelerinde seci'-i mutarraf sanatı vardır. وقار - وقار

3.1.10.3. Seci'-i Mutevâzî (السجع المتوازي)

Bu seci, en çok kullanılan seci'dir. Mesela 1. Makalede طيبة - صيبة 2. Makalede الزائل ile الفائل 3. Makalede غلوائك - خيلائك 4. Makalede خديك - خديك 5. Makalede مقلبك - مرگبك 6. Makalede ذيلك - ويلك 7. Makalede ذيلك - ميلك 8. Makalede أعباءها - حصاءها 9. Makalede ثروته - فروته 10. Makalede المخذول - المخذول 11. Makalede النافع - النافع 12. Makalede المنصور - المنصور 13. Makalede الناجي - راجي 14. Makalede صيت - ميت 15. Makalede الناعون - الماعون 16. Makalede يتوقع - ريان 17. Makalede الأنفال - الأنفال 18. Makalede الوقاحة - الوقاحة 19. Makalede أن يكلم - أن يقلم 20. Makalede سحبة - سحبة 21. Makalede تبني - تبني 22. Makalede لا عبثاً - لا عبثاً 23. Makalede الحسوف - الكسوف 24. Makalede النطاسي - النطاسي 25. Makalede المكذب - المهذب 26. Makalede الزعيم - الزعيم 27. Makalede أطار - أطار 28. Makalede أطار - أطار 29. Makalede البغاة - الطغاة 30. Makalede الأستار - الأستار 31. Makalede المنون - المنون 32. Makalede المملوك - المملوك 33. Makalede المملوك - المملوك

7. Makalede على النباهة - على الوجاهة 9. Makalede المخذول - المخذول 10. Makalede النافع - النافع 11. Makalede الجوائز - الجوائز 12. Makalede المنصور - المنصور 13. Makalede الناجي - راجي 14. Makalede صيت - ميت 15. Makalede الناعون - الماعون 16. Makalede يتوقع - ريان 17. Makalede الأنفال - الأنفال 18. Makalede الوقاحة - الوقاحة 19. Makalede أن يكلم - أن يقلم 20. Makalede سحبة - سحبة 21. Makalede تبني - تبني 22. Makalede لا عبثاً - لا عبثاً 23. Makalede الحسوف - الكسوف 24. Makalede النطاسي - النطاسي 25. Makalede المكذب - المهذب 26. Makalede الزعيم - الزعيم 27. Makalede أطار - أطار 28. Makalede أطار - أطار 29. Makalede البغاة - الطغاة 30. Makalede الأستار - الأستار 31. Makalede المنون - المنون 32. Makalede المملوك - المملوك 33. Makalede المملوك - المملوك

⁶²⁴ Seci'-i mutevâzî, bir ibarede fasıla ve vezin yönünden birbirine uygunluk bulunan seci'dir. Bolelli, age, s. 451.

35. Makalede محزوم - مخزوم ; أبداً - كبدأً ; للوالد - التالد 34. Makalede Aynı şekilde ;
 36. Makalede الدليل - الليل ; قرينه - عرينه 37. Makalede مفاخر - مساخر ; مفاخره - مناخره
 38. Makalede من قارفه - من شارفه ; لاهياً - ناهياً 39. Makalede متناصرين - متخاصرين
 40. Makalede الماشين - الخاشين 41. Makalede التفاضل - التفاضل ; فعاهد - فجاهد 42. Makalede يورث - يؤرث
 43. Makalede أكمام - لاسعة - واسعة ; حلقوا - صفقوا - علّقوا - حفظوا ; الدواة - الرواة ; المعطين - المبطين
 44. Makalede أجرته - تجربته 45. Makalede ثقاته - ثقاته ; القين - العين ; سمعة - دعة 46. Makalede أعلام - أعلام
 47. Makalede - مُطبق 48. Makalede شيء - شيء ; ذاهل - جاهل ; عائق - رائق 49. Makalede حصاده - قصائده ; مقحم - مُفحم ; منطق
 50. Makalede المناجع - المضاجع 51. Makalede بالمجانيق - بالمخانيق ; تحتكان - تصطكان ; السؤال - النوال
 52. Makalede عيشه - طيشه ; يحول - عجول 53. Makalede النجاة - الحياة ; متعاس - متعاس ; المتاعب - الملاعب ;
 54. Makalede العشيرة ; أسرته - عسرتة 55. Makalede الأشد - الألد ; حسيب - قريب 56. Makalede متوقلاً - متوقلاً
 57. Makalede الظماء - الظباء ; قشيب - مشيب 58. Makalede المقال - الصقال 59. Makalede العسيرة
 60. Makalede مهرياً ; اللقب - العقب 61. Makalede الموزون - المخزون 62. Makalede مجرب - مدرب
 63. Makalede الحاجز - الناجز - العاجز 64. Makalede المقراض - الأعراض 65. Makalede شهرياً
 66. Makalede أكبره - أصغراه ; أكبره - أصغريه 67. Makalede فدع - صدع - بدع - خدع
 68. Makalede تنفع 69. Makalede مغرور - مبرور 70. Makalede الحواف - الأظافر ; النعالب - الأكالب ; مهنددة - مجنددة
 71. Makalede النوم - القوم 72. Makalede القرائح ترفع -
 73. Makalede edilmıştır.

74. Makalede - ومقدر 75. Makalede الشقوة - العقوة 76. Makalede قرحي - جرحي 77. Makalede
 78. Makalede - الملاعب ; حريمك - حميمك 79. Makalede حريق - رحيق ; ضريع - رضيع 80. Makalede مكدر
 81. Makalede - حصوراً ; الكمال - الجمال ; لحصنها - لحسنها 82. Makalede السبيل 83. Makalede المتاعب
 84. Makalede ve أكدر - أغدر ; ينجو - يرجو 85. Makalede الحصباء - الحدباء ; البين - العين 86. Makalede عصور
 87. Makalede 100. Makalede زجاجته - مجاجته
 100. Makalede edilmıştır.

74. Makalede müellif, (أيها العبد المذال، ما هذا البرد المذال) elbisesini yere süren kibirli, aynı zamanda aşağılık adamın giysisini “kuyruk” ile özdeşleştirmekle bir ta’riz sanatını icra etmiştir.

77. Makalede Zemahşerî, ilim amel ilişkisine dair yaptığı teşbîh te, ilmiyle amel eden için ameli, kuyudan su çekmede kullanılan ipe; ilmiyle amel eden âlimin ilmini de, bina ustasının çekülüne benzettikten sonra (ومن لا مطمر له لم يستو بناؤه، ومن لا رشاء له) “Zira çekülü olmayan usta, binayı simetrik çıkaramaz; ipi olmayan kimse de kuyudan su çıkarıp susuzluğunu gideremez” demek suretiyle ta’riz san’atını kullanmıştır. Hemen akabinde ise (فمن أراد أن يكون الكامل، فليكن العالم العامل) “Öyleyse kâmil olmak isteyen, ilmiyle amel eden âlim olsun” ifadesiyle, emri bi’l-ma’ruf nehyi anil münker kabilinden bir uyarıda bulunmuştur. 98. Makalede

(يا جمود العين، كأنك بغراب البين. أين أدمعك الدوائب، وقد شابت منك الدوائب. تُعشش أم الردى وتبيض، حيث تطلع الشعرات البيض)

Müellif Zemahşerî, ihtiyarladığı halde, kendisine ölüm zamanı yaklaşan ihtiyarın ağlamamasını ta’rizkâr bir üslupla eleştiriyor, kınıyor.

100. Makalede

(لم ترض لشرابك إلا أن يروق، وأن يصفى ويصفق. وإلا رميت بمجاجة، وربما أنحيت على زجاجته. فكيف رضيت لدينك بالقذى، والمؤمن لا يرضى لدينه بهذا)

Burada ise içeceklerin en berrak ve güzelini içen, bulanık içecekten de son derece sakınan, hem üstelik içecek kabını yere çalan kimsenin davranışına bir ta’rizde bulunuluyor. Yazarın, bu makalede kirletilen sudan kastettiği ise tertemiz vahiy yani İslâm pınarıdır.

12. Makalede (لا تمنع المعون والمعون) “*Değeri az da olsa onlardan yardımını esirgeme!*” Burada Maun suresine göndermede bulunulduğundan telmîh sanatı icra edilmiştir.

23. Makalede (احذر من الخسوف والكسوف) “*Husuf ve küsuftan sakın!*” Husuf, ay tutulması, küsuf ise güneş tutulmasıdır. Burada, cahiliye Araplarının ve sonradan İslâm’a giren kimi kavimlerin, ay ve güneş tutulmasını, bazı kişilerin doğum ya da ölümlerine yormalarının batıl ve yanlışlığına gönderme yapılmıştır.⁶³⁸ Dolayısıyla bu ifade ile telmîh sanatı yapılmıştır.

29. Makaledeki (واذكر عزة الملك العزيز) “*Aziz olan Melik’i hatırla!*” ifadede Allah kastedilerek telmîh yapılmıştır.

Yine 29. Makaledeki (ولا تنس ما جاء من حديث الازيز) ibarede “*Ezîz hadisi’nde geçenleri, bir an olsun unutma!*”⁶³⁹ Burada bir hadise işaret edilmiş, dolayısıyla telmîh sanatı meydana gelmiştir. 42. Makaledeki

(وسائرهم كالغناء يطفو على الماء. فلا تُسمِّهم إلا بالحملة والرواة، وادعهم زوامل الكتاب والدواة)

“*Hayatlarında farz ve sünneti uygulamayanlar, su üstünde yüzen çer-çöp gibidirler; ancak kuru bilgi yüklenmiş hamallardır. Onları kitap ve divit taşıyan dişi develer diye çağırınız*” ibaresi ile bir ayet-i kerimeye gönderme yapılmış (62/Cum’a, 5); dolayısıyla telmîh yapılmıştır.”

50. Makalede (قام عند مطلع سهيل) “*Suheyl yıldızı doğarken namaza duran, tertemiz soya sahip olan Mekke Emiri, ne güzel bir kuldur!*” Burada asıl adı anılmadan meşhur bir kişinin İslâm’a bağlılığı ve ibadete düşkünlüğü anlatılmıştır ama makaleyi okuyan kimse, onun dönemin Mekke Emiri ‘Alî b. İsa b. Wabhâs olduğunu anlamaktadır. Burada bir telmîh sanatı yapılmıştır.

51. Makaledeki (ولا تغتر إذا سمعت بسرى القين) “*Demircinin, gece gözüyle gideceği haberine aldanma!*” ibare ile bir Arap atasözüne işaret edildiğinden telmîh sanatı vardır.

⁶³⁸ Bkz. Buhârî, *Kusûf*, 1, 8, 13, 15, 17; Muslim, *Kusûf*, 10.

⁶³⁹ Bkz. Tirmizî, *Şemâil*, hadis no: 322.

59. Makale *دبر المعاش والمعاد، يا زير سلمى وسعاد* “*Ey Selma ve Suad’ınaşık! Dünya ve ahirete konusunda tedbirini elden bırakma!*”⁶⁴⁰ Burada nidâ sanatının yanı sıra telmîh sanatı da mevcuttur.

66. Makaledeki (أن أرعى حول الحمى، إن يقول إن أول العمى، “En büyük körlük, yasak koruluğun çevresinde dönüp dolaşmaktır” kesitinde bir hadise işaret edilmiştir. Burada telmîh yapılmıştır. Körlükten kasıt şuursuzluktur, dolayısıyla mecaz yapılmıştır.)

73. Makaledeki makalenin (وإن أعز ما بين دفي إياس) “Akıl ve basiretiyle meşhur olan İyâs...” ile (وما بين فكي قُس) “*Belâgatiyle tanınan Qus...*” cümlelerinde tarihi iki şahsiyet (İyâs b. Muawiye ve Qus b. Saide) kastedildiğinden burada telmîh sanatı icra edilmiştir.

3.1.14. Teşbîh (التشبيه)

Teşbîh, belâgatın temel taşlarından biridir.⁶⁴¹ Bir şeyin başka bir şeye bir veya daha fazla sıfatta benzerliğini ifade eder.⁶⁴² Bunun edatı harf, isim ya da bir fiil olabilir. Teşbîh sanatı için kullanılan harfler ك ve كَانَ; isimler مِثْلٌ - شَبَهَ - شَبِيهَ - نظير - isimler الدال على الخير, Peygamber, Mesela Hz. ⁶⁴³ gibi fiillerdir. Mesela Hz. Peygamber, ⁶⁴⁴ *“Hayra vesile olan, o fiili yapmış gibi kabul edilir”* hadisinde teşbîh edatından “kâf” harfîni kullanmıştır.

Teşbîhin dört rûknü vardır: Onlar, müşebbeh (benzetilen) المشبه , müşebbeh bih (kendine benzetilen) المشبه به , edâtu't-teşbîh (benzetme edatı) أداة التشبيه ve vech-u şebehdir (benzetme yönü) وجه التشبيه .⁶⁴⁵ Teşbîh; *mürsel* (edat var), *müekked* (edat yok),

⁶⁴⁰ Selmâ ve Suad, Arap edebiyatında geçen iki bayanın adıdır.

⁶⁴¹ Bkz. el-Medenî, *Enwâru'r-Rabi'*, V/195.

⁶⁴² Ebû'l-Ferec Qudâme b. Ca'fer el-Bağdâdî, *Naqdu's-Si'r*, s. 36.

⁶⁴³ Habenneke el-Meydânî, *el-Belâġatu 'l-'Arabiyye*, II/162-163

⁶⁴⁴ Tirmizî, *İlim*, 14.

⁶⁴⁵ Habenneke el-Meydânî, *aqe*, II/162.

mücmel (vech-u şebah yok), *mufassal* (vech-u şebah var) ve *belîğ* (edat ve vechu şebah yok) olmak üzere beş çeşittir.⁶⁴⁶

Zemahşerî, eserin mukaddimesinde فكأنه مصفود يرسف , وإن أعنى فكأنه لاصق (وإن حلق فكأنه لاصق) ibarelerinde teşbîh /benzetme edat olan “kâf” (ك) harfini kullanarak teşbîh sanatını uygulamıştır.

Zemahşerî, burada (ولم أر كالدناءة، أحق بالثناء) “*Buğzedilme noktasında alçaklıktan daha ötesini görmedim*” ifadesinde teşbîh edatlarından “kâf” harfini kullanarak teşbîh yapmıştır.

1. Makaledeki (والتقى هي الأم – العلم هو الأب) cümlelerde ilim, babaya; takva ise anneye benzetilmiştir.

2. Makalede (من صلصال كالفخار) “*Kuru balçığa benzeyen topraktan*” ;

3. Makaledeki (عمر ينقضي مر الإعصار) “*Ömrün, bir kasırga gibi geçip giderken*” cümlede “ömür”, “kasırga”ya benzetilerek teşbîh yapılmıştır.

Bu eserde teşbîh sanatının en yoğun geçtiği makalenin, kısa olmasına rağmen 8. Makale olduğunu söyleyebiliriz. Dikkat edilirse Zemahşerî كمرآة , كسلاسة الماء النмир , كالمشاك في المعاد ve كمكسال الغواني , كخرقة الطامث , كجرجة الغدير , كالواقع في النهبة , كصدر الخطية , كغريبة كالمشاك في المعاد , كمكسال الغواني , كخرقة الطامث , كجرجة الغدير , كالواقع في النهبة , كصدر الخطية , كغريبة ibarelerindeki teşbîhlerin tümünü teşbîh edatı olan “kâf” ile yapmıştır.

10. Makalede (فصاحب الصدق أنفع من الترياق النافع، وقرين السوء أضر من السم النافع) “*Arkadaşına sadık olan dost, panzehirden daha yararlı; kötü arkadaş ise öldürücü zehirden daha zararlıdır*” vurgusuyla bir teşbîh sanatı icra edilmiştir.

⁶⁴⁶ Bkz. Ebû Ahmed Hasan b. ‘Abdullah b. Saîd b. İsmâ‘il el-‘Askerî, *el-Mâsûn fî l-Edeb*, thk. Abdusselâm Muhammed Harûn, Matbaatu Hukûmeti’l-Kuveyt, 1984, s. 57; Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘Ulûm*, s. 332; Curcânî, *Esrâru’l-Belağa*, s. 90; Nekkî, *Dustûru’l-‘Ulemâ*, I/201; Curcânî, *Kitâbu’t-Tarîfât*, s. 58; el-Cârim, *el-Belağa*, s. 28. Merağî, *‘Ulûmu’l-Belağa*, s. 213. Teşbîh sanatında daha çok, zayıf olan şey kuvvetliye benzetilir. Bkz. Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 975; *Türkçe Sözlük*, MEB, IV/2864; *Türkçe Sözlük*, TDK, 1417; Kocakaplan, *age*, s. 161; Pala, *age*, s. 535; Çatıktaş, *age*, s. 210.

18. Makalede (من لعمل كالظهر الدبر، ومن لقلب) 24. Makalede (لم يُصب أطرافاً كالغنم)
 (Ameli; yara bere içindeki sırt gibi ve tedavisi mümkün olmayacak
derecede bozulmuş bir kalbe sahip kimsenin, başkasına rehberlik yapması mümkün
müdür?);

31. Makalede (كانك احدى البهائم) “*Sen, dünyanın bütün nimetlerini elde etmeye*
çalışıyor; ahirete yönelik ise tıpkı hayvanlar gibi sorumsuz ve gafıl davranıyorsun” ;
 34. Makalede (الفرق بين شرفي أبيك ونفسك، كالفرق بين فرقي يومك وأمسك) ifadelerinde teşbîh
 vardır.

37. Makalede (إن كان للضلال أمٌ فالتقليد أمه) “*İtikadî sapıklığın anası, taklittir.*” Bu
 ibarede “*taklit*”, “*sapıklığın anasına*” benzetilerek teşbîh yapılmıştır.

38. Makalede (لم أر فرسي رهان، مثل الحق والبرهان) “*Ben, henüz hak ile batıl gibi*
birbiriyle yarışan iki at görmedim.” Burada hak- batıl savaşı, bir at yarışına
 benzetilerek teşbîh yapılmıştır.

42. Makalede (فنفوسهم رواسي الحلم) “*Hakiki müminler, hilim dağlarıdır*”
 cümlesinde müminler, bir açıdan dağlara benzetilmiştir.

43. Makalede (وأقلام كأنها أزلام) cümlesinde teşbîh sanatı olup “*İlmiyle amel*
etmeyen, dinini satan ilim adamının kalemi, İslâmda haram kılınmış fal oklarına”
 benzetilmiştir.

44. Makalede (فمثلك مثل الريال، في محاماته عن الأشبال. يصد عن التصدي لها البطل الحميس، بل يرد
Zemahşerî, büyük günahlardan sakınıp,
küçük günahları önemsemeyenler için, “Sen, yavrularını avcılara karşı savunurken;
karıncaların onları öldürmesine terk eden aslan gibisin” teşbîh ini vurgulamıştır.

57. Makalede (إن قيل هل لك في شخص كالصنم ذي بنان رخص كالغنم) 59. Makalede

(كمن كلف المتاعب ، كمن ارتاد المناجع) cümlelerinde teşbîh sanatı bulunmaktadır.

63. Makalede (ما شرب رنقاً بعد صاف، كمدفوع إلى جور بعد إنصاف) teşbîh sanatında adalet ve insaftan sonra zulme, cevr-u cefaya başvuran kimse; saf ve tertemiz sudan sonra bulanık ve çamurlu su içen kişiye benzetilmiştir.

64. Makalede تثب إلى الشر كما تثب الأطباء، وتلهث إلى اللهو كما يلهث الظماء. إن حمحم الباطل فأسمع من سمع، وإن همهم الحق فكأنك بلا سمع *“Sen, kötülüğe geyik gibi sıçrar, eğlenceye de susuzluktan dili sarkan kimse gibi soluyarak koşarsın. Batıl şeylere çağrıldığın zaman, kurdun yavrusundan daha hassas bir şekilde duyar, oraya koşarsın; hak ve hakikate çağrıldığında ise duyma özelliğini kaybetmişçesine kulaklarını tıkarsın”* şeklinde orijinal bir teşbîh sanatı icra edilmiştir.

66. Makalede (كالجافي السالك، في الطريق الشائك) ise teşbîh edatı olan “kâf” kullanılarak teşbîh sanatı icra edilmiştir. Burada şüpheli kişi, dikenli yolda yürüyen yalınayak kişiye benzetilmiştir.

70. Makalede (الحرص ما يحرس آدم الحراس، ويقرض الأعراض كالمقراض)

وهو والله داعية الدنو من المطمع الدني، كما أن القناعة سبب السمو إلى المطمع السني

“Hırs, sahibinin derisini paramparça eden, namus ve şeref kumaşını kesen bir makas gibidir. Allah’a and olsun ki kanaatin, insanı zirvelere taşıdığı gibi hırs ise kişiyi tamah çukuruna atar” şeklinde bir teşbîh yapılmıştır.

77. Makalede (العمل للعالم كالرشاء للساني) ifadesinde amel, ilmiyle amel eden için kuyudan su çekmede kullanılan ipe benzetilirken; aynı makaledeki (العلم للعامل كالمظمر) ibaresinde ise ilmiyle amel eden âlimin ilmi, bina ustasının çekülüne benzetilmiştir. Zemahşerî, bu iki teşbîhi yaptıktan sonra “Çekülü olmayan usta, binayı simetrik çıkaramaz; ipi olmayan kimse de kuyudan su çıkarıp susuzluğunu gideremez” şeklinde bir açıklama yapma gereğini duymuştur.

83. Makaledeki (يغدون على الدنيا حراساً، كالسباع تغدو خماساً) ibarede teşbîh edatı ile yapılan bir teşbîh sanatı mevcuttur.

94. Makalede (يقطر الحلال الطيب، والحرام غريز صيب) “*Helal mal, damlalar halinde; haram ise bardaktan boşanan yağmur mis’Alüner.*” Bu makalede helal mal, damlaya; haram mal ise bardaktan boşanan yağmura benzetilmiştir.

98. Makalede (يا جمود العين، كأنك بغراب البين) “*Ey ağlamayı unutmuş adam, sen, sanki ayrılık kargasını görüyorsun!*” Buradaki “ayrılık kargası”, “ölüm” demektir. Ölüm, kargaya benzetilerek teşbîh yapılmıştır.

3.1.15. Tıbâk (الطباق)

Sözde bir şey ile zıddının bir arada zikredilmesidir. Bu sanata mutabaka, Tatbîk, tezât ve tekâfu da denir.⁶⁴⁷ Tıbâk-ı îcâbî/olumlu tıbâk; zikredilen iki şeyin müspet ve menfilikte farklı olmamasıdır. Tıbâk-ı selbî/olumsuz tıbâk ise vurgulanan iki şeyin müspet ve menfilikte farklı olmasıdır.⁶⁴⁸ Tıbâk sanatının, hem isimlerde hem fiillerde hem harflerde olması mümkündür.⁶⁴⁹

Biz, bu çalışmamızda edebi sanatlardan olan mukabeleyi ayrı bir başlıkta değil, tıbâk kapsamında ele almayı uygun gördük. Çünkü mukabele, sözcük anlamı karşılaştırma olup⁶⁵⁰ bir ifadenin içinde geçen iki veya daha çok unsurdan sonra her birinin karşıtını sırasıyla vurgulamaktır.⁶⁵¹ Bedi’î sanatlardan olan mukabeleyi bazı edebiyatçılar, tıbâktan saymışlardır.⁶⁵²

Tezad, bir cümle veya mısradaki birbirine zıt iki manayı vurgulama⁶⁵³; bir diğer tanımla anlatımda birbirine zıt iki sözü yan yana kullanma⁶⁵⁴ sanatıdır. Anlamla ilgili sanatlardandır. Heyecanın meydana getirdiği çağrışımlar üzerine kurulur. Zihne çarpan karşit kelimeler, okuyucuda iki zıt durumu birlikte düşündürür.⁶⁵⁵ Tezat, heyecan sonucu ortaya çıkar ve kelimelerin birinin gerçek, diğerinin mecazî

⁶⁴⁷ Bkz. el-Medenî, *Enwâru ’r-Rabi’*, II/31.

⁶⁴⁸ Bkz. el-Cârim, *el-Belağa*, s. 517; Devellioğlu, *age*, s. 1108.

⁶⁴⁹ el-Hâşimî, *Cewâhiru ’l-Belağa*, s. 303.

⁶⁵⁰ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 712; *Türkçe Sözlük*, MEB, III/2016; *Türkçe Sözlük*, TDK, 1417.

⁶⁵¹ el-Hâşimî, *Cewâhir*, s. 304; Şemseddin Sami, *Kâmûs*, s. 1386; el-Cârim, *el-Belağa*, s. 525.

⁶⁵² Bolelli, *age*, s. 481.

⁶⁵³ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 979; *Türkçe Sözlük*, MEB, IV/2875.

⁶⁵⁴ Bkz. *Türkçe Sözlük*, TDK, 1971; Çatıkkaş, *age*, s. 207.

⁶⁵⁵ Pala, *age*, s. 539.

manasına bağlıdır. Bu şekilde kullanılmayan zıt kavramlar tezat sanatını meydana getirmezler.⁶⁵⁶

Görüldüğü üzere tıbâk, tezâd ve mukâbele sanatları, neredeyse birbirine mumâsil sanatlar olduğundan biz, adı geçen sanatları bir başlık altında vermeyi uygun gördük. Burada Atwâq'ın makalelerinde geçen edebi sanatlardan tıbâk hakkında bazı örnekler vermeye çalışacağız.

3.1.15.1. Tıbâk-ı Îcâbî (Olumlu Tıbâk)

1. Makalede (والتقى هي الأم - العلم هو الأب) ifadelerinde “*ilmin baba; takvanın anne*” olarak nitelenmesinde; 3. Makalede (سواد ليلك - بياض نهارك) “*gündüzün beyazlığı-gecenin karanlığı*” kelimelerinin vurgulanmasında tıbâk-ı îcâbî sanatı vardır.

5. Makalede أمي - أبي “*annem-babam*” ile الآباء - الأمهات “*anneler-babalar*”; 11. Makalede بني نعلش - بنات نعلش “*yedi yıldız kümesi/ölüm-cenaze yatağı*”; 14. Makalede ميت - حي “*diri-ölü*” sözcükleri arasında tıbâk sanatı vardır.

18. Makalede العز - الذل “*izzet-zillet*”; عسر - يسر “*zenginlik-fakirlik*” ile غداً-اليوم “*bugün-yarın*”; 19. Makalede ise عدوه - عن أحبائه “*dostları-düşmanları*” ile الخير - الشر “*hayır-şer*” sözcüklerinde tıbâk sanatı bulunmaktadır.

20. Makalede النعم - النقم “*nimetler-sıkıntılar*”; 24. Makalede علاج - داء “*ilaç-hastalık*”; 26. Makalede الأشرار - الأبرار “*kötüler-iyiler*”; 28. Makalede اخرجتها ادخلتها “*çıkardı-koydu*”; 32. Makalede أن تصعد - أن تسقط “*yukarı çıkma-aşağı inme*”; 34. Makalede المؤخر ve المقدم “*öne çıkan - geri kalan*”; 36. Makalede الأمس - اليوم “*dün-bugün*”; 37. Makalede أعز - أذل “*onurlu-onursuz*”; 43. Makalede ويوسروا - وييسروا “*fakirlik-zenginlik*”, يزداد - ينقص “*azalma- artma*”; 46. Makalede البعيد - القريب “*uzak-yakın*”; 47. Makalede حراً - عبداً “*özgür-köle*”; 49. Makalede النهار - الليل “*gündüz-gece*” ve بيضه - سوده “*beyazı -siyahı*”; 51. Makalede باطنه - ظاهره “*içi-dışı*”; 57. Makalede معسر - موسر “*kız çocuklar-erkek çocuklar*”; 58. Makalede إن منع - إن منح “*kişiye istediği verilirse- verilmezse*”; 59. Makalede

⁶⁵⁶ Bkz. Kocakaplan, *age*, s. 185.

العالج - العاجز “akıllı-akılsız” kelimeleri arasında tıbâk-ı icâbî yani olumlu tıbâk bulunmaktadır.

Yine 63. Makalede جور - العدل “zulüm-adalet”; المنصف - الجائر “adil- zalim”; 64. Makalede شبت - شخت “gençleşmek-yaşlanmak”, الحق - الباطل “batıl – hak”; 65. Makalede لا يبيض - لا يسود - لأمه, ولا تبيض - عاجله - آجله ; 67. Makalede الفجور - التقى , الجهل-العلم - أميه ; 68. Makalede حدثت - الصمت “konuşmak-susmak”; 70. Makalede العاجز - الكيس ; 71. Makalede القانع - المطمع ; السني - الدني , القناعة - الحرص ; 72. Makalede أخذ - دع “al-bırak”; 73. Makalede أصغراه - أكبراه “iki büyük- iki küçük”; 76. Makalede يقين - شك “şüphe-kesin” kelimelerinde tıbâk-ı icâb vardır.

82. Makalede الغد - اليوم “bugün-yarın”; 83. Makalede الرخاء - الشدة “bolluk-kıtlık”; 83. Makalede قصر - طول “emretmediler-engellemediler”, لم يأمروا - لم ينهوا “uzun-kısa”; 94. Makalede الحلال - الحرام “helal-haram”, أكل - شارب “yiye-içen” kelimeleri arasında da olumlu tıbâk bulunmaktadır.

3.1.15.2. Tıbâk-ı Selb (Olumsuz Tıbâk)

40. Makalede ise (لا تعمل - تعمل) “çalışır-çalışmaz” sözcüklerinde tıbâk sanatı icra edilmiştir. 45. Makalede (لا يُخرس - يخرس) “korur-korumaz”;

75. Makalede (لا تنفذ - تنفذ) “yerine getirir-getirmez”, (لا تأخذ - تأخذ) “alır-almaz”; kelimeleri, bir kez olumlu bir kez de olumsuz kullanıldığından aralarında tıbâk-ı selb/olumsuz tıbâk sanatı vardır.

Yukarıda tasnif ettiğimiz edebî sanatların dışında kalan diğer sanatlara dair ise şu örnekleri vermemiz mümkündür:

3. Makalede (عيش - الأعصار - عمر) “ömür”, “asırlar”, “yaşamak” kelimeleri arasında tenasup sanatı yapılmıştır.

14. Makalede (وميت منشور، وخلق محشور. وعمل محسوب، وميزان منصوب) “Ölenler dirilecek, mahşer yerinde toplanacak, ameller hesap edilecek, terazi kurulacaktır...” “terazi kurulacaktır” sözünden kasıt “hesapların görülmesidir.” Dolayısıyla ölmek, dirilmek, mahşer, toplanmak, ameller, hesap, terazi kelimeleriyle tenasup sanatı yapılmıştır.

16. Makaledeki (لا خير فيمن لم يطب له عرق، وذنّب الكلب ما به طرق.) “Köpeğin kuyruğunda yağ bulunmadığı gibi asil olmayan kimsede de hayır yoktur” ibaresinde onurlu/asil ve onursuz insanın mukayesesi yapılmıştır. Köpeğin kuyruğunda yağ bulunmamasıyla asil olmayan insanda hayrın olmaması söz simetrisiyle leff-u neşr sanatı yapılmıştır.

42. Makalede (وادعهم زوامل الكتاب والدواة) *Hayatlarında farz ve sünneti uygulamayanlar, ancak kitap ve divite hamallık yapanlardır.* Farz, sünnet, kitap, divit kelimeleri arasında tenasup yapılmıştır.

94. Makalede (يقطر الحلال الطيب، والحرام غريز صيب) “*Helal mal, damlalar halinde; haram ise bardaktan boşanan yağmur mis’Alîiner.*” Helal-haram ile tezat; helal mal damlaya, haram mal bardaktan boşanan yağmura ilişkisinde teşbîh; haram malın şiddetle yağan yağmura benzetilmesinde ise mubalağa sanatı yapılmıştır.

SONUÇ

Müellifimiz Zemahşerî ve *Atwâqu'z-Zeheb fi'l-Mewâ'iz we'l-Hutab* (Altın Kolyeler: Öğütler ve Konuşmalar) hakkında yaptığımız çalışmanın sonuna gelmiş bulunuyoruz. Bu konuda elde ettiğimiz sonuçları şu şekilde özetleyebiliriz:

Atwâqu'z-Zeheb, Zemahşerî'nin, Arap dilinin fesahati ve belâgati bağlamında bir vesika; muhteva açısından bir mew'ize ve nasihat; lâfzî (cinâs, seci') ve manevî (tıbâk, mukabele gibi) sanatları maharetle icra ettiğinden, şeklen edebî bir eseri olduğu rahatlıkla söylenebilir. Aynı eserin, Zemahşerî'nin hem selefleri İbn Ebû'd-Dunya'nın *Mekârimu'l-Ahlâq*'ı, el-Harâitî'nin *Mekârimu'l-Ahlak ve Me'âlîhâ ve Mahmûdu Tarâikihâ*'sı, et-Taberânî'nin *Mekârimu'l-Ahlak*'ı, Ebû'l-Âlâ el-Ma'arrî'nin *el-Mewâ'izu's-Seniyye*'si; hem halefleri Hibetullah İsfahanî'nin *Atbâqu'z-Zeheb fi'l-Mewâ'izi we'l-Hutab*'ı ile Ahmed Şevqî'nin *Eswâqu'z-Zeheb*'i gibi benzer formatta yazılan vaaz ve nasihat içerikli eserleri arasında farklı ve özgün bir nitelikte olduğunu söylemek, yerinde bir tespit sayılmalıdır.

Bu meyanda onun *Atwaku'z-Zeheb*'i bir diğer adıyla *en-Nesâihu's-Siğâr*'ı (Küçüklere Öğütler), *Maqâmât*'ı yani *en-Nesâihu's-Kibâr*'ı (Büyüklerle Öğütler); *Newâbiğu'l-Kelim* veya *Kelîmü'n-Newâbiğ*, *Rabî'u'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahbâr* ve *Esâsu'l-Belâğa*'sı adlı eserlerini örnek olarak vermek mümkündür.

Zemahşerî, bu eserini genel anlamda her ne kadar düzenli bir sıralama ile tertip etmemişse de onun birbiriyle uyumlu bazı makaleleri olduğu gözlenmiştir. Mesela onun 1. Makale ile 100. Makalede verdiği mesajlar arasında oldukça bir irtibatın varlığını müşahade ettik. Müellif, 1. Makalede insanının şuur kaynağı olan ilmi ve azığın en hayırlısı olan takvayı ele alırken; 100. Makalede ise verdiği bir teşbîh sanatıyla eserini bitirmiştir. O, 100. Makalesinde kirli kap kacaklarda temiz suyu içmekten kaçınan kimselere, aynı şekilde Allah'ın mükemmel ve halis dinini de kötü ve çirkin yorumlar ile tahrif etmemelerini tavsiye etmiştir. Yani bir bakıma ona göre ilim ve takva ile donanmış kimse, kendi varlık nedeni olan dinini hurafe, bid'at

ve mitolojik haberlerle kirletemez, tahrif edemez. Zira bu iki olgu, sebep-sonuç ilişkisi bağlamındadır.

Çalışmamızda merkeze aldığımız eser hakkında şu noktayı gözden ırak tutmamak gerekir: *Atwâqu 'z-Zeheb*'te ele alınan konuların, belli bir sıraya göre tertip edildiğini söylemek mümkün değildir. Kimi konular, müstakil bir makalede işlenmişken, kimisi ise birkaç makalede ele alınmıştır. Misal olarak ilim ve takva konusuna 1. ve 65. Makalelerde; yaşıyla gayr-ı mütenasip davranan ihtiyarın durumuna 39. ve 64. Makalelerde; duanın içerik ve şekline dair konuya ise 6. 28. ve 51. Makalelerde değinilmiştir. Bu örnekleri çoğaltmamız mümkündür. Biz, eserde dağınık haldeki konuları, “*Atwâq'a Göre İnsana Kişilik Kazandıran ile İnsanın Kişiliğini Bozan Özellikler*” şeklinde tasnife tabi tutmaya çalıştık. Deyim yerinde ise Zemahşerî tarafından kısaca teğet geçilen müteferrik konulara değinmeyi de ihmal etmedik.

Zemahşerî, konuları ele alırken sadece söz ettiği konunun içeriği ile yetinmemiş, genellikle sözünü ettiği karakteristik özelliklerin olumlu ve olumsuz faillerini/öznelerini de karşılaştırmıştır. Zemahşerî'nin, artı-eksi kutupları temsil eden söz konusu özneleri mukayese ederken, muhatabının da kendi zihin dünyasında bir mukayese etmesini amaçladığını söyleyebiliriz.

Zemahşerî'nin, neredeyse İslâm ilimlerinin bütün dallarında telif ettiği kültürel mirasının en doğal haliyle resmedilmesi, kavranması ve sonraki nesillere aktarılması tarihi bir görevidir. İlim dünyasının emek veren âlimler ve araştırmacılar bu tarihi görevi ifa ederken ilmi metoda bağlı kalarak objektik değerlendirmelerde bulunmak durumundadırlar. Biz bu ilkelere bağlı olarak yaptığımız incelemede *Atwâqu 'z-Zeheb fî'l-Mewâ'iz we'l-Hutab* adlı eserin hem halk kitlelerine hem de tahsil çağındaki talebeye birçok açıdan katkısını olabileceğini tespit ettik. Bu eser iyi derecede bir çeviriye kavuşturulmalı ve anlaşılabilir derecede açıklanmalıdır. Bunun için birkaç bilim adamının epey emek vermeleri gerekecektir. Ancak böyle bir çalışma günyüzüne çıktığı zaman bizim bu çalışmamız amacına erişmiş olur.

BİBLİYOGRAFYA

- ‘**Abduh**, Muhammed (ö.1905), *Şerhu Nehci’l-Belâga*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrût, 1412/1992.
- ‘**Abdulbaqî**, Muhammed Fuâd (ö.1967), *el-Mu‘cemu’l Mufehres li Elfâzi’l-Qur’ani’l-Kerim*, el-Matba‘atu’l-İslâmiyye, İstanbul, 1982.
- ‘**Abdullatîf**, ‘Abduşşâfi Muhammed *es-Sîretu’n-Nebeviyye we’t-Târihu’l-İslâmî*, Dâru’s-Selâm, Qâhire, H/1428.
- el-Aftasî**, Eminu’d-Devle Muhammed Hibetullah el-‘Alevî (ö.515/1122), *el-Mu‘cemu’l-Lefîf*, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrût, H/1425.
- Ağırakça**, Ahmet, “İyâs b. Muaviye” maddesi, *DİA*, XXIII.
- Ağırbaşlı**, Ahmet, *2000 Yılında 2000 Güzel Söz*, İttifak Kültür Serisi, Konya, 2000.
- el-Âmilî**, Şeyh Bahâuddîn Muhammed b. Huseyin b. ‘Abdussamed Bahâî Harisî (ö.1031/1622), *el-Keşkûl*, thk. Muhammed ‘Abdulkerîm en-Nemirî, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 1998.
- ‘**Aliyyu’l-Qârî**, Ebû’l-Hasan Molla ‘Alî b. Muhammed el-Herewî (ö.1014/ 1605), *Şemmu’l-Awâriz fî Zemmi’r-Rewâfiz*, thk. Mecid el-Halife, Merkezu’l-Furkân li’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye, 2004.
- Şerhu’s-Şifâ*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, H/1421.
- ‘**Asqalânî**, Ebû’l-Fadl Ahmed b. ‘Alî b. Muhammed b. Ahmed İbn Hacer (ö.852/1448), *Lisânu’l-Mîzân*, thk. Dairetu’l-Ma‘arif en-Nizâmiyye, Hindistan, neşr: Muessesetu’l-A’lamî li’l-Matbû‘at, Beyrût, 1971.
- el-‘Askerî**, Ebû Ahmed Hasan b. ‘Abdullah b. Sa‘îd b. İsmâ‘il, (ö.382/992), *el-Masûn fî’l-Edeb*, thk. ‘Abdusselâm Muhammed Harûn, Matba‘atu Hukûmeti’l-Kuveyt, 1984.
- el-‘Askerî**, Ebû Hilâl el-Hasan b. ‘Abdullah b. Sehl b. Saîd b. Mehrân, (ö.395/1010), *Cemheretu’l-Emsâl*, Dâru’l-Fikr, Beyrût, ts.
- Mu‘cemu’l-Furûk el-Luğawiyye*, thk. Beytullah Bayyât, Muessesetu’n-Neşri’l-İslâmî, H/1412.
- Dîwânu’l-Me‘anî*, Dâru’l-Cîyl, Beyrût, ts.

- ‘Awâd**, Ahmet ‘Abdu’t-Tawwâb, *Atwâqu’z-Zeheb fi’l-Mewâ’iz we’l-Hutab*’ın muhakkiki, Dâru’l- Fadîle, Qâhire, ts.
- ‘Awnî**, Hamid, *el-Minhâcu’l-Wâdih li’l-Belâga*, el-Mektebetu’l-Ezheriyye li’t-Turâs, Qâhire, ts.
- Aydın**, Atik, *Keşkül Geleneği –Bahâuddîn el-Âmilî Örneği-*, Mengüceli Yay. Malatya, 2014.
- el-Bağdâdî**, Ebû’l-Ferec Qudâme b. Ca’fer b. Qudâme b. Ziyâd el-Kâtib (ö.337/948), *Naqdu’s-Şi’r*, Matba’atu’l-Cevâib, Kostantiniye, 1302.
- el-Bağdâdî**, Ebû Bekr Ahmed b. ‘Alî b. Sâbit (ö.463/1070), *Târîhu Bağdâd we Zuyûluhu*, thk. Mustafâ ‘Abdulqadir ‘Atâ, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, H/1417.
- el-Bağdâdî**, ‘Abdulqadir b. ‘Omer (ö.1093/1682), *Hizânetu’l-Edeb we Lubbu Lisâni’l-‘Arâb*, thk. ‘Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mektebetu’l-Hancî, Qâhire, 1997.
- el-Bağıllânî**, Muhammed b. et-Tayyib (ö.403/1013), *Î‘câzu’l-Qur’an li’l-Bâğıllânî*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, Dâru’l-Ma‘arif, Mısır, 1997.
- Bayat**, ‘Alî Haydar, “Buhtîşû” maddesi, *DİA*, VI.
- Bayraktar**, Nesrin, *Yabancılar Türkçe Öğretiminin Tarihsel Gelişimi*, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, 2005.
- el-Behiy**, Muhammed, *İnanç ve Amelde Kur’an’î Kavramlar*, çev. ‘Alî Turgut, Yöneliş Yay. İstanbul, 1988.
- Beyhaqî**, Ahmed b. Huseyin b. ‘Alî b. Mûsâ (ö.458/1066), *Şu‘abu’l-Îmân*, thk. ‘Abdul’alî ‘Abdulhamid, Mektebetu’r-Ruşd, Riyâd, 1423/2003.
- Blachere**, Regis (ö.1973), *Târîhu’l-Edebil-‘Arabî*, çev. İbrâhîm Geylanî, Dımaşq 1375/1906.
- Bolelli**, Nusrettin, *Belâgat (Beyan- Me’anî- Bedî’ İlimleri) Arap Edebiyatı*, MÜİFV. Yay. 6. Bsm. İstanbul, 2011.
- Brockelmann**, Carl (ö.1956), *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî*, Arapçaya çev. ‘Abdulhalîm Naccâr, Dâru’l-Ma‘arif, Qâhire, 1959.
- Buhârî**, Ebû ‘Abdullah Muhammed b. İsmâ‘il (ö.256/870), *Sâhihu’l-Buhârî*, el-Mektebetu’l-İslâmî, İstanbul, 1979.

- el-Burrî**, Muhammed b. Ebû Bekir b. ‘Abdullah b. Mûsâ el-Ensârî (ö.645/1248), *el-Cewheretu fî Nesebi’n-Nebî we Ashâbihi’l-‘Aşere*, thk. Muhammed et-Tuncî, Dâru’r-Rufâ’î, Riyâd, 1983.
- Büyük İslâm Tarihi** (*Doğuştan Günümüze*), (Komisyon), Çağ Yay. İstanbul, 1993.
- Câhız**, Ebû ‘Osman ‘Amr b. Bahr b. Mahbûb (ö.255/869), *el-Beyân we’t-Tebyîn*, Dâru’l-Hilâl, Beyrût, 2003.
- el-Buhalâ*, Dâru ve Mektebetu’l-Hilâl, 2. Bsm. Beyrût, 1999.
- el-Bursân we’l-‘Urcân we’l-‘Umyân we’l-Hûlân*, Dâru’l-Cîyl, Beyrût, 1990.
- el-Hayavân*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 2004.
- el-Mehâsin we’l-Ezdâd*, Dâru ve Mektebetu’l-Hilâl, 2003.
- Resâilu’l-Câhız*, thk. ‘Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mektebetu’l-Hancî, Qâhire, 1964.
- Carrel**, Alexis (ö.1944) - **Şeriatî**, ‘Alî (ö.1977), *Dua*, çev. Kerim Güney, Bir Yay. İstanbul, 1983
- el-Cârim**, ‘Alî (ö.1949) – **Emin**, Mustafâ, *el-Belâğatu’l-Wadiha fî’l-Beyânî we’l-Me’ânî we’l-Bedi’*, Dâru’n-Nu‘man li’l-‘Ulûm, Dimaşq, ts.
- Cerrahoğlu**, İsmail- *Tefsir Tarihi*, DİB. Yay. Ankara, 1988.
- Cewherî**, Ebû Nasr İsmâ’il b. Hammâd (ö.396/1005), *es-Sihâh Tâcu’l-Luğa we Sihâhu’l-‘Arabiyye*, thk. Ahmed ‘Abdulgafûr ‘Attâr, Qâhire, 1958.
- Coşkun**, Menderes, *Kinâyenin Belâgat Kitaplarındaki Seyri ve Onu Yeniden Anlama ve Sunma Denemesi*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyeti Başkanlığı, *Bilig*, Kış/2008, sayı 44.
- el-Cundî**, ‘Alî, *fî Târîhi’l-Edebi’l-Câhilî*, Mektebetu Dâru’t-Turâs, Qâhire, 1991.
- Curcânî**, Ebû Bekir ‘Abdulqâhir b. ‘Abdurrahmân b. Muhammed (ö.471/1078), *Delâilu’l-İ’câz*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir, Matba‘atu’l-Medenî, Qâhire, 1992.
- Esrâru’l-Belâğa*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir, Matba‘atu’l-Medenî, Qâhire, ts.
- Curcânî**, Ebû’l-Hasan ‘Alî b. Muhammed (ö.816/1413), *Kitâbu’t-Ta’rifât*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, ts.
- Çağmar**, M. Edip, ez-Zemahşerî ve “el-Mağâmât” Adlı Eseri, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları*, cilt IV, Sayı 1, Diyarbakır, 2002.

- Çakan**, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı- Çeşitleri-Özellikleri- Faydalanma Usulleri- 4.* Bsm. MÜİFV. Yay. İstanbul, 1997.
- Çelebi**, İlyas “Mu‘tezile” maddesi, *DİA*, XXXI.
- Çatıkkaş**, M. Ata, *Edebiyat Kılavuzu*, Şelale Yay, İstanbul, 1989.
- Çetiner**, Bedrettin, “Zemahşerî” *Şamil İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000.
- Çiçek**, Hacı, ““Alî Nazima ve Nevâbiğu’l-Kelim Tercümesi Adlı Eseri ”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 3, sayı 1, Bahar 2012 Malatya.
- Dayf**, ‘Abdussattâr, *Dîwânu ’z-Zemahşerî*, Muessesetu’l-Muhtâr, Qâhire, 2004.
- Dayf**, Şevqî (ö.2005), *el-Fennu we Mezâhibuhu fi’n-Nesri’l- ‘Arabî*, Dâru’l-Ma‘ârif, 13. Bsm. ts
-----*Medârisu’n-Nahwiyye*, 7. Basım, Dâru’l-Ma‘ârif, Qâhire, ts.
-----*Târîhu’l-Edebi’l- ‘Arabî*, Dâru’l-Ma‘ârif, Mısır, ts.
- Deguignes**, Joseph, *Büyük Türk Tarihi*, çev. Selahattin Alpay ve arkadaşları, Türk Kültür Yay. İstanbul, 1977.
- Dehlewî**, Şâh Weliyyullah (ö.1176/1762), *Huccetullahi’l-Bâlîğa*, thk. es-Seyyid Sâbîq, Dâru’l-Cîyl, Beyrût, 2005.
- Devellioğlu**, Ferit (ö.1985), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Haz. Aydın Sami Güneyçal, Aydın Kitabevi, Ankara, 2001.
- Dilçin**, Cem, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, TDK. Yay, Ankara, 2013.
- Dimyâtî**, Ahmed b. Aybek b. ‘Abdullah el-Huseynî, *el-Mustefâd min Zeyli Târîhi Bağdâd*, thk. Qayser Ebû Ferah, Dâru’l-Kutubi’l-Arabî, Beyrût, ts.
- Doğan**, D. Mehmet *Büyük Türkçe Sözlük*, 2. Bsm. Birlik Yay. Ankara, 1982.
- Doğan**, Muhammed Nur, “Esad Efendi, Ebû İshakzade” maddesi, *DİA*, XI.
- Durmuş**, İsmail – Öz, Mustafa, “Sahbân el-Vâilî” maddesi, *DİA*, XXXV.
- Ebû Dâwûd**, Suleymân b. Eş‘as (ö.275/888), *Sunen*, thk. M. Muhyiddin ‘Abdulhamid, Dâru’l-Fikr, Riyâd, ts.
- Ebû Hayyân**, Muhammed b. Yûsuf b. ‘Alî b. Yûsuf (ö.745/1344), *el-Bahru’l-Muhît*, thk. Sıdkı Muhammed Cemîl, Dâru’l-Fikr, Beyrût, 1420.
- Ebû’l-Beqâ**, Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî (ö.1094/1683), *el-Kullîyât Mu‘cemun fi’l-Mustlahâtî we’l-Furûq el- ‘Arabîyye*, thk. ‘Adnân Dervîş-Muhammed el-Mısırî, Muessesetu’r-Risâle, Beyrût, ts.

- Edirnewî**, Ahmed b. Muhammed (ö.1050/1640), *Tabaqâtu'l-Mufessirîn*, thk. Suleymân b. Sâlih el- Huzzî, Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 1997.
- el-Ekfânî**, Ebû Muhammed Hibetullah b. Ahmed b. Muhammed (ö.524/1130), *Zeylu Zeyli Tarîhi'l-Mewlidi'l-'Ulema we Wefâtuhu*, thk. 'Abdullah b. Ahmed. Selman el-Hamd, Dâru'l-'Asime, Riyâd, 1409.
- Elmahlı**, M. Hamdi Yazır (ö.1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. Komisyon, Azim Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- Emîn**, Ahmed (ö.1954), *Fecru'l-İslâm*, Beyrût, 1969.
- Zuhru'l-İslâm*, Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısriyye, Qâhire, ts.
- el-Enbârî**, Ebû'l-Berekât Kemâluddîn 'Abdurrahmân b. Muhammed (ö.577/1182), *Esrâru'l-'Arabiyye*, Dâru'l-Erkam, Qâhire, 1999.
- Nuzhetu'l-Elibbâ fi Tabaqâti'l-Udebâ*, thk. İbrâhîm Samarraî, 3. Bsm. Mektebetu'l-Menâr, Zerkâ/Ürdün, 1985.
- Ergin**, M. Cevat, "Hazrolu Seyda Hacı Abdulfettah Yazıcı", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt VIII, Sayı 1, Diyarbakır, 2006.
- Ergün**, Mustafa Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları, A.K.Ü. *Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Afyon 1996.
- Ersoy**, Mehmet Akif (ö.1936), *Safahat*, Haz. Orhan Okay-Mustafa İsen, DİB Yay. Ankara, 1992.
- Esed**, Muhammed *Kur'an Mesajı (Meal-Tefsir)* (Önsöz), çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yay. İstanbul, 1999.
- el-Eş'arî**, Ebû Hasan (ö.324/936), *Maqâlâtu'l-İslâmiyyîn we İhtilâfu'l-Musallîn*, thk Nu'aym Zerzûr, el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2005.
- el-Ezherî**, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herewî (ö.370/980), *Tehzibu'l-Luğa*, thk Muhammed 'Avd Mur'ib, Dâru ihyai Turâsi'l-'Arabî, Beyrût, 2001.
- Fârâbî**, Ebû Nasr Muhammed, (ö.339/950), *Harfler Kitabı (Kitâbu'l-Hurûf)*, çev. Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- Fârâbî**, Ebû İbrâhîm İshâq b. İbrâhîm (ö.350/961), *Mu'cemu Dîwânî'l-Edeb*, thk. Ahmed Muhtar 'Omer, Dâru's-Şa'b, Qâhire, 2003.
- el-Ferâhîdî**, Ebû 'Abdurrahmân Halîl b. Ahmed b. 'Amr (ö.170/787), *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm Samarraî, Dâru Mektebeti'l-Hilâl, ts.

- Ferrûh**, ‘Omer (ö.1982), *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî*, Dâru’l-‘İlmi li’l-Melâyîn, Beyrût, 7. Bsm. 1997.
- el-Feyyûmî**, Muhammed İbrâhîm, *Târîhu’l-Fikri’d-Dîn el-Câhilî*, Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, Qâhire, 1994.
- Feyrûzâbâdî**, Mecdudî Muhammed b. Ya‘qûb (ö.817/1414), *el-Qâmûsu’l-Muhît*, Muessesetu’r-Risâle, Beyrût, 2005.
- Furat**, Ahmet Subhi, *Arap Edebiyatı Tarihi*, I-II, İÜEF. Yayını, İstanbul, 1996.
- el-Gazzâlî**, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö.505/1111), *İhyâu ‘Ulûmi’d-Dîn*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrût, ts.
- Eyyuhel-Weled*, Dâru’l-Beşâir el-İslâmiyye, Beyrût, 2010.
- el-Hakemî**, Hafız b. Ahmed b. ‘Alî(ö.1377/1959) *Me‘aricu’l-Qabul bi Şerhi Sullemi’l-Wusûl ila ‘İlmi’l-Usûl*, thk. ‘Omer b. Mahmûd Ebû ‘Omer, Dâru İbni’l-Kayyım, Demmâm, 1990.
- Hâkim**, Ebû ‘Abdullah Muhammed b. ‘Abdullah en-Nisâbûrî (ö.405/1014), *el-Mustedrek ‘ale’s-Sahihayn*, thk. Mustafâ ‘Abduqadir Ata, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 1990.
- Hamd**, Gânim Qadurî, Nahiv Eserlerinin Telifinde Takip Edilen Yöntemler, çev. ‘Alî Bulut, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII, 2008, sayı,1.
- Hamewî**, Şihâbuddîn Ebû ‘Abdullah Yâqût b. ‘Abdullah er-Rûmî (ö.626/1230), *Mu‘cem’ul-Buldân*, 2. Bsm. Dâru Sadır, Beyrût, 1995.
- *Mu‘cem’ul -Udebâ/İrşâdu’l-Erîb ilâ Ma‘rifeti’l-Edîb*, Dâru’l-Fikr, Qâhire, 1980.
- Hân**, Mirzâ Yûsuf b. İ’tisamu’l-Mulk (ö.1937), *Qalâidu’l-Edeb fî Şerhi Atwâqi’z-Zehab*, Tebriz, H/1321.
- el-Harâitî**, Ebû Bekr Muhammed b. Ca‘fer Sehl (ö.327/945), *Mekârimu’l-Ahlâq we Me‘âlîhâ we Mahmûdu Tarâiqihâ*, thk. Eymen ‘Abdulaziz el-Buhayrî, Dâru’l-Âfâqi’l-‘Arabîyye, Qahire,1999.
- el-Harîrî**, Ebû Muhammed Qâsım b. ‘Alîb. Muhammed b. ‘Osman (ö.516/1122), *Maqâmâtü’l-Harîrî*, Matbaatu’l-Ma’arif, Beyrût, 1873.
- Maqâmât*, çev. Sabri Sevsevil, MEB. Yay. İstanbul, 1989.

- el-Haşımî**, Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafâ (ö.1362/1943), *Cevâhiru'l-Edeb fî Sinâ'ati Edebiyye we İnşâi Lugati'l-'Arâb*, thk. Komisyon, Muessesetu'l-Ma'ârif, Beyrût, ts.
- el-Haşımî**, Seyyid Ahmed, *Cewâhiru'l-Belağa fî'l- Me'anî we'l- Beyani we'l-Bedi'*, thk. Yûsuf es-Sumaylî, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrût, ts.
- el-Hemedanî**, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Huseyin b. Yahyâ Bedîuzzamân (ö 398/1008), *Maqâmât*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamid, el-Mektebetu'l-Ezheriyye, Qâhire, 1923.
- el-Herewî**, Ebû Ubeyd Qâsım b. Sellâm b. Miskîn (ö.224/838), *el-Emsâl*, thk. 'Abdulmecîd Kutalmış, Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, Dımaşq, 1980.
- Heykel**, Ahmed 'Abdulgaksûd, *Tatawwuru'l-Edebi'l-Hadîs fî Mısr*, Dâru'l-Ma'rife, 1994.
- İbn 'Abdu Rabbih**, Ebû 'Omer Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. 'Abdurabbih b. Habîb (ö.328/940), *el-İqdu'l-Ferîd*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, H/1404.
- İbn 'Asâkir**, Ebû'l-Qâsım 'Alîb. Hibetullah (ö.571/1176), *Târîhu Dımaşq*, thk. 'Amr b. Garamel-'Amravî, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1995.
- İbn 'Âşûr**, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnusî (ö.1973), *et-Tahrîr we't-Tenwîr*, Dâru't-Tûnusiyye, Tunus, 1984.
- İbn Bakkâr**, Zubeyr b. Bakkâr b. 'Abdullah el-Kuraşî (ö.256/886), *el-Ahbâru'l-Muvaffaqîyât li'z-Zubeyr b. Bakkâr*, thk. Samî Mekkî el-'Anî, 'Alemu'l-Kutub, Beyrût, 1996.
- İbn Battûtâ**, Ebû 'Abdullah Muhammed b. 'Abdullah b. Muhammed (ö.779/1369), *Tuhfetu'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr we 'Acaibi'l-Esfâr*, Dâru's-Şarki'l-'Arâbî, byy, ts.
- İbn Dureyd**, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî el-Basrî (ö.321/933), *Cemheretu'l-Luğa*, thk. Remzî Munîr Ba'labekî, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût, 1987.
- İbn Ebû'd-Dunya**, Ebû Bekr 'Abdullâh b. Muhammed (ö.281/894), *Mekârimu'l-Ahlaq*, thk. Mecdî Seyyid İbrâhîm, Mektebetu'l-Kur'an, Qâhire, ts.

- İbn Ebû Useybi'a**, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Qâsım b. Halife b. Yûnus (ö. 668/1268), *'Uyûnu'l-Enbâ' fî Tabaqâti'l-Enbbâ*, thk. Nazzâr Rızâ, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrût, ts.
- İbn Fâris**, Ebû'l Huseyin Ahmed (ö.305/1004), *Mu'cemu Meqâyisi'l-Luğa*, thk. 'Abdusselâm Muhammed Hasan, Dâru'l-Ciyl, Beyrût, 1991.
- İbn Fazlân**, Ahmed b. Fazlân b. 'Abbâs, (ö.310/922), *Seyahatname*, Haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975.
- İbn Haldûn**, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed (ö.808/1406), *Dîwânu'l-Mubtedî we'l-Haber fî Târîhi'l-'Arab we'l-Berber (Mukaddime)*, thk. Halîl Şahhâde Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1988.
- İbn Hallikân**, Ebû'l-'Abbâs Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebû Bekir el-Erbilî (ö.681/1283), *Wefayâtu'l-A'yan we Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, Dâru Sadır, Beyrût, 1971.
- İbn Hamdûn**, Ebû'l-Mealî Bahauddin Muhammed b. Hasan (ö.562/1166), *et-Tezkiretu'l-Hamdûniyye*, Dâru Sadır, Beyrût, 1998.
- İbn Hanbel**, Ahmed (ö.241/855), *Musned*, thk. Şuatb el-Arnaûtî- Adil Murşid, Muessesetu'r-Risâle, 2001.
- İbn Kesîr**, Ebû'l Fidâ İsmâ'il, *el-Bidâye we'n-Nihâye* (ö.774/1372), Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, Amman, ts.
- es-Sîretu'n-Nebewiyye*, thk. Mustafâ Abdulvahhâb, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1976.
- İbn Qudâme**, Ebû'l-Ferec b. Ca'fer b. Kudâme (ö.337/949), *el-Harâc we Sinâ'atu'l-Kitâbe*, Dâru'r-Reşîd, Bağdât, 1981.
- İbn Qudâme**, Ebû Muhammed Muvaffaquddîn 'Abdullah (ö.620/1223), *el-Muğnî*, Mektebetu'l-Qâhire, Qâhire, 1968.
- İbn Qunfuz**, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Hasan b. Hatib el-Kusantînî (ö.810/1408), *el-Wefayât –Mu'cemu Zemenî li's-Sahabeti we A'lâmi'l-Muhaddisîn we'l-Fuqahâ we'l-Muellifîn-*, thk. 'Adil Nuvayhid, Dâru'l-Afâki'l-Cedide, 4. Bsm. Beyrût, 1983.
- İbn Quteybe**, Ebû Muhammed 'Abdullah b. Muslim (ö.276/889), *Edebu'l-Kâtib*, thk. Muhammed ed-Dalî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, ts.

- el-İmâmetu we's-Siyâsetu*, thk. Taha Muhammed ez-Zeynî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, ts.
- el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, el-Hey'etu'l-Mısriyye, Qâhire, 1992.
- 'Uyûnu'l-Ahbâr*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1998.
- İbn Qutluboğa**, Ebû'l 'Adl Zeynuddîn Qâsım b. 'Abdullah es-Sûdûnî (ö.879/1474), *Tâcu't-Terâcim fî Tabaqâti'l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Dâru'l-Kalem, Dımaşq, 1922.
- İbn Mâce**, Ebû 'Abdullah Muhammed b. Yezid (ö.279/892), *Sunen*, Çağrı Yay. İst. 1992.
- İbn Manzûr**, Ebû Fadl Cemaleddin Muhammed (ö.711/1311), *Lisânu'l-'Arab*, Dar-u Sadır, Beyrût, 1300.
- İbn Sa'd**, Ebû 'Abdullah Muhammed b. Sa'd (ö.230/835), *et-Tabâqatu'l-Kubrâ*, thk. Muhammed 'Abdulqadir 'Atâ, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1990.
- İbn Tağriberdî**, Ebû'l-Mehasin, Cemaleddin Yûsuf b. Tağriberdî b. 'Abdullah el-Atabekî (ö.874/1469), *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır we'l-Qâhire*, Dâru'l-Kutub, Qâhire, ts.
- İbn Teymiyye**, Taqıyyuddin Ahmed (ö.728/1328), *el-Fetâwâ el-Kubrâ*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1987.
- Minhâcu's-Sunneti'n-Nebewiyye fî Naqzi Kelâmi's-Şi'ati'l-Qaderiyye*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim, Cami'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1986.
- Muqaddimetu fî Usûli't-Tefsîr*, 2. Bsm. thk. 'Adnân Zerzûr, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1972.
- İbn Ya'îş**, Muwaffaquddin Ebû'l-Beqâ Ya'îş b. 'Alî(ö.643/1246), *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2001.
- İbnu'l-Âdîm**, 'Umar b. Ahmed b. Hibetullah Ebû Cerâde el-'Ukaylî, *Buğyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb* (ö.660/1264), thk. Suheyl Zakkâr, Dâru'l-Fikr, Dımaşq, ts.
- İbnu'l-Cewzî**, Ebû'l-Ferec 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed (ö.597/1201), *Bahru'd-Dumu'*, thk. Cemal Mahmûd Mustafâ, Dâru'l-Fecr li't-Turâs, 2004.
- el-Letâif*, <http://www.shamela>.
- Mewa'izu İbni'l-Cevzî (el-Yâqûta)*, <http://www.shamela>.

- el-Mudhiş*, thk. Merwan Kabbânî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1985.
- el-Muntazam fi Tarihi'l-Mulûki we'l-Umem*, tahk. Muhammed 'Abdulqadir 'Ata-Mustafâ 'Abdulqadir 'Ata, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1992.
- et-Tabsira*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1986.
- İbnu'l-Esîr**, Ebû'l-Hasan 'Alî b. Ebû'l-Kerem Muhammed el-Cezerî (ö.630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebû'l-Fidâ 'Abdullah el-Qadî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1987.
- el-Lubâb fi Tehzîbi'l-Ensâb*, Dâru Sadır, Beyrût, ts.
- İbnu'l-İmad**, 'Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed (ö.1089/1678), *Şezarâtu'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, thk. Mahmûd Arnaûtî, Dâru İbn Kesir, Dimaşq-Beyrût, 1986.
- İbnu'l-İmrânî**, Muhammed b. 'Alî b. Muhammed el-İnbâ (ö.580/1185), *Fi Târîhi'l-Hulefâ*, thk Qâsım es-Samarrâî, Dâru'l-Âfâki'l-'Arabîyye, Qâhire, 2001.
- İbnu'l-Mustewfî**, Ebû'l-Berekât Şerefuddîn el-Mubârek b. Ahmed b. el-Mubârek el-Lahmî el-Erbîlî (ö.637/1239), *Târîhu Erbîl*, thk. Samî b. Seyyid Hamas es-Sakkâr, Vizâretu's-Sakâfe, 'Irak, 1980,
- İbnu's-Sikkît**, Ebû Yûsuf Ya'qûb b. İshaq (ö.244/858), *İslâhu'l-Mantıq*, thk Muhammed Mur'ib, Dâru İhyai't-Turasi'l-'Arabî, 1423/2002.
- İbnu's-Şecerî**, Ziyâuddîn Ebû's-Se'adat Hibetullah b. 'Alî b. Muhammed b. Hamza (ö.542/1148), *el-Emâlî*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Mektebetu'l-Hâncî, Qâhire, 1991.
- İbnu'l-Werdî**, 'Omer b. Muzaffer b. 'Omer b. Muhammed (ö.749/1349), *Târîhu İbni'l-Werdî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1996.
- İsfehânî**, Rağıb (ö.425/1033), *el-Mufredât*, thk. Safvân 'Adnân ed-Dâvudî, Dâru'l-Kalem, Dimaşq, H/1412.
- Muhâdarâtu'l-Udebâ we Muhâvarâtu's-Şu'arâ we'l-Buleğâ*, Dâru'l-Erkâm b. el-Erkâm, Beyrût, 2000.
- İsma'il Paşa**, Bağdâtlı (ö.1920), *Hedîyyetu'l-'Ârifîn Esmâu'l-Muellifîn Âsâru'l-Musannifîn*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût, (1951 İstanbul Matba'atu'l-Behiyye baskısı esas alınmıştır)
- Keşfu'z-Zunûn Zeyli*, (Neşr: Şerafettin Yaltkaya- Rifat Bilge), MEB. Yay, İstanbul, 1972.

- el-Qalkaşandî**, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Alî (ö.821/1355), *Nihâyetu'l-İreb fî Ma'rifeti Ensâbi'l-'Arab*, thk İbrâhîm el-İbârî, Dâru'l-Kuttab el-Lubnaniyyîn, Beyrût, 1980.
- Subhu'l-A'sâ fî Sina'âti'l-İnşâ*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, ts.
- Kandemir**, M. Yaşar "Munavî" maddesi, *DİA*, XXXI.
- el-Qâsımî**, Ebû 'Abdullah İbnu'l-Vezîr Muhammed b. İbrâhîm b. 'Alî b. Murtaza (ö.840/ 1374), *el-'Avâsım we'l-Qavâsım fî Zebbi an Sunneti Ebi'l-Qâsım* thk ve tahric. Şu'ayb el-Arnaûtî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1994.
- Kâtib Çelebî**, Mustafâ b. 'Abdullah Hacı Halife (ö.1067/1657), *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutub we'l-Funûn*, Mektebetu'l-Musennâ, Bağdât, 1941.
- Kaya**, Mahmut, "Buhtîşû b. Curcîs" maddesi, *DİA*, VI.
- Kaya**, M. Cüneyt "Yuhannâ b. Mâseweyh" maddesi, *DİA*, XXXXIII.
- el-Qayravânî**, Ebû İshâq İbrâhîm b. 'Alî el-Hasrî (ö.453/1061), *Zehru'l-Adâb we Semeru'l-Elbâb*, Dâru'l-Cîyl, Beyrût, ts.
- Qays**, Al-Qays, *el-İrânîyyûn we'l Edebu'l-'Arab-Ricâlu 'Ulûmi'l-Qur'an*, Muessesetu'l-Buhûs-i ve't-Tahkikâti's-Sekâfiyye, Tahran, 1991.
- el-Qazwînî**, Celaluddin Ebû 'Abdullah Muhammed el-Hatib (ö.739/1339), *el-İdâh fî 'Ulûmi'l-Belâga*, thk. Muhammed 'Abdulmun'im Hafacî, Dâru'l-Cîyl, Beyrût, ts.
- Kehhâle**, 'Omer Rızâ (ö.1987), *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Beyrût, ts.
- el-Qiftî**, Cemaleddin Ebû'l-Hasan 'Alî b. Yûsuf (ö.646/1249), *İnbâhu'r-Ruwât 'Ala Enbâhi'n-Nuhât*, I-IV, el-Mektebetu'l-'Unsuriyye, Beyrût, 2003.
- Ahbâru'l-'Ulemâ bi-Ahyâri'l-Hukemâ*, thk. İbrâhîm Şemseddin, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 2005.
- Kılıç**, Hulusi "Mehmed Zihni Efendi" maddesi, *DİA*, XXVIII.
- el-Qannûcî**, Ebû't-Tayyib Muhammed Sıddîk Hân b. Lutfullah (ö.1307/1890), *Fethu'l-Beyân fî Meqâsidi'l-Qur'an*, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrût, 1992.
- Kırkız**, Mustafa, *Arap Belâgat İlminin Tarihi ve Gelişim Aşamaları*, Beyan Yay. İstanbul, 2014.
- Kocakaplan**, İsa, *Açıklamalı Edebî Sanatlar*, MEB. Yay, İstanbul, 1992.

- el-Kûfewî**, Ebû'l-Beqa Eyyub b. Mûsâ el-Huseynî (ö.1094/ 1683), *el-Kulliyât Mu'cemu fi'l-Mustalahât we'l-Furûqi'l-Luğawiyye*, thk. 'Adnân Derviş-Muhammed el-Mısrî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, ts.
- el-Quraşî**, Ebû Zeyd Muhammed b. Ebû'l-Hattâb (ö.170/786), *Cemheretu Eş'ari'l-Arab fi'l-Cahiliyyeti we'l-İslâm*, thk. Muhammed 'Alî el-Haşimî, Dâru'l-Kalem, Dımaşq, 1999.
- el-Quraşî**, Ebû Muhammed Muhyiddin 'Abdulqadir b. Muhammed (ö, 775/1374), *el-Cewâhiru'l-Mudıyye fi Tabaqâti'l-Hanefiyye*, Kütüphane-i Munir Muhammed, Karaçi. ts.
- el-Qurtubî**, Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö.671/1272), *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Qur'an*, thk. Ahmed el-Bardûnî-İbrâhîm Utfayş, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1964.
- el-Maqdîsî**, Mutahhar b. Tahir (ö.355/966), *el-Bed'u we't-Târihu*, Mektebetu's-Sakâfe ed-Diniyye, Port Saîd, Mısır, ts.
- Maqdisî**, Ebû Şâme, Şihâbuddîn Ebû Muhammed 'Abdurrahmân b. İsmâ'il (ö.665/1267), *Kitâbu'r-Rawdateyn fi Ahbâri'd-Dewleteyn en-Nuriyye we's-Selâhiyye*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2002.
- el-Maqrizî**, Ahmed b. 'Alîb. 'Abdulqâdir (ö.845/1442), *Mewâ'izu we'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hutati we'l-Âsâr*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, H/1418.
- Ma'lûf**, Luis (ö.1366/1947), *el-Muncid*, 15. bsm. Matba'atu'l-Katolikiyye, Beyrût, 1956.
- Malatî**, Gregory (Yuhanna) b. Ahrûn b. Toma (ö. 685/1287) *Târîhu Muhtasar ed-Duwel*, thk. Anton Sâlihânî el-Yasû'î, Dâru's-Şark, Beyrût, 1992.
- Mâlik**, Enes b. (ö.179/795), *Muwatta*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût, 1985.
- el-Medenî**, 'Alî Sadruddîn b. Ma'sûm (ö.1120/), *Enwâru'r-Rabi' fi Enwâ'i'l-Bedi'*, thk. Şâkir Hadî Şukr, Necef, 1968.
- Merâğî**, Ahmed b. Mustafâ (ö.1371/1952), *Tefsiru'l-Merâğî*, Mektebetu ve Matba'atu Mustafâ el-Babî el-Halebî, Mısır, 1946.
- 'Ulûmu'l-Belağâ, yayınevi ve byy, ts.
- Merwezî**, Ebû Sa'd 'Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temimî es-Sem'anî (ö.562/1167), *el-Ensâb*, thk. 'Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî, neşr. Meclisu Daireti'l-Ma'arif el-'Osmaniyye, Haydarabâd, 1962.

- el-Merzûqî**, Ebû ‘Alî Ahmed b. Muhammed el-İsfahânî en-Nahwî (ö.421/1030), *Şerhu Dîwâni’l-Hamâse*, thk. Gurayd eş-Şeyh, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 2003.
- el-Mes‘ûdî**, Ebû’l-Hasan ‘Alîb Huseyin (ö.346/956), *et-Tenbîh we’l-İşrâf*, tash. ‘Abdullah İsmâ‘il es-Sâvî, Dâru’s-Sâvî, Qâhire, ts
- el-Meydânî**, ‘Abdurrahmân b. Hasan Habannake (ö.2004), *el-Belâğatu’l-Arabiyye*, Dâru’l-Kalem, Şam, 1996.
- el-Muberrid**, Ebû’l-‘Abbâs Muhammed b. Yezid b. ‘Abdulkber el-Ezdi es-Sumalî (ö.286/900), *el-Fâzıl*, Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye, Qâhire, H/1421.
- el-Kâmil fi’l-Lugati we’l-Edeb*, thk. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrâhîm, Dâru’l-Fikri’l-‘Arâbî, Qâhire, 1997.
- el-Mu‘cemu’l-‘Arabî el-Esası**, el-Munazzamatu’l-‘Arabiyye li’t-Terbiyye ve’s-Sakâfe ve’l-‘Ulûm, Tunus, 1988.
- Mu‘cemu’l-Wasit**, I-II, Komisyon, Çağrı Yay. İstanbul, 1990.
- Muhammed**, Esmâ Ebûbekir, *Atwâqu’z-Zeheb fi’l-Mewâ‘iz we’l-Hutab Tahkiki*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 1994.
- Munâvî**, Zeynuddîn Muhammed Abdurrezzâq (ö.1031/1622), *et-Tewqîf ‘Ala Muhimmâti’t-Te‘ârîf*, neşr. ‘Alemlu’l-Kutub, Qâhire, 1990.
- Muslihuddîn**, Mustafâ b. Şemseddîn (ö.1560), *Ahter-i Kebir*, Dersa‘adet, ts.
- Muslim**, Ebû’l-Huseyin Muhammed b. Haccac (ö.261/875), *Sahihu Muslim*, thk. Muhammed Fuad ‘Abdulkaki, Dâru İhyai’t-Turâsi’l-‘Arabî, Beyrût, ts.
- en-Naccâr**, Muhammed ‘Abdulazîz, *Diyâu’s-Sâlik ilâ Ewdehi’l-Mesâlik*, Muessesetu’r-Risâle, Beyrût, 2001.
- Naci**, Muallim (ö.1893), *Lugat-ı Naci*, Asır Matbaası, İstanbul, ts. 1981.
- en-Nehrawanî**, Ebû’l-Ferec el-Me‘afî b. Zekeriyâ b. Yahyâ (ö.390/1000), *el-Celîsu’s-Sâlih el-Kâfî we’l-Enîs en-Nâsih eş-Şâfî*, thk. ‘Abdulkerîm Sâmi el-Cundî, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 2005.
- en-Nedîm**, Ebû’l-Ferec Muhammed b. İshâq b. Muhammed (ö.438/1047), *el-Fihrist*, thk. İbrâhîm Ramazan, Dâru’l-Ma‘rife, Beyrût, 1997.
- en-Na‘sanî**, Muhammed Bedruddîn Ebû Firâs, *el-Mufasssal fi Şerh-i Ebyâti’l-Mufasssal*, thk. Saîd Mahmûd ‘Ukayyil, Dâru’l-Cîyl, Beyrût, 2003.

- Nekrî**, Qadî ‘Abdu’n-Nebî b. ‘Abdi’r-Resûl Ahmed, *Dustûru’l-Ulemâ (Camîu’l-Ulûm fî Istilahâtî’l-Funûn)*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 2000.
- Neseî**, Ebû ‘Abdurrahmân Ahmed (ö.303/915), *Sunen*, (Suyuti Şerhi), Dâru İhyai’t-Turâsi’l- ‘Arabî, Beyrût, ts.
- Neyl**, ‘Alî Fawdâ, *İbn Hişâm el-Ensârî we Asâruhu we Mezhebuhu’n-Nahwî*, Camî‘atu Melik Su‘ud, Riyâd, ts.
- Neysâbûrî**, Ebû’l-Fazl Ahmed b. Muhammed el-Meydanî (ö.518/1124), *Mecmau’l-Emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulhamîd, Dâru’l-Ma‘rife, Beyrût, ts.
- Nursî**, Bediuzzaman Said (ö.1960), *İşâratu’l-İ‘caz*, RNK Neşriyat, 9. Bsm. İstanbul, 2013.
- Muhakemât*, RNK Neşriyat, 13. Bsm. İstanbul, 2013.
- en-Nuweyrî**, Şihâbuddîn Ahmed b. ‘Abdolvahhâb, (ö.733/1334), *Nihâyetu’l-Ereb fî Funûni’l-Edeb*, Dâru’l-Kutub ve’l-Vesâiki’l-Qâhire, 1423.
- el-‘Umarî**, Şihâbuddîn Ahmed b. Yahyâ b. Fazlullah el-‘Adevî (ö.749/1349), *Mesâliku’l-Ebsâr fî Memâliki’l-Emsâr*, el-Macmau’s-Sekâfî, Abudabî, 1423,
- Önkâl**, Ahmet, “Ahnef b. Kays” Maddesi, *DİA*. II. İstanbul, 1989.
- ‘Umar**, Ahmed Muhtâr Abdulhamîd (ö.1424/2003), *Mu‘cemu’l-Lugati’l-Arabiyye el-Mu‘âsıra*, ‘Alema’l-Kutub, byy. 2008.
- Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, (Komisyon), MEB, İstanbul, 2004.
- Özaydın**, Abdulkerim, “Harizm” Maddesi, *DİA*, İstanbul, 1997.
- Özdemir**, Yılmaz, Beyrut’la İstanbul Arasında Yûsuf el-Esîr Hayatı ve Eserleri, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (1), 2008.
- Özek**, Ali, *Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006.
- Öztürk**, Mustafa-**Mertoğlu**, Mehmet Suat, “Zemahşerî” maddesi, *DİA*, XLIV.
- Paçacı**, Mehmet, *Osmanlı Medresesinde Tefsir Öğretiminin Yeri ve Tefsirin Çağdaşlıkla Karşılaşması*, Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I-, İlim Yayma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi, İstanbul, 2011.
- Pala**, İskender, *Divan Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yay, 3. Bsm, Ankara, 1995.
- er-Rafî‘î**, Mustafâ Sadîq b. ‘Abdurrezzâq b. Sa‘îd ‘Abdulqadir (ö.1937), *Târîhu Âdâbi’l-‘Arâb*, Dâru’l-Kuttâbi’l-‘Arab, byy ve ts.
- Sâbûnî**, Abdolvahhab, *Şu‘arâu ve Dewâwîn*, Mektebetu Dâru’s-Şark, Beyrût, ts.

- es-Safedî**, Selaheddîn Halîl b. Aybek b. ‘Abdullah (ö.764/1363), *el-Wâfî bi'l-Wefayât*, thk. Ahmed el-Arnâutî-Turkî Mustafâ, Dâru İhyai't-Turâs, Beyrût, 2000.
- Safwet**, Ahmed Zekî, *Cemheretu Hutabi'l-'Arâb fî 'Usûri'l-'Arabiyyeti'z-Zâhira*, el-Mektebetu'l-'İlmiyye, Beyrût, ts.
- Samî**, Şemseddîn (ö.1904), *Kamus-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, 7. Bsm. İstanbul, 1996.
- Sarı**, İsa, Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Ders Notları*, Ankara, 2007–2008.
- Sarrâc**, Muhammed ‘Ali, *el-Lubâb fî Qavâdi'l-Luğati we Âlâti'l-Edebi'n-Nahw we's-Sarf we'l-Belâğa we'l-Arûz we'l-Luğa we'l-Mesel*, Dâru'l-Fikr, Dimaşq, 1983.
- es-Se‘alebî**, Ebû Mansûr ‘Abdumelîk b. Muhammed b. İsmâ‘il (ö.429/1038), *el-İ‘câz we'l-Îcâz*, Mektebetu'l-Kur'an, Qâhire, ts.
- Fıkhu'l-Luğa we Sırru'l-'Arabiyye*, thk. ‘Abdurrezzak el-Mehdî, İhyau't-Turasi'l-'Arabî, Beyrût, 2002.
- el-Letâif we'z-Zerâif*, Dâru'l-Menâhil, Beyrût, ts.
- es-Sehmî**, Ebû'l-Qâsim Hamza b. Yûsuf b. İbrâhîm (ö.427/1036), *Târîhu Curcân*, thk. Muhammed ‘Abdulmu‘îd Hân, ‘Alemu'l-Kutub, Beyrût, 1987.
- es-Sekkâkî**, Ebû Ya‘qûb Yûsuf b. Ebi Bekr b. Muhammed b. ‘Alî (ö.626/1229), *Miftâhu'l-'Ulûm*, thk. Nu‘aym Zerkûr, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1987.
- Serkîs**, Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ (ö.1351/1932), *Mu‘cemu'l-Matbu‘âti'l-'Arabiyye ve'l-Mu‘arraba*, Matbaatu Serkîs, Mısır, 1928.
- Sevim**, ‘Alî– **Yücel**, Yaşar, *Türkiye Tarihi (Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi)*, TTK. Yay. Ankara, 1989.
- es-Sem‘anî**, ‘Abdulkerîm b. Muhammed (ö.562/1166), *el-Ensâb*, thk. ‘Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu‘allimi'l-Yamânî, Meclisu Daireti'l-Ma‘arifi'l-'Osmaniyye, Haydarâbâd, 1382/1962.
- Sönmez**, Selami, Ebû'l-Kasım Mahmûd Zemahşerî ve Eseri Muqaddimetu'l-Edeb'in Didaktik Değeri, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 40, Erzurum, 2009.

- es-Suyûtî**, ‘Abdurrahman b. Ebûbekir Celaleddin (ö.911/1506), *Buğyetu’l-Vu’ât fi Tabaqâti’l-Luğawiyyîn we’n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm, el-Mektebetu’l-Mısriyye, Lübnan/Sayda, ts.
- Lubbu’l-Lubâb fi Tahîrî’l-Ensâb*, Dâru Sadır, Beyrût, ts.
- Maqamât*, Matba‘atu’l-Cevâib, İstanbul, H/1298.
- el-Muzhir fi Ulûmi’l-Luğati we Envâ’ihâ*, thk. Fuâd ‘Alî Mansûr, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 1998.
- Newâhidu’l-Ebkâr we Şevâhidu’l-Efkâr*, Cami‘atu Ummi’l-Kurâ, Kulliyetu’d-Da‘veti ve Usûli’d-Dîn, Mekke, 2005.
- Tabakâtu’l-Mufessirîn el-İşrîn*, thk. ‘Alî Muhammed ‘Omer, Mektebetu Vehbe, Qâhire, 1396.
- Tabaqâtu’l-Huffâz*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 1403.
- Şakir**, Mahmûd, İslâm *Tarihi*, çev. Ferit Aydın, Kahraman Yay. İstanbul, 1995.
- Şatibî**, Ebû İshâq İbrâhîm b. Muhammed (ö.790/1388), *el-Muvâfaqât fi Usûli’s-Şeri’a (İslâmî İlimler Metodolojisi)*, çev. Mehmet Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- eş-Şehristânî**, Muhammed b. ‘Abdulkerrîm b. Ahmed Ebû’l-Feth, (ö.548/1153), *el-Milel we’n-Nihal*, Muessesetu’l-Halebî, Qâhire, ts.
- Şener**, H. İbrahim–**Yıldız**, Âlim, *Türk İslâm Edebiyatı*, Rağbet Yay. 2. Bsm. İstanbul, 2008.
- Şensoy**, Sedat, “Osman Reşer” maddesi, *DİA*, XXXIII.
- Şerefuddîn**, *İbn Esirler ve Meşâhiri ‘Ulema*, Maarif Nezareti, Zafer Ktp. Dersaadet, 1322.
- eş-Şewkânî** Muhammed b. ‘Alî (ö.1250/1831), *et-Tuhaf fi Mezâhibi’s-Selef*, Mektebetu İbn Teymiyye, Qâhire, 1415.
- *el-Fethu’r-Rabbânî fi Fetâvâ el-İmâm eş-Şewkânî*, Mektebetu’l-Cîyl el-Cedîd, San’a, ts.
- Fethu’l-Qadîr*, Dâru İbn Kesir, Dımaşq, 1414.
- Şewqî**, Ahmed b. Ali, (ö.1932), *Eswâqu’z-Zeheb*, Matba‘atu’l-Hilâl, Mısır, 1932.
- Seyho**, Luvis (Louis Cheikho) Rızqullah b. Yûsuf b. Ya’qûb (ö.1927), *Macâni’l-Edeb fi Hadâiqi’l-‘Arâb*, Matba‘atu’l-Âbâi’i-Yesû’iyyîn, Beyrût, 1913.

- et-Taberânî**, Ebû'l-Qâsım Suleymân b. Ahmed b. Eyyûb (ö.360/993), *el-Mu'cemu'l-Kebir*, thk. Hamdî b. 'Abdalmecîd es-Selefi, Mektebetu İbn Teymiyye, Qâhire, 1994.
- el-Mu'cemu'l-Ewsat*, thk. Tarık b. 'İvazullah-'Abdumuhsin b. İbrâhîm el-Hasenî, Dâru'l-Harameyn, Qâhire, ts.
- Mekârimu'l-Ahlâq*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1989.
- Taneri**, Aydın "Gürgeç" maddesi, *DİA*, XIV.
- Tantâwî**, eş-Şeyh Muhammed, *Neşetu'n-Nahw we Târîh-u Eşheri'n-Nuhât*, thk. Ebû Muhammed 'Abdurrahmân b. Muhammed İsmâ'il, İhyau't-Turâsi'l-İslâmî, 2005.
- et-Tartûşî**, Ebûbekir Muhammed b. Velîd (ö.520/1126), *Sirâcu'l-Mulûk*, Matbu'âtu'l-'Arabiyye, Qâhire, 1872.
- et-Tebrîzî**, Yahyâ b. 'Alî b. Muhammed (ö.502/1126), *Şerhu Diwâni'l-Hamâse*, Dâru'l-Kalem, Beyrût, ts.
- Tenişev**, Ethem Rahimoviç, Eski Yazı Dilleri: Türk Yazılı Abidelerinin Dilleri, Rusçadan çev. Janılmırza Bapaeva, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 1/1 2012.
- et-Tennûhî**, Muhsin b. 'Alî b. Muhammed b. Ebû'l-Fehm Davud (ö.384/1000), *el-Farac Ba'de's-Şiddeti li't-Tennûhî*, thk. Abbûd eş-Şâlcî, Dâru Sâdır, Beyrût, 1398/1978.
- et-Tewhîdî**, Ebû Hayyân 'Alî b. Muhammed b. 'Abbâs (ö.400/1010), *el-Besâir we'z-Zehâir*, thk. Vedad el-Kâdî, Dâru Sadır, Beyrût, 1988.
- es-Sedâqatu we's-Sadîqu*, thk. İbrâhîm Geylânî, Dâru'l-Fikr el-Mu'âsır, Beyrût, 1998.
- Tilmisânî**, Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed el-Makarrî, *Ezhâru'r-Riyâd fi Ahbâr-i 'İyad*, Sundûku İhyai't-Turâsi'l-'Arâbî, Memleketu'l-'Arabiyye ve'l-İmarâtu'l-'Arabiyye el-Muttahide, basım yeri ve tarihi yok.
- Timurtaş**, Abdulhadi, *Çığır Açan Şark Âlimleri*, Kent Yay. İstanbul, 2008.
- Ziyâuddîn İbnu'l-Esîr'in Dîvân Kitâbeti*, (basılmamış doktora tezi), Erzurum, 2012.
- Tirmizî**, Ebû 'İsa Muhammed (ö.279/892), *Sunenu't-Tirmizî*, thk. A. Vahap, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1980.

- Togan**, Zeki Velidi (ö.1970), Zemahşerî'nin Doğu Türkçesi İle "Mukaddimetu'l-Edeb"'i, *Türkiyat Mecmuası* XIV.
- "Harizm" Maddesi, *İA*, MEB, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yay. Eskişehir, 1997.
- Türkçe Sözlük**, komisyon, TDK Yay. 10. Bsm. Ankara, 2005.
- Türkmen**, Sabri, *Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Musenna'nın Hayatı ve Eseri Mecâzu'l-Kur'an'ın Dil Özellikleri*, (basılmamış doktora tezi), Konya, 2000.
- Uçar**, Recep, "Sosyal Kesimler ve Sünnet Algıları Araştırması: Malatya (Din Eğitimi Alan Yorumu)", *İnönü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Güz 2012/3 (2).
- Ungan**, Suat, Türkçenin Yazı Dili Oluşum Sürecinde Karşılaştığı Bazı Tutumlar, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 20, Nisan 2008.
- Uşûr**, Muhammed Ebû'l-Mehâsin, *Me'alimu Hadarâti's-Şarqi'l-Ednâ el-Qadîm*, Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, byy. 1987.
- Ürün**, Ahmet Kâzım, *1868-1932 Mısır'da Türk Bir Şair Ahmet Şevki*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2002.
- Velî**, Hacı Bektaş (ö.1272), *Makalât*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Haz. Komisyon, İstanbul, 2010.
- Yâfi'i**, Ebû Muhammed 'Affuddin 'Abdullah b. Es'ed b. 'Alî b. Selman (ö.768/1367), *Mir'atu'l-Cinân ve 'İbretu'l-Yaqazân fî Ma'rifet-i ma Yu'teberu min Havâdisi'z-Zamân*, haşîye: Halîl el-Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1997.
- Yamânî**, 'Abdulbaqî b. 'Abdalmecîd (ö.743/1342), *İşâretu't-Ta'yin fî Terâcumî'n-Nuhati vel-Luğawwiyyîn*, thk. 'Abdalmecîd Deyâb, Merkezi'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirasât, Riyâd, ts.
- Yeğin**, Abdullah, *İslâmî-İlmî-Edebî-Felsefî Yeni Lügat*, Yeni Asya Yay. İstanbul, 1973.
- Yıldız**, Mûsâ, Müneccimbaşî Ahmed Dede'nin Risale fî'l Kinâye ve't- Ta'riz'i, *İslâm Araştırmaları*, sayı 4, 2000.
- Yıldız**, Sakıp, "Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 2, cilt 2, yıl 2, 1987.

- Yolcu**, Mehmet, *Kur'an Işığında Namazın Ruhu -Huşu-*, İktal Yayınevi, İstanbul, 2009.
- Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, Çıra Yay. İstanbul, 2004.
- Kur'an'ın Zihniyeti Değiştirmesi*, Denge Yay. İstanbul, 2005.
- “Yabancı Dil Öğrenimi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, II (2002), Sayı: 3.
- “Dil: İşlevi, Çeşitleri ve Alanları Bağlamında Kavramsal Bir İnceleme”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, II (2002), Sayı: 4.
- Yüce**, Nuri, *Mukadimmetu'l-Edeb (Hvarizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları, Ankara, 1993.
- Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri), *İÜEF. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXIV (1986-1993).
- “Zemahşerî”, *İslâm Ansiklopedisi*, MEB. Eskişehir, 1997.
- ez-Zâhirî**, Garsuddîn Halîl b. Şahin (ö.873/1468), *el-İşârât fî İlmi'l-İbârât*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, ts.
- ez-Zebidî**, Muhammed Murtaza (ö.1205/1791), *Tâcu'l-'Arûs min Cewâhiri'l-Qâmûs*, thk. Komisyon, Dâru'l-Hidâye, Qâhire, ts.
- ez-Zeccâc**, Ebû İshâq İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl (ö.311/923), *Me'âni'l-Qur'ân we İ'râbuh*, thk. 'Abdulcelîl 'Abduh Çelebî, Beyrût, 1988.
- ez-Zehebî**, Muhammed Huseyin, *et-Tefsîr we'l-Mufessirûn*, Dâru'l-Kutubi'l-Hadîse, Qâhire, 1976.
- ez-Zehebî**, Şemsuddin Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ahmed b. 'Osman b. Kaymaz (ö.748/1348), *el-'İber fî Haberi Men Gaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, ts.
- el-İşâre ila Wefayâti'l-A'yân el-Munteqâ min Târîhi'l-İslâm*, thk. İbrâhîm Salih, Dâru İbni'l-Esîr, 1991.
- Siyeru A'lami'n-Nubelâ*, Dâru'l-Hadîs, Qâhire, 2006.
- Târîhu'l-İslâm we Wefayâtu'l-Meşâhîri we'l-A'lâm*, thk. 'Omer 'Abdusselâm et-Tedmirî, Dâru'l-Kuttâbi'l-'Arabî, Beyrût, 1993.
- Zemahşerî**, Ebû'l-Qâsım Mahmûd (ö.538/1143), *Esâsu'l-Belâga*, thk. Muhammed Basil 'Uyûnu'Sûd, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1998.

- Atwâqu'z-Zeheb fî'l-Mewâ'iz we'l-Hutab*, thk. Ahmet 'Abdu't-Tewwâb 'Awad, Dâru'l- Fadîle, Qâhire, ts.
- el-Fâiq fî Gârîbi'l-Hadîs we'l-Eser*, thk. 'Alî Muhammed el-Becavî-Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, ts.
- el-Keşşâf an Haqâiqi Ğawâmidî't-Tenzîl we 'Uyûni'l Eqâwil fî Wucûhi't-Te'wîl*, Dâru'l-Kuttabî'l-'Arabî, Beyrût, 1987.
- Maqamât*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 2004.
- el-Mufasssal*, thk. Sa'id Mahmûd 'Ukayyil, Dâru'l-Cîyl, Beyrût, 2003.
- el-Mustaqşâ fî Emsâli'l- 'Arâb*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1987.
- Newâbiġu'l-Kelim*, Matba'at-u Vadi'n-Nîl, Qâhire, H/1286.
- Rebîu'l-Ebrâr we Nusûsu'l-Ahyâr*, Muessesetu'l-A'lamî, Beyrût, 1992.
- Zerqânî**, Muhammed 'Abdulazim (ö.1367/1948), *Menâhîlu'l-İrfan fî 'Ulûmi'l-Qur'an*, Dâru İhyai'l-Kutubi'l-'Arabiyye, Qâhire, ts.
- Zerzûr**, 'Adnan, *Muqaddimetu fî Usûli't-Tefsîr*, 2. Basım. Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1972.
- Zihnî**, Saîd, *Tercüme-i Atwâqî'z-Zeheb fî'l-Mewâ'izi ve'l-Hutab*, İstanbul, 1290.
- Ziriklî**, Hayruddîn (ö.1976), *el-A'lâm*, Dâru'l-Kalem, Beyrût, 1980.